

“Що таке духовне життя і як на нього настроїтися”.

1

Вступне нагадування про дану обіцянку вести листування про духовне життя. Очікувана від цього користь.

Перед Вашим від'їздом до Москви ми домовилися вести письмову бесіду про потрібне для Вас. Природно я чекав, що по прибутті на місце Ви повідомите про себе і нове для Вас середовище. Чекав і чекаю, але... Що сталося? Як Ваше здоров'я? Борони Вас Матір Божа. Або намір поміняли?! Всяке буває - і таке можливе. Пишу тепер на випадок, якщо є якийсь побоювання щодо мене - начебто не слід обтяжувати і таке інше - викиньте це з голови. Писати до Вас, та ще про такі предмети, не буде для мене тягарем - навпаки, дасть неабияку втіху і внесе дещо нове у звичайні мої заняття. Більше того: якщо не складеться наш задум, то у мене буде відчуття якогось збитку або втрати. Не буду Вам цього пояснювати, але повторюю, що так буде і має бути. От і доводиться не радити Вам, а благодіяти: пишіть. Хоча великої мудрості Вам годі від мене чекати, але самий лише перегляд всього належного принесе Вам немало користь: відживить у пам'яті Вашій всю цю область і зосередить на ній увагу - можливо, і з розгорянням особливої енергії. А в цьому останньому яке благо! Бо якщо буває у нас неодоленість в житті, то майже завжди - не так від обмеженого розуму і ущербного серця, як від нестачі завзяття і ревності до належного.

2

Відгук про причину мовчання. Необхідна відвертість і простота в листуванні. Суєта світського життя.

А я вже не знав, що й думати: що б таке було? Аж ось воно!

Бабуся трошки нездужала. Ну, бабуся - слово всепереможне. Нема для внучок теплішого місця, ніж біля бабусь, нема і для бабусь нікого дорожчого, ніж хороші внучки. І за це треба Богові дякувати. А Ви частіше потішайте бабусю і уважніше слухайте, що вона говорить. У стариць - мудрість, набута досвідом і працею всього життя. І часто вони ненароком, у простих фразах виказують такі мудрі уроки, що і в книгах шукати - не знайти.

Хоча Ви й дуже задовільно пояснили, чому не писали так довго, все ж належало б накласти на Вас бодай невелику епітимію, для виправлення. Однак думаю, Ви швидше захочете виправитися, коли подякую Вам за те, що писали, і про що писали. Отож, дякую.

Обіцяєте бути відвертою. Добре! Відвертість - перше діло в листуванні, інакше не варто і затівати його. І пишіть завжди сходу - все, що є на душі, і особливо детально викладайте питання, що заворушаться в голові і почнуть настійно вимагати рішення. Тоді й рішення будуть прийматися, як спрагла земля приймає воду. І це - найкращий спосіб набуття і закріплення в душі понять щодо суті предметів і справ, яснозріння яких очима розуму вважаємо

ми для себе необхідним. Яка була б користь, якщо б я написав Вам про одне, а Ваша душа була б зайнята іншим? Це було б пустослів'я, як коли б двоє вели діалог, стоячи спинами один до одного, і кожен говорив би про те, що мав у себе перед очима. Ми, здається, так і вирішили з Вами, що не будемо займатися абстракціями, малювати плани і теорії, а поведемо мову так, як її скерують поточні явища життя. Так і будемо йти крок за кроком.

Пишете, що у Вас "мерехтить в очах". Дні зо два - говорите - довелося мені побувати у звичних тут громадських забавах: то в театрі посиділа, то погуляла, то була на вечорі. І що це за гармидер, які розмови, які про все мудрування, які манери поведження? Все це мені дико, а від гармидеру думок на зберу!" Це на свіже око Вам так здалося, а потім призвичаїтеся. Враження, відчуте Вами після спокійного, простого сімейного життя в селі, цілком нормальне. Я б сказав Вам: по цьому і судіть, де істина життя, а де - фальш, - але не знаю, що з побаченого осіло у Вас в душі. Бо, можливо, на поверхні - начебто і несхвалення таких порядків, а в глибині - співчуття їм і бажання повторення. Життя, частку якого Ви бачили, має одурманюючу властивість: хоч і бачать, що все це - не те, а все тягнуться. Як звиклий до опіуму знає, що буде, наче божевільний, а все приймає його, або саме тому й приймає. Так Ви - як себе почуваете? Чи тягне Вас туди ще? Чи бажано Вам вести таке життя? Прошу гарненько розписати мені це - і по правді.

3

Пустота і однокітність світського життя.

Як Ви втішили мене відповіддю! "Не тягне, навпаки - відштовхує. Не один день після того була, як розбита, душа моя томилась і тужила, і я не могла знайти миру з собою. Насилу-насилу відлягло." Що ж Ви минулого разу не написали цього? Мені і видалось, що, помовчуючи, ви ховаєте скалку чи колючку. Дай Бог, щоб така відраза до світського життя і світських розваг назавжди збереглася у Вас. Але можливе і те, що злюбитесь. Як видно, Вам не можна не стикатися з таким життям. Вдруге буде вже не так руйнівню і бентежно, втрете - ще менше, а потім і нічого собі - як говорять про горілочку: перша чарка колом, друга соколом, а там вже тільки подавай. Як ті, котрим доводиться зайти в тютюнову майстерню, що відчувають? І очі їсть, і в носі точить, і дихнути не дає. А тим, що тут працюють, зовсім нічого; та й оті, свіжі - постоять трохи, вже не так мружаться, чхають і пирхають, а потім і ці незручності зникають. Дивіться, не трапилось би і з Вами подібного щодо порядків життя, які так збентежили спокій Ваш.

Ви ніби випередили моє питання і кажете: "І не думаю, щоб я примирилась коли-небудь з таким життям. Придивляюсь і бачу, що це не життя. Не вмію цього пояснити, але стверджуюсь на думці, що руху тут багато, а життя немає. Он і моя швейна машина куди як клопочеться, але що в ній за життя?" Прекрасну думку породила Ваша світленька голівка. Тепер Ваш стан я можу вважати більш надійним. Відчуття, правда, ще не тверде: воно може змінитися. Але коли на поміч йому приходить ґрунтовна думка, то воно (відчуття) зміцнюється і, в свою чергу, собою зміцнює думку. Разом

вони подібні на фортецю. Але, щоб ця фортеця була міцнішою, треба Вам зрозуміти, чому саме немає життя в тому житті. Якщо продовжаться наші бесіди, то з часом це докладно з'ясується; тепер скажу лише: немає в тому житті життя тому, що воно не всі сторони людського буття обіймає і живить, а лише малу його часточку, притому таку, яка стоїть на останньому місці, або, вірніше, на окраїні, не торкаючись центра. Життя людське багатоскладове і багатостороннє. Є в ньому сторона тілесна, є душевна, є духовна. Кожна сторона має свої сили і потреби, свої способи і можливості їх задоволення. Лише тоді, коли всі сили наші бувають в русі і всі потреби вдовольняються, людина живе. А коли у неї в русі лише одна часточка сил і лише одна часточка потреб вдовольняється, то це життя – не життя: все одно як у Вашій швейній машинці - рух належний буває лише тоді, коли всі частини її в ході. Припиниться дія будь-якої деталі – машинка стала, не живе. Не живе і людина по-людськи, коли у ній не все в русі. Тільки в машинці зупинка її життя – руху – видимо бачиться, а в людині бездіяльність повного людського життя (при діяльності якоїсь однієї сторони і задоволенні небагатьох потреб) є невидимою, хоча і дійсною, як дійсна нерухомість машинки. Такий закон людського життя! Прикладемо його до того, про що у нас мова. Які сили там (у світському житті) зайняті і які потреби задовольняються? Зайняті руки, ноги, язик, очі, вуха, нюх, дотик, пам'ять, уява, фантазія і кмітливість, все в сукупності – найнижча сторона людини, однакова у неї з тваринами; і задовольняється лише одна потреба тваринного життя, або, точніше, буяння того життя, що діє в молоденьких баранчиках з овечками, коли їх виганяють на зелену галявину. Крім цих сил, є у людини ще два-три яруси їх і ще головний їм центр.

Судіть же тепер, чи може таке життя бути життям? Чуття Ваше підказало Вам, що немає тут життя. Вкажу Вам головну причину цього. Можливо, дія цієї причини ще не зовсім для Вас ясна, але загальна думка - зрозуміла; подробиці ж проясняться з часом. Бо я маю намір все належне виводити з будови людського єства.

Жити нам потрібно так, як Бог створив нас, і коли хто не живе так, сміливо можна говорити, що він зовсім не живе. Прошу втішитися поки цим.

4

Світське життя віднімає свободу і відданих йому тримає в тяжкому рабстві. Лицемір'я і егоїзм як постійні властивості світського життя.

Минулого разу не про все я поговорив, чого торкались Ви у своєму листі. Надсилаю доповнення. Ви кажете: “Ще ось що я бачу: всі дуже спішать, женуться за чимось, щоб упіймати, і ніхто нічого не встигає піймати. Випало мені пройти людними місцями – яка там метушня і суєта! Але дивлюся потім: і в домах те саме, напевно - і в душах те саме. І не втямлю: невже так можна жити? І от бачу, що тут всі один одного тіснять, в'яжуть і тиранять; ніхто своєї волі і свободи не має. Одягнутись не смій як хочеш, ступати не смій як хочеш, говорити теж – і нічого не смій як хочеш.

Все у них підвладне якомусь закону, не знати ким написаному; всіх він тіснить, але ніхто зламати його не сміє. Зате і самі робляться тиранами один для одного. Посміє не послухати кого – горе. Я, наприклад, співаю, коли хочеться співати. Адже це рай: і самій приємно, і тим, хто слухає. А тут хочеш не хочеш – співай. Пропонується це дуже ввічливо, але відмовитись – діло протизаконне. І співаєш. Нудьга нестерпна – ледь груди не тріснуть, а надимаєшся – показати, ніби співаєш від душі. Я помічала це і в інших. От вам і свобода! А як ззовні подивитись – все вольниця. Вольниця, скута по руках і ногах! От і стала я придивлятися: чиж від душі вони все це роблять. І що ж? Може, я помиляюсь, але не побачила нічого від душі. Приязнь - напускна, готовність до послуг – теж, взаємоповага – теж. Все напускне. За видимістю, гладкою і вишуканою, ховається зовсім інша душа, яку, виведену на світло денне, ніхто не вважав би не лише вишуканою, але і стерпною. І виходить, що, коли ми збираємось, то являємо собою збіговисько лицедіїв і лицедійок. Комедія! І що мені ще дивно – від усіх віє холодом. Як же це так?! Адже всі один одному, здається, душу готові віддати, а довкола ходить холод!”

Істинна правда. До Вашого опису нема що і додати. Все це давно вже зауважено і вказано для застереження. Ще Макарій Великий ось як зображав побачену Вами метушню і гонитву за чимось: “Чада віку сього вподобляються пшениці, всипаній в решето землі сієї, і просіваються серед непостійних помислів світу сього, при безперервному хвилюванні земних справ, побажань і багатосплетених матеріальних понять. Сатана перетрясає душі решетом, тобто земними справами просіває весь грішний рід людський. З часу падіння, як порушив Адам заповідь і підкорився лукавому князю, той взяв над ним владу, безнастанними облесливими і бентежними помислами всіх синів віку сього просіває і приводить їх до сутичок в решеті землі. Як пшениця в решеті у того, хто просіває, б’ється і, безнастанно підкидаючись, в ньому перевертається, так князь лукавства земними справами займає всіх людей, колише, приводить в сум’яття і тривогу, змушує приєднуватись до суєтних помислів, нечистих побажань, земних і світських зв’язків, тим безперервно бере в полон весь грішний рід Адамів. І Господь предрік апостолам майбутнє на них повстання лукавого: *сатана просит вас, дабы сеял, яко пшеницу: Аз же молихся Отцу Моему, да не оскудеет вера ваша* (Лк. 22, 31-32). Бо це слово і вирок, даний Творцем Каїну явно: *стения и трясыйся, в тривозі, будеши на землі* (Бит. 4, 12), служить втайні образом і подобою для всіх грішників, тому що рід Адамів, порушивши заповідь і ставши грішним, прийняв на себе таємно цю личину. Люди приводяться в коливання непостійними помислами боязні, страху, всілякого збаламучення, побажаннями, різноманітними задоволеннями. Князь світу сього хвилює кожну душу, що не народилася від Бога, і, як пшеницю, що безперервно обертається в решеті, по-різному хвилює людські помисли, всіх приводячи в коливання і вловлюючи світськими облесливими плотськими задоволеннями, страхами, збентеженнями” (Бесіда 5; 1,2).

Ось Вам і додаток до Вашого спостереження! Ви зауважили, що так є і буває. А святий Макарій вказав і причину того, і перше джерело. У

вищевказаному колі не приймається цей погляд на справу, і мови про це заводити не можна. Вас же прошу засвоїти цей погляд і завжди тримати його в думці. Він висловлює суть справи і, будучи Вами прийнятий з переконанням, служитиме для Вас загородою від чарів світського життя. Щоб більше про це подумати і більше зріднитися з таким способом думок, потрудіться прочитати всю цю п'яту бесіду святого Макарія. Книгу цю я давав Вашій матері, і вона хотіла її придбати.

Від себе додам, що ця гонитва за чимось і невдоволення нічим залежить від того ж, про що я писав минулого разу: не вся природа людська живиться таким чином життя і не всі потреби її задовольняються. Незадоволена ж сторона, як голодна, потребує поживи для вгамування голоду і спраги, тому гонить людину шукати все це. Людина і біжить шукати; але, оскільки вона постійно крутиться все в тому ж колі, яке не задовольняє голодної сторони, то задоволення не буває, голод і спрага не вгамовуються, не зникає і потреба поживи, не перестає і гонитва. І ніколи вона не перестане в тих, хто живе за духом світу. Ворог же тримає їх в осліпленні, через яке вони не помічають, що не тією дорогою біжать і не туди прямують; і в цій пітьмі томить і мучить ці душі – бідні. І так їх отуманив ворог, що і говорити їм про їх хибність не смій ніхто. Так і загарчать, мов люті звірі. Чи не рикання це того лева, котрий всюди нишпорить, *иский кого поглотити?*

Що стосується інших зауважених Вами сторін світського (мирського) життя, скажу лише, що інакше цьому і бути не можна. Бо *таке життя є життям падшого людства, вихідною рисою якого є себелюбство, або егоїзм*, який себе ставить за ціль, а все і всіх вважає засобом. Тому кожен хоче нав'язати свої бажання іншому або зв'язати його ними, що назвали Ви дуже влучно тиранством. Хоч як хто прикрашає свої бажання, але за всім цим стоїть егоїзм, що бажає повернути вас по-своєму або зробити вас засобом. Тут причина і лицедійства, суть якого - напружене хитрування всіляко приховувати свої вади, не виправляючи їх; інакше перерветься вплив на інших а отже - користування ними як засобами. Тут причина і того, що від усіх холодом віє – бо кожен замкнений у собі і не випромінює тепло життя навколо себе.

Щоправда, Вам, певно, траплялися особи з симпатичним устроєм серця: так і горнутья, беруть вас прямо за серце. Такий устрій - залишок того родинного почуття до інших, з яким створена людина; але егоїзм і його використовує як ідеальний засіб для влаштування своїх справ. Я знаю одну таку особу. Краще прямий егоїст або егоїстка, ніж такі симпатисти або симпатистки. В тих хоч зауважити можна, куди ведуть справу, а тут мало кому це вдається.

Щоправда, ви майже безнастанно зустрічаєте послуги, але вони робляться для того, щоб потім за одну запрягти вас на десять справ у свою користь. Скажете: “Та як же це так? Тут всі б'ють на чесність, і показати в чому-небудь нечесність означало б погубити себе.” Вірно, що так це є, але ця чесність є лише маскою егоїзму; головне, як говориться, не впасти лицем у багно, для чого нерідко допускаються найбезчесніші вчинки, якщо тільки

можна їх приховати. Ви навіть почувете чи вже чули вирок: це егоїст, це егоїстка! Не подумайте, що так кажуть неегоїсти. Ні, цей вирок стосується людей, які не дозволяють крутити собою або робити з себе засіб для егоїстичних цілей тих, що їх судять. І таке судження прямо виказує в цих звинувачах егоїстів або егоїсток. Я чув, що такі особи навіть монахів звинувачують в егоїзмі: мовляв, лише для себе живуть. Бідні монахи! Ні поїсти, ні попити, ні поспати; день і ніч на ногах, в послухах, не маючи своєї волі і своїх бажань, – і егоїсти! По цьому одному можете судити, чого вартують взагалі закиди в егоїзмі, які зустрічаєте чи зустрінете серед світських людей. Вони означають: найшла коса на камінь.

Переглянувши написане, бачу, що це я проголосив дуже брутальний суд над світським життям, але не беру слова назад. Може, я і не написав би того, що написалось, але оскільки Ви самі зауважили досить темненькі плями в світі, то я і розохотився заспівати в ту ж ноту; і не думаю, щоб це якось Вас покоробило після Ваших же слів. Але чекаю від Вас питання: “Як же бути?” Це і будемо вирішувати на протязі всього нашого листування. Тепер же скажу лише: зовсім Вам відпасти від усіх, звичайно, не вдасться, але, наскільки можливо, відмовляйтесь входити в коло цього світського життя, а коли втягнуть проти волі, тримайте себе так, ніби Вас там нема: дивлячись не бачте і слухаючи не чуйте. Видиме нехай проходить повз очі і почуте – повз вуха. Явно чиніть як і всі, ніби нарозпашку, але серце своє бережіть від співчуттів і захоплень. В цьому головне – серце бережіть – і будете там лише тілом, а не душею, вірно виконуючи заповідь Апостола: нехай будуть *требующими мира ...яко не требующе* (1 Кор. 7, 31). Мир тут значить те ж, що у нас - світ і світське життя. Ви будете „та, що потребує світу”, тобто має потребу стикатися зі світським життям. Але, коли будете тримати своє серце далеко від усього, то будете, як та, що не потребує такого життя, тобто бере в ньому участь не за співчуттям і бажанням, а вимушено, за своїм нинішнім становищем.

Втомив я Вас багатописанням, але ж Ви мене змусили. Прошу не пропустити без уваги написаного, особливо останніх рядків.

5

Три сторони людського життя. Перша сторона: життя тілесне, його органи і потреби; нормальна і надмірна турбота про тіло.

Скільки Ви наставили питань з нагоди попередніх двох листів! Це показує в Вас сумлінну, жваву і здібну ученицю і обіцяє успіх. Тим більше охоти мені писати. Але не на все буду Вам відповідати тепер, залишаючи відповіді до наступних разів. Займусь тим, що найбільше Вас цікавить. Пишете: “Ваші слова про сторони, сили і потреби людського ества вводять мене всередину себе. Вхожу. Дещо бачу, але більша частина то туманна, то зовсім невидима для мене. Дуже бажаю знати, що таке духовна, душевна і тілесна сторона в людині, які у кожної потреби і як вони задовольняються.

Мені дуже хотілось би тримати себе на рівні людської гідності – істинної, як нам призначено Творцем”.

Добре! Ви торкаєтесь самих основ нашого життя, з'ясування яких дасть нам основи для всіх подальших міркувань. Як же по-іншому людині і жити, як не за своїм устроєм. Здорові поняття про те, як влаштована людина, містять найвірнішу вказівку на те, як їй належить жити. Гадаю, багато людей не живе належно через те, що думає, ніби правила про це належне життя нав'язані ззовні. Насправді ж вони виходять із самого ества людини і ним потребуються. Якби люди усвідомлювали це, то не стали б перечити правилам і відступати від них. Отож бо, послухайте.

Тіло наше складається з різних органів, кожен з яких виконує свою функцію, суттєво необхідну для життя тілесного. Головних органів три: 1) *шлунок* з легенями, серцем, артеріями і венами, лімфатичними судинами і великою кількістю інших судин, судинок і залоз, що служать для різних виділень із крові і соків тіла; функція всіх їх – *живлення тіла*, або плототворення; 2) *система м'язів і кісток*, функція яких є *рух* всередині і зовні; 3) *система нервів*, центр яких – голова, спинний мозок і система ганглій – десь під черевною і грудною перегородкою, а розгалуження пронизують все тіло; функція її – *чутливість*. Коли хід цих функцій і взаємне відношення їх - в порядку, тоді тіло здорове і життя – у безпеці; а коли цей порядок порушується, тоді тіло захворює і життя - в небезпеці. Кожна функція має свою потребу, яка дає себе живо відчувати, бо потребує задоволення. Потреби шлункової, або поживної, плототворної, частини - *їжа, пиття, повітря, сон*; *потреба м'язово-костяної частини* - *потреба напружувати м'язи*, яку кожен відчуває, довго сидючи, і *потреба руху*, що примушує ходити, гуляти, робити щось; *потреба нервової частини* – *приємне подразнення нервів усього тіла*, як міра тепла і холоду та подібне, і особливо *приємне подразнення п'яти наших почуттів*, через які нервова система вийшла назовню для спілкування з навколишнім світом.

Все це, як бачите, тілесне – душа нібито ні при чому. Але оскільки вона, через найтісніше поєднання з тілом, прийняла його в свою особистість, то своїми вважає і всі потреби тілесні. Тому кажемо: я хочу їсти, пити, спати, хочу ходити, гуляти, працювати, хочу бачити різнобарв'я, слухати різноголосся, нюхати різні пахощі та інше. Засвоївши собі всі потреби тілесні, душа своєю справою вважає і задоволення їх і клопочеться про їжу, пиття, сон, одягу, житло і про все інше, всіляко бажаючи добитись того, щоб тіло було у спокої і не тривожило її своїми докучливими вимогами. Це відношення душі до тіла, яке вона тримає - не навчена, а сама собою, по внутрішньому якомусь велінню - виявляється в ній, наче якийсь інстинкт, *люблення життя, люблення тіла, бажання покоїти тіло* і здобувати для цього все потрібне.

Сукупність всього цього і є тілесна сторона людського життя. Але не все тут однаково тілесне, або плотяне і чуттєве. Міцно плотяна лише частина, що потребує живлення, але і вона облагороджується пристосуванням її задоволення до потреб і цілей власне душевних. Органи ж руху і почуття служать більше потребам душі, аніж тіла. А один орган, що стоїть ніби поза

системою інших органів, а саме орган слова, є виключно орган душі, призначений для служіння їй одній.

Тілесне, плотське, чуттєве – несхвальне в моральному відношенні – життя є те, коли людина, вкрай захоплена любов'ю до життя і до тіла, ставить головною для себе метою і турботою спокій тіла, або всебічне задоволення лише тілесних потреб, забуваючи про душу і тим паче про дух. При цьому кожна тілесна потреба, природно-проста, розплodжується в безліч набутих потреб через звичку і пристрасність до різних способів її задоволення. Візьміть їжу, або пиття, або одягу. Нібито все просто. А при цьому скільки потреб невідступних: хоч умри, та подавай! Через те бачимо, що, в пошуках засобів для задоволення їх, дехто хвилини не має вільної при всьому тому, що десятки інших осіб зайняті для них тим же. У таких неминуче повинні голодувати душа і дух, якщо вони ще не зовсім заглушені, забиті і заглиблені в чуттєвість.

Прошу про все це порозмислити. Про душу – до наступного листа.

6

Друга сторона людського життя: життя душевне – і три головні його функції. Перша функція: сторона розумова з її видами. Знання і наука. Нормальне функціонування розуму і пусте блукання думок.

Ви входили всередину; увійдемо туди знову. Дивіться, яка там кількість і різноманітність дій і рухів! То одне, то інше, то входить, то виходить, то приймається, то відкидається, робиться і переробляється. Бо душа постійно в русі і на одному стояти не в силах. Якщо ми станемо дивитись в душу разом, то нічого не розберемо – треба дії її розподілити по родах і кожен рід потім розглядати окремо. Та вже давно всі дії душі переглянуті й розподілені на три розряди – думок, бажань і почуттів, і кожен є особливою стороною душі – розумовою, бажаною і почуттєвою. Візьмемо цей розподіл і почнемо оглядати кожную сторону.

Сторона розумова. Якщо у нас є внутрішнє сум'яття, то найбільший простір воно має в думках; бажання і почуття метушаться вже під дією думок. Але в розряді думок не все є безладним рухом; є між ними ряд серйозних занять. Вони, власне, і складають справжнє діло життя душевного зі сторони мислення. Ось ці заняття:

1. Тільки-но зауважили ви будь-що ззовні через свої почуття або вислухали розповідь інших про зауважене їхніми почуттями, відразу все те уява уявляє і пам'ять запам'ятовує; і в душу нічого не може увійти повз уяву і пам'ять. Потім і наступна діяльність мислення спирається на уяву і пам'ять. Чого не зберегла пам'ять, того не уявиш, про те і думати не станеш. Буває, що думки народжуються прямо з душі, але і вони відразу втілюються в образ. Так що розумова сторона душі вся є *образна*.
2. Але уява і пам'ять добувають і зберігають лише матеріал для думок. Самий рух думок виходить із душі і ведеться за її законами.

Згадайте, як Ваш менший брат, побачивши яку-небудь нову річ, відразу звертався до Вас або інших з питаннями: «А що це? А хто це зробив? А з чого це?» – і не заспокоювався, поки не роз'яснять йому всіх цих питань і не задовольнять його. Мислення душі починається власне з виникнення цих питань і породжує думки у відповідь на них або приймає від інших вже готові про це думки. Уява і пам'ять не думають. Вони – чорноробочі сили, під'яремні. Здатність душі, з якої виходять такі питання і якою вишукуються і народжуються думки у відповідь на них, називається *розсудком*, справа якого міркувати, обдумувати і знаходити потрібні рішення. Придивіться до себе – і зауважте, що нічого у Вас не робиться без обдумування і міркування. Кожну дрібницю доводиться обдумувати. Як би миттєво це не робилось, всюди входить міркування і йде за означеними раніше питаннями.

3. Коли Ви обдумуєте, то тут ще немає визначеної думки. Вона формується, коли знайдете рішення будь-якого з питань. Розсудок Ваш все риеється, шукаючи, що таке ця річ, звідки і для чого вона та інше. Коли ж знайдете рішення самі або, вислухавши його від інших, погодитеся з ним, звичайно кажете: «Тепер розумію, більш нема про що говорити, справа вирішена». Це рішення дає спокій Вашій мисленості стосовно предмета, який Вас цікавив. Тоді розсудок Ваш звертається до інших предметів, а утворена думка здається в архів душевний – пам'ять, звідки при потребі береться для вирішення інших питань, як засіб для складання інших думок. Сукупність усіх понять, вироблених таким чином, утворює образ Ваших думок, який Ви щораз проявляєте в своїй розмові. Це є область Вашого *знання*, видобутого Вами працею розумовою. Чим більше у Вас вирішено питань, тим більше визначених думок або понять про речі; чим більше таких понять, тим ширше коло Ваших знань. Як бачите, вище пам'яті і уяви у Вас стоїть розсудок, який своєю *розумовою працею* добуває для Вас певні *поняття* або *знання* про речі.

Не на кожне питання вдається нам здобути однозначну відповідь. Більша частина їх лишається невирішеною. Думають-думають, і нічого певного не придумують. Чому і говорять: може, так, а може, отак. Це дає *погляди* і *припущення*, яких загалом у нас чи не більше, ніж чітко визначених знань.

Коли хтось виробить сам і запозичить від інших певну кількість думок і понять про який-небудь клас предметів, а нез'ясоване доповнить такими вдалими ідеями і припущеннями, що може вважати це коло предметів досить вивченим, тоді все це впорядковує, викладає в зв'язку і послідовності і дає нам *науку* про ті предмети. Наука – вінець розумової праці розсудку.

Все це я розповідаю для того, щоб ясніше Вам було, в чому повинна полягати природна, законна діяльність нашої розумової сили. Їй слід було б старанно обдумувати незвідане, щоб пізнати його. Бути науковцями дано дуже небагатьом, не всім можна і проходити науки, але обговорювати

оточуючі нас речі, щоб скласти про них певні поняття, всім і можна, і треба. Ось і потрібно щоб цим була у всіх зайнята розумова сила. Скільки вона добуде – це залежить від її міцності, але вона повинна бути завжди зайнята серйозною справою обдумування і обговорення реалій.

Тим часом, що бачимо в нашій розумовій області? Постійний рух образів і уявлень без визначеної мети і порядку. Помисли за помислами повстають і йдуть то поряд, то всупереч один одному, то забігають вперед, то повертаються назад, то відбігають в сторону, ні на чому не зупиняючись. Це не розмірковування, а блукання і розсіяність думок, тобто стан, цілком протилежний тому, чим мала би бути наша розумова сила. Ця хвороба настільки увійшла до неї і загальна для всіх, що ви не знайдете жодної людини, у якої серйозна праця мислення протікає без розсіяння і блукання думок, без відволікання у різні сторони. Часто ми задумуємось. Що це за стан? Ось що: думка сходить до архіву пам'яті і з допомогою уявлення перебирає там весь зібраний мотлох, переходячи від історії до історії за відомими законами сплетення уявлень, приплітаючи до бувалого небувале, а нерідко навіть неможливе, поки не прийде до тьми і не повернеться до оточуючої дійсності. Говорять: заглибився. Заглибився, але в пустоту, а не в серйозне обдумування справи. Це є те саме, що сонне мріяння – зайве і пусте мислення. Постежте за собою – і побачите, що більша частина часу проходить у нас саме в такому пустому мисленні і блуканні думок. В декотрий день (і чи не більше таких) жодної серйозної думки не спаде на розум. Прошу звернути на це увагу і відповісти на питання: чи належить так чинити розумній істоті? А я тим часом звернуся до інших розрядів душевної діяльності.

7

Бажаюча сторона душевного життя. Її функції. Правильний і безладний стан здатності бажати.

Бажаюча сторона. Діючою тут силою є воля, яка волисть – бажає придбати, спожити або зробити те, що вважає корисним для себе, або потрібним, або приємним, і не волисть – не бажає протилежного тому. Збудження волі потребує відповідної дії, тому, точніше, воля є - діяльна сила, суттєва потреба якої – жити і діяти. Вона тримає у своєму віданні всі сили душі і тіла і всі підручні способи, які й пускає в хід, коли потрібно. В основі її лежить *ревність*, або *завзятість*, – бажання діла, а збудниками стоять при ній – *приємне, корисне і потрібне*, без яких ревність спить і діяльні сили гублять напругу, ніби в'януть. Ці збудники підтримують бажання, а бажання розпалює ревність.

Хід розкриття цієї душевної сторони такий. В душі і тілі є потреби, до яких прищепились і потреби життєві – сімейні і громадські. Ці потреби самі по собі не дають визначеного бажання, а лише силують шукати їм задоволення. Коли задоволення потреби відбулось одного разу тим чи іншим

способом, то надалі пробудження потреби народжує і бажання того, чим вона була задоволена. Бажання завжди має певний предмет, який задовольняє потребу. Якщо потреба була задоволена різноманітно, з пробудженням її народжуються і різні бажання - того, другого чи третього предмета. В звичайному людському житті за бажаннями не видно потреб. Рояться в душі лише бажання і вимагають задоволення, ніби самі для себе.

Що робити душі з цими бажаннями? Її чекає *вибір*, якому предмету із бажаних дати перевагу. Після вибору відбувається *рішення* – зробити, чи дістати, чи спожити вибране. Після рішення робиться підбір *засобів* і визначається спосіб і порядок виконання. Після цього, нарешті, в свій час і на своєму місці йде діло. Кожна, навіть найменшенька справа іде цим порядком, що легко перевірити на будь-якому прикладі. За навичкою всі ці дії іноді відбуваються миттєво, і після бажання відразу йде діло. Вибір, рішення і засоби беруться тоді з попередніх справ і особливого опрацювання не потребують.

В людині зрілого віку майже все робиться за навиком. Рідко випадає яка-небудь справа або починання, що виходить за межі звичайного порядку справ і знань. Так вже буває, що усталене життя вимагає відповідних собі справ. Оскільки вони повторюються часто, то природно перетворюються на звичку, вдачу, правило життя і характер. Із сукупності всіх звичок, правил і порядків такого роду встановлюється спосіб життя певної особи, як із сукупності встановлених понять складається спосіб її думок і переконань. Знаючи життя людини, можна вгадати, про що вона думає в той чи інший час і як поведеться у певних умовах.

Ватажком діяльного життя поставлена благорозумність. Вона є той самий розсудок, лише такий, що стоїть на службі у волі. В розумовій області розсудок вирішує, як і що є доволу, а в бажаній і діяльній – визначає, як і що слід робити для досягнення того, чого законно забажали. Коли навикне хто визначати це як слід, і справи ведуться завжди або переважно успішно, такий людині справедливо приписують благорозумність – уміння з успіхом вести справи, вірно співвідносити засоби з цілями і справи з зовнішніми обставинами.

Із сказаного Вам неважко буде зробити висновок про природно-законну діяльність волі, яка очевидно є володаркою всіх наших сил і всього життя. Її справа - визначати образ, спосіб і міру задоволення бажань, породжених потребами (або бажань, що замінили потреби), щоб життя протікало належно, приносило спокій і радість людині. Є у нас, як згадувалось, потреби і бажання – душевні, тілесні, життєві і суспільні. Не у всіх вони однаково проявляються, тому що не у всіх однаково складається життя, у одного так, а у іншого інакше. Справа людини - визначити, як у своєму становищі вона може і повинна задовольнити свої потреби і бажання, пристосувати до цього належні способи і вести по тому своє життя. Вести розсудливо і за встановленою нормою своє життя з усіма його справами – це є завдання бажаної або діяльної сторони нашого життя. Так би належало. Але вникніть і роздивіться, як буває.

Зі сторони мислення у нас буває сум'яття, розсіяння і блукання думок, а зі сторони бажань – непостійність, безладність і свавілля бажань, а за ними і справ. Скільки часу проходить у нас без діла і в пустих ділах: тиняємось туди і сюди, самі не знаючи для чого; робимо і переробляємо, не вміючи нічому дати ладу; ідуть у нас ідея за ідеєю і справа за справою, але з усього виходить лише штовханина – метушня. Зароджуються бажання – і нічого з ними не вдієш: давай і давай. І хоча б це одного разу так, а то – майже щогодини. Чому так? Розпливлась наша господарка – воля. Подивіться ще, скільки у нас є прийдешніх збудників бажань: гнів, ненависть, заздрість, скупість, марнослав'я, гордість і їм подібні. Джерелом бажань повинні бути природні потреби реального сімейного і суспільного життя, а в названих - що є природного? Вони лише руйнують наше єство і всі порядки життя. Звідки ж ця варварська навала? Лишу це Вам на розсуд, а сам поспішу до кінця.

8

Сторона почуття – серце. Важливе значення серця в житті людини. Вплив пристрастей на серце.

Сторона почуття – серце. Хто не знає, яке велике значення має в житті наше серце. В серці осідає все, що входить в душу ззовні і що виробляється її розумовою і діяльною стороною; через серце ж проходить і все те, що виявляє душа назовні. Тому воно і називається центром життя.

Справа серця – відчувати все, що стосується нашої особи. І воно відчуває постійно і невідступно *стан душі і тіла*, а при цьому і *різноманітні враження* від окремих дій душевних і тілесних, від оточуючих і зустрічних предметів, від зовнішнього становища і взагалі від ходу життя, спонукаючи і примушуючи людину доставляти йому у всьому цьому приємне і відвертати неприємне. Здоров'я і нездоров'я тіла, спритність його і в'ялість, втома і міць, бадьорість і дрімання; до того ж те, що побачено, почуто, відчуто на дотик, запах, смак, що згадано і уявлено, що обдумано і обдумується, що зроблено, робиться і має бути зроблено, що добуто і добувається, що може і не може бути добуто, що сприяє нам або не сприяє – чи то особи, чи то збіг обставин, – все це відбивається в серці і подразнює його приємно або неприємно. Судячи по цьому, йому і хвилини не можна б бути в спокої, а все - в безперервному хвилюванні і тривозі, подібно до барометра перед грозою. Але притерпілося, і багато чого минається у нього без сліду, як у тих випадках, коли нам вперше десь випаде бути - нас там цікавить все, а після другого й третього разу - мало що.

Кожен вплив на серце виробляє в ньому особливі відчуття, але для розрізнення їх в нашій мові немає слів. Ми висловлюємо свої відчуття загальними термінами: приємно – неприємно, подобається – не подобається, весело – сумно, радість – горе, скорбота – задоволення, спокій – неспокій, досада – вдоволення, страх – надія, антипатія – симпатія. Спостерігайте за собою і побачите, що на серці буває то одне, то інше.

Але значення серця в процесі нашого життя не те лише, щоб пасивно стояти над враженнями і свідчити про наш задовільний чи незадовільний стан, але і те, щоб підтримувати енергію всіх сил душі і тіла. Дивіться, як спішно робиться справа, яка подобається, до якої лежить серце! А перед тією, до якої не лежить серце, руки опускаються і ноги не рухаються. Тому ті, що вміють собою керувати, спішать знайти в потрібній справі, яка, одначе, не по серцю, приємну сторону і, примирившись нею з серцем, підтримують в собі необхідну для справи енергію. Ревність – рушійна сила волі – виходить із серця. Те ж саме і в розумовій роботі: предмет, що впав на серце, скоріше і всебічніше обговорюється. Думки при цьому роються самі собою і труд, хоч який довгий, буває не в труд.

Не все всім подобається і не у всіх до всього однаково лежить серце, але у одних більше до одного, а у інших - до іншого. Так би мовити, у кожного свій смак. Залежить це частково від природного нахилу, частково – і чи не більше? – від перших вражень, від вражень виховання і випадковостей життя. Але, яким би чином не створилися смаки, вони спонукають людину так влаштовувати своє життя, оточити себе такими предметами і співвідношеннями, які зумовлює її смак, з якими вона має спокій і задоволення. Саме воно, задоволення смаків сердечних дає той солодкий мир, який і складає для кожного свою міру щастя. Ніщо не тривожить – от і щастя.

Якщо б людина завжди в розумовій частині трималася здорового глузду, а в діяльності – благородум'я, то зустрічала б у житті найменшу частку випадковостей, неприємних її серцю, і, таким чином, мала б найбільшу частку щастя. Але, як було вказано, розумова частина рідко тримає себе належно, віддаючись мріям і розсіяності, а діяльна відхиляється від свого нормального напрямку, захоплюючись непостійними бажаннями, збудженими не потребами природи, а сторонніми пристрастями. Поки ці сторони знаходяться в такому стані, то і серце спокою не має і мати його не може. Понад усе тиранять серце пристрасті. Якби не було пристрастей, траплялися б, звичайно, неприємності, але вони ніколи не мучили б так серця, як мучать пристрасті. Як палить серце гнів! Як терзає його ненависть! Як точить зла заздрість! Скільки тривоги і мук спричиняє незадоволене або посоромлене марнослав'я! Як давить скорбота, коли гонор страждає! Та якщо строгіше розглянути, то виявимо, що і всі наші тривоги і болі серця – від пристрастей. Ці злі пристрасті, коли задоволені бувають, приносять радість, але короткочасну, а коли не бувають задоволені й зустрічають протилежне, то спричиняють сум тривалий і нестерпний.

Таким чином, видно, що серце наше справді є корінь і центр життя. Воно, даючи знати про хороший або поганий стан людини, збуджує до діяльності інші сили і наслідок їх діяльності знову приймає в себе, на підсилення або послаблення того відчуття, яким визначається стан людини. Відтак, йому б належало віддати повну владу і над управлінням життям, як це буває повністю у дуже багатьох, а у решти - потрохи. Здавалось би, так. І, може, за природою воно мало саме таке призначення, але прийшли пристрасті – і все скаламутили. При них і стан наш вказується серцем

невірно, і враження бувають не такі, яким належало би бути, і смаки спотворюються, і збудження інших сил скеровується не в належну сторону. Тому тепер закон – тримати серце в руках і піддавати строгій критиці його почуття, смаки і захоплення. Коли очиститься хто від пристрастей, нехай дає волю серцю, але поки пристрасті в силі, давати волю серцю – значить явно приректи себе на різні хибні кроки. Гірше за все чинять ті, які й за мету життя ставлять солодощі серця і насолоду, як кажуть, життям. Оскільки солодощі й насолоди плотські та чуттєві сильніше дають себе чути, то такі особи завжди впадають у грубу почуттєвість і опускаються нижче тієї межі, яка відділяє людину від інших живих істот.

Так ось Вам душа і душевне життя з усіх його сторін! Я вказував спеціально на те, що саме мусить природно бути на кожній стороні і що - не мусить. І без нагадування бачу в Вас готовність додержуватися першого і відхиляти останнє. І благослови, Господи!

9

Третя сторона людського життя: життя духовне. Головні прояви духовного життя: страх Божий, совість і жадання Бога. Гідність людини.

Пишете: “Я намагалася втримати свої думки на серйозному і ніяк не змогла. Думала, що це залежить від моєї незвички розмірковувати, і взяла хорошу книгу, щоб з її допомогою тримати розум в слухному роздумі, – і тут те саме. Розум все відбігає на сторону і все - до пустого. Нарешті я і зовсім роздумалась – і де тільки не була і яких історій не наплела. Хтось із наших привів мене до тями: “Що це ти зафілософствувалась? Про що?” А я зовсім не філософствувала, а мріяла. Так і завжди бувало, але раніше я не звертала на це уваги. Тепер бачу, і бачу що цьому не належало би бути; але як же бути? Ніяк не впораюся з думками”.

Як тут бути, про це мова попереду, а тепер до того Вашого спостереження прошу додати інше: спробуйте хоча б один день провести без нарікання і досади і скажете, як це Вам вдається.

Далі запитуєте: “Ви виснували: от Вам душа і душевне життя. Але у Вас не все вказано, що буває в душі. Ні про чесноти, ні про благочестя – ні слова. А я бачу, що в нашій сім’ї, у рідних і у багатьох знайомих вони на першому місці не в слові лише, але і на ділі. Як же про них не згадано?”

Про це я тільки-но збирався писати. Я і минулого разу хотів, але подумалось почекати і побачити, як дивитесь Ви на все сказане. І ось Ваше запитання. Вельми вдячний за те, що серйозно вникаєте в предмет розмови. Це гідно Вашої так гарно влаштованої голівки. Пропуск, Вами зауважений, – не пропуск, але говорити про те було тут зовсім не до місця. Не справа душі займатися цими предметами. На те є *дух*, а душа вся звернена виключно на влаштування нашого тимчасового побуту – земного. Всі знання її будуються лише на досвіді, і діяльність її звернена на задоволення потреб тимчасового життя, і почуття її породжуються лише з її станів і положень видимих, ними і

тримаються. Що вище сього, те не її справа. Хоч і буває в ній дещо вище за сказане, але то суть гості, що заходять до неї з другої, вищої області – а саме з області духа.

Що ж це за дух? *Це та сила, яку вдихнув Бог у лице людини, завершуючи створення її.* Всі роди істот наземних виводила за повелінням Божим земля. Із землі вийшла і кожна душа живих тварин. Душа людська, хоча й подібна до душі тварин в нижчій своїй частині, але у вищій - незрівнянно вища за неї. Те, що вона є такою в людині, залежить від її поєднання з духом. Поєднавшись з нею, дух, який вдихнув Бог, підніс її над всякою нелюдською душею. Ось чому, крім того, що бачиться у тварин, в собі ми зауважуємо і те, що властиве людській одухотвореній душі, а вище – і те, що притаманне власне духові.

Дух, як сила, що вийшла від Бога, відає Бога, шукає Бога і в Ньому одному знаходить спокій. Якимось духовним потаємним чуттям упевнюючись в своєму походженні від Бога, дух відчуває свою повну від Нього залежність і усвідомлює свій обов'язок всіляко догоджати Йому і жити лише Ним і для Нього.

Більш видимі прояви цих порухів життя духа суть:

1. *Страх Божий.* Всі люди, на яких би вони ступенях розвитку не стояли, знають, що є верховна істота, Бог, Який все створив, все утримує і всім управляє, що і вони в усьому від Нього залежать і Йому догоджати повинні, що Він є Суддя і Мздовоздаятель кожному по ділах його. Такий природний символ віри, в душі написаний. Сповідуючи його, дух благоговіє перед Богом і сповнений страху Божого.
2. *Совість.* Усвідомлюючи себе зобов'язаним догоджати Богу, дух не знав би, як це виконувати, якби не скеровувала його в цьому совість. Передавши духу часточку Свого всевідання у згаданому природному символі віри, Бог накреслив у ньому і вимоги Своєї святості, правди і благості, доручивши йому ж самому наглядати за виконанням їх і судити свою справність чи несправність. Ця сторона духа і є совість, яка вказує, що правильно і що неправильно, що угодне Богу і що не угодне, що потрібно і чого не потрібно робити; вказавши, владно примушує виконувати те, а потім за виконання нагороджує втіхою, а за невиконання карає докорами. Совість є законодавець, блюститель закону, суддя і воздаятель. Вона - природні скрижалі заповіту Божого, простертого на всіх людей. І у всіх людей бачимо разом зі страхом Божим прояви совісті.
3. *Жадання Бога.* Воно виявляється у всезагальному прагненні до вседосконалого блага і ще ясніше видно у всезагальному незадоволенні нічим тварним. Що означає це незадоволення? Те, що ніщо тварне задовольнити духа нашого не може. Від Бога вийшовши, Бога він шукає, бажає Ним насититись і, перебуваючи з Ним в живому союзі і поєднанні, в Ньому

заспокоюється. Коли досягає сього, спокійний буває, а до того спокою мати не може. Скільки б не мав хто тварних речей і благ, все йому мало. І всі, як і Ви вже зауважили, шукають і шукають. Шукають і знаходять, але, знайшовши, кидають і знову починають шукати, щоб і те, знайшовши, теж кинути. Так без кінця. Це значить, що не того і не там шукають, чого і де шукати належить. Чи не наявно це показує, що в нас є сила, яка від землі і земного притягує нас у високість – до небесного?

Не роз'яснюю Вам докладно всіх цих проявів духа, наводжу лише думку Вашу на його присутність в нас і прошу Вас якнайбільше думати про це і довести себе до повного переконання, що справді є в нас дух. Бо в ньому відмінна риса людини. Душа людська робить нас трохи вищими за тварин, а дух робить нас трохи меншими за Ангелів. Ви, звичайно, знаєте значення поширених у нас фраз: дух письменника, дух народу. Це сукупність відмінних рис, хоча дійсних, але в якійсь мірі ідеальних, розумом пізнаваних, невлених і невідчутних. Те ж саме є і дух людини. Лише дух письменника, наприклад, бачиться ідеально. А дух людини притаманний їй як жива сила, що живими і відчутними порухами свідчить про свою присутність.

Мені бажано було б, щоб зі сказаного Ви зробили висновок: той не стоїть на рівні людської гідності, в кому немає проявів і дій духа.

Загальність віри в буття Боже як прояв духовного життя.

Питаєте: “Але як же це Ви кажете, що у всіх є дух з означеними проявами, а між тим чи ж мало народів, які не відають Бога?” Народи ті не відають, що є істинний Бог, але що Він є – всі ісповідують. Віруючи, що є Бог, і бажаючи точніше визначити, що Він є, вони помилялись і називали Богом те, що не є Бог: хто сонце, хто місяць або зірки, або інше що. Не всі, однак ж, так дуже помилялись. Коли Бог розсіяв народи по лицю землі після стовпотворення, то вони всі понесли з собою і передані доти здорові поняття про Бога як Духа невидимого, Творця, Промислителя, Судії і Воздаятеля. Що Він є Творець, Промислитель і Воздаятель, це у всіх збереглося, а що Він є Дух нетлінний, це не всі зберегли, але *измениша славу нетленнаго Бога в подобие образа тленна человека и птиц и четвероног и гад* (Рим. 1, 23). Вони мали розуміння Бога, тобто знали, що є Бог, але не як Бога Його прославили (Рим. 1, 21). Із східних народів більш високі поняття про Бога мають перси, індійці (азіатські і американські). Греки і римляни здрібнили, так би мовити, Бога. Американські, наприклад, індійці, називають Бога всесвітнім духом – невидимим, всеохоплюючим. Це дуже високе уявлення, і дух, оставлений собі самому, далі цього йти не може. Азіатські індійці більш заглибились в розуміння Бога, але, втримавши поняття про Його невидимість, всемогутність і вседіяльність, коли задумали точніше визначити Його творчі

і промислибельні дії, наплутали багато безгрунтового і написали багато казкових історій.

Так от в якому розумінні є невідаючі Бога! А не в тому, ніби є народи, які не сповідають буття Бога. Якись-то мандрівники дали свідчення, ніби зустрічали народи і народці, які зовсім не знали Бога і не віддавали Йому шани. Вірне в цьому свідченні лиш те, що вони не чули сповідання віри і не бачили поклоніння Богу, – але щоб ні того, ні другого не було... Слід було їм побільше пожити між тими народами. Беккер в наші дні цілий місяць жив серед якогось народу – біля озер, через які тече Ніл, – і не бачив богошанування. Але, каже, надійшло новолуння – дивлюсь, цар збирається кудись, збираються і всі старшини, готують бика. Прийшов певний день – пішли на якийсь пагорбок і принесли бика в жертву. Якби я, каже Беккер, від'їжджав на два-три дні раніше, то міг би цілком широко свідчити, що цей народ не вшановує Бога.

Так зовсім викиньте з голови, ніби є такі народи, що не визнають буття Божого. Є деякі вчені, які думають обійтись без Бога і просторікують про це, і книги пишуть, але, коли язик і перо верзуть у них таку нісенітницю, серце їхнє говорить інше. Вони надимаються являти себе не віруючими в Бога, але дуже сумнівно, щоб при цьому остаточно впорались зі своєю совістю.

Відаючи Бога, всі і совісність проявляють, і вшановують Його, і моляться Йому, і очікують майбутнього життя, в якому кожному відплата буде по ділах його. Сила, що утримує всі такі вірування і переконання, є дух. Отже, приймемо з Вами, що в кожній людині є дух – вища сторона людського життя, сила, що веде її від видимого до невидимого, від тимчасового – до вічного, від істоти – до Творця, що характеризує людину і відрізняє її від усіх інших живих істот наземних. Можна цю силу послабляти в різних ступенях, можна криво витлумачити її вимоги, але зовсім її заглушити або знищити не можна. Вона є невід'ємною складовою нашої людської природи і у кожній людині проявляє себе своїм чином.

Ось до яких речей завели Ви мене своїм запитанням. Але це незле. Хотів же я писати Вам не про це, а про те, що відбулося і відбувається в душі людини від дії духа після його поєднання з нею. Але про це – до наступного разу.

Дія духа на душу людини і похідні від цього явища в області розумовій, діяльній (волі) і почуттєвій (серця).

Берусь за перерване, – що ж саме увійшло в душу від поєднання її з духом, який від Бога. Від цього вся душа перемінилась і з тваринної, якою вона є за природою, стала людською, з силами і діями, вказаними вище. Але не про це тепер мова. Перебуваючи такою, як описано, вона виявляє зверх того вищі прагнення і підіймається на один ступінь вище, будучи душею одуховленою.

Такі одуховлення душі бачимо у всіх сторонах її життя – розумовій, діяльній і почуттєвій.

В *розумовій* частині від дії духа з'являється в душі *прагнення до ідеальності*. Власне душевний розум весь спирається на досвід і спостереження. З усього, пізнаного роздрібно і без зв'язку, душа будує узагальнення, робить висновки і добуває, таким чином, основні положення про певне коло речей. На цьому б і стояти їй. Між тим, вона ніколи не буває цим задоволена, а прагне вище, стараючись *виявити значення кожного кола речей* в загальній сукупності творінь. Наприклад, що таке людина – пізнається через спостереження за нею, узагальнення і висновки. Але, не вдовольняючись цим, ми задаємо собі питання: “Що значить людина в загальній сукупності створінь?” Виясняючи це, дехто вирішить, що вона є вершиною і вінцем всіх істот; дехто - що вона є жрець – в тому розумінні, що голоси всіх істот, які хвалять Бога несвідомо, вона збирає до купи й возносить Всевишньому Творцеві хвалу піснею розуму. Душа має потяг породжувати такі думки про кожен інший рід істот і про всю їхню сукупність. І породжує. Чи відповідають вони дійсності - це інше питання, але безсумнівно, що душа має потяг шукати їх, шукає і породжує. Це і є прагнення до ідеальності, бо значення речі - це її ідея.

Це прагнення спільне всім. І ті, що не дають ціни ніяким знанням, крім набутих досвідом, – і вони не можуть втриматися від того, щоб не поідеалізувати мимоволі, навіть не зауважуючи того. Язиком відкидають ідеї, а ділом їх створюють. Їхні здогади, без яких жодне коло пізнань не обходиться, являють собою нижчий клас ідей.

Образом ідеального погляду є метафізика і теперішня філософія, що як були, так і будуть завжди перебувати в області людських пізнань. Дух завжди притаманний нам як суттєва сила, що споглядає Бога як Творця і Промислителя, і душу манить в ту невидиму і безмежну область. Можливо, духу, через його богоподібність, призначено було і всі речі споглядати в Бозі. І він споглядав би, коли б не падіння. Але і тепер тим, хто хоче споглядати все існуюче ідеально, належить всіляко йти від Бога або від символу, написаного Богом в дусі. Мислителі, які не так чинять, вже через саме це не суть філософи. Не вірячи ідеям, побудованим душею через навіювання духа, вони чинять несправедливо, коли перечать тому, що складає зміст духа, бо це є Божим витвором, а не людським.

В *діяльній* частині від дії духа з'являється *бажання і здійснення безкорисних справ* і добрих діл, або навіть вище – прагнення стати добродібною. Власне, справа душі у цій її частині (волі) є влаштування тимчасового побуту людини, щоб благо було їй. Виконуючи це призначення, душа переконана: те, що вона робить - або приємне, або корисне, або потрібне для влаштованого нею побуту. Між тим, вона цим не задовольняється, але виходить з означеного кола і звершує справи та заходи зовсім не тому, що вони потрібні, корисні і приємні, але тому, що вони хороші, добрі і справедливі, прагнучи їх з усією ревністю, не зважаючи на те, що вони нічого не дають для тимчасового побуту і навіть несприятливі для нього і ведуться за рахунок його. У декого такі прагнення проявляються з

такою силою, що він жертвує для них усім своїм побутом, щоб жити відчужено від нього. Прояви такого роду прагнень повсюдні, навіть і поза християнством. Звідки вони? З духа. В совісті начертана норма святого, доброго і праведного життя. Отримавши відання про неї через поєднання з духом, душа захоплюється її незримою красою і величчю і наважується ввести її в коло своїх справ і свого життя, змінюючи і його за її потребами. І всі співчують такого роду прагненням, хоча не всі повністю віддаються їм; але жодної немає людини, яка б час від часу не присвячувала своєї праці і своїх набутків на справи в такому дусі.

В *почуттєвій* частині від дії духа з'являється в душі *прагнення і любов до краси*, або, як звичайно кажуть, до вишуканого. Власне справа цієї частини в душі – сприймати почуттям сприятливі або несприятливі свої стани, а також і зовнішні впливи по мірі задоволення або незадоволення душевно-тілесних потреб. Але в одному колі з цими корисливими – назвемо так – почуттями бачимо і ряд почуттів безкорисливих, які виникають зовсім незалежно від задоволення чи незадоволення потреб, – почуттів від насолоди красою. Очей не хочеться відірвати від квітки і слуха відвернути від співу – тому лише, що і одне, і друге прекрасне. Кожен впорядковує або прикрашає свій дім так або так, тому що так – красивіше. Ідемо на прогулянку і вибираємо якесь місце лише тому, що воно прекрасне. Вище за все це – насолода, отримувана від живопису, скульптури, музики і співу, а за все це ще вище – насолода творіннями поетичними. Вишукані твори мистецтва усолоджують не лише красою зовнішньої форми, але особливо – красою внутрішнього змісту, красою розумно-споглядальною, ідеальною. Звідки такі явища в душі? Це гості з іншої області, з області духа. Дух, що Бога відає, природно розуміє красу Божу і нею єдиною бажає насолоджуватися. Хоча не може він з певністю вказати, чим вона є, але, потаємно носячи в собі начертання її, явно вказує, чим вона *не є*, посвідчуючи це тим, що не задовольняється нічим тварним. Красу Божу споглядати, вкушати і нею насолоджуватись – потреба духа, його життя і життя райське. Отримавши відання про цю красу через поєднання з духом, душа захоплюється нею і, осягаючи її своїм душевним чином, то радісно кидається на те, що навколо видається відображенням її (це род дилетантів-любителів), то сама придумує і виробляє речі, в яких сподівається відобразити її так, як уявляє собі (це професіонали — художники і артисти). Ось звідки ці гості – солодкі, відчужені від усього чуттєвого почуття, які підносять душу до духа і одуховлюють її! Зауважу, що до творів мистецтва я відношу лише ті, змістом яких служить божественна краса незримих божественних речей, а не ті, які хоча і красиві, але являють собою звичайний душевно-тілесний побут (або ж наземні речі, що складають той побут). Не красивості лише шукає душа, ведена духом, але втілення в прекрасних формах невидимого прекрасного світу, куди манить її своїм впливом дух.

Так ось що дав душі дух, будучи поєднаний з нею, і ось як душа виявляється одуховленою! Не думаю, щоб щось із цього затруднило Вас, прошу, одначе, не мимохідь пробігти написане, а обдумати добренько і до себе прикласти. Чи одуховлена Ваша душа?! Адже і Ви співаєте і музичите!

Коли-небудь ми з Вами покритикуємо цю Вашу сторону за вказаною вимогою, якій повинні відповідати витончені мистецтва.

12

Висновки зі сказаного про три сторони людського життя. Можливість переходу з одного стану в інший і переважання якої-небудь сторони життя. Переважання душевності і плотяності як гріховний стан. Домінування духовного життя як норма істинного життя людини.

Тепер давайте підсумуємо все вищесказане. Бачите, скільки у нас сторін або, краще, ступенів життя! Є сторона і ступінь життя духовні, є духовно-душевні, є власне душевні, є душевно-тілесні (здається, я недосить відтінив останнє – сюди належать спостереження з уявою і пам'яттю, бажання, що виходять з потреб тіла, почуття тілесних станів і вражень), є тілесні. П'ять ярусів, але особа людини одна, і ця одна особа живе то одним, то другим, то третім життям. Те життя, яким вона живе, формує певний характер, що відбивається в переконаннях, правилах і почуттях. Тобто людина буває або духовною – з духовними переконаннями, правилами і почуттями, або плотською – з плотськими думками, ділами і почуттями. (Проміжних станів – душевно-духовного і душевно-тілесного - не враховую, щоб не надто дробитися.)

Коли людина буває духовна, це не означає, що душевність і тілесність вже в ній відсутні, – але тоді духовність в ній займає чільне місце, підкоряє собі і пронизує собою душевність і тілесність. Також, коли людина буває душевна, її духовність і тілесність при ній лишуються, але душевність переважає - всім заправляє, всьому дає свій тон і саму духовність обгортає покровом душевності. Коли ж людина буває плотяна, її духовність і тілесність не зникають, але стають плотяні, тобто підкорені плоті, нею зневажені і уярмлені.

Таким чином, на якому б ступеню не знаходилась людина, інші сторони її життя залишаються притаманними їй. На жодному ступеню вона не буває закабалена так, щоб не могла вже визволитися з цієї кабали, але завжди має можливість переходити з одного ступеня на інший, ослабити одну сторону свого життя і посилити іншу. Так і духовна людина може впасти в душевність і тілесність, коли полюбить душевне і плотське, а плотяна – підняти до духовності, якщо зажадає духовного. Людина завжди вільна. Свобода дана їй разом з самосвідомістю і обидві складають суть духа і норму людяності. Погасіть самосвідомість і свободу – ви погасите дух, і людина стала не людиною.

Але стверджуючи, що людина має свободу рухатися вгору і вниз по ступенях життя свого, я не стверджую цим, що їй однаково легко і зручно рухатися вниз чи вгору, або що це можна робити швидко і часто, як переходити з однієї кімнати в іншу. Я хотів лише сказати, що людина, вільна і свідомо себе, є винуватцем свого стану внутрішнього. Якщо вона потрапляє

у стан, якого схвалити не можна, і так залишається, то сама у тім винна і відповідь за це перед Богом і людьми.

Кожен з показаних ступенів або проявів нашого життя є природним для нас, і, значить, не може бути непохвальним сам по собі. Неприродний і, значить, сам по собі непохвальний - той стан, в якому думки блукають, ширяють і бурлять, мінливі бажання збуджуються пристрастями (не природними нам, а сторонніми), а почуття серця хвилюються і бентежаться цими ж пристрастями. Говорячи про душевне життя, я спеціально наголосив на цих неприродностях в нас, щоб зупинити на них Вашу увагу. Зумисне і тепер згадую, щоб змусити Вас краще вникнути в цю справу і поставитись до неї з належною серйозністю. Блукання помислів, непостійність пристрастних бажань і тривоги серця щомиті непокоять нас, не даючи нічого зробити до пуття, майже завжди збиваючи нас з дороги. Це хвороба, хоча всезагальна і повсюдна, але не природна, а нажита нами довільно. Ворог знає, наскільки вона йому на руку, і, заміряючись спокусити кого, передусім старається зіштовхнути його в цей вир: спочатку вводить у потік помислів, під ними потім запалює пристрастні бажання, а ними схвильовує серце.

У доведеного до цього стану спокуса вже визріла. Якщо не отямиться – падає, і, впавши, затягується у вир бурхливих помислів, бажань і почуттів, іноді ненадовго, а нерідко - і назавжди. Те життя, часточку якого, пам'ятаєте, Ви скуштували, все проходить у цьому вирі і буває, судячи по гуртках, де бурхливішим, де тихішим, де скромнішим, а де нарозпашку – у всій своїй наготі і срамоті. Але й окрім цього мало хто буває вільним від тих внутрішніх буянь. Де-не-де – і прорветься. Від блукань же думок і уявлень, не знаю, чи вільний хто взагалі. Так ось цю хворобу нашу будьте ласкаві зауважити (та ви вже її і зауважили дещо, жаліючись на нестримність думок) – і, зауваживши, взятись за працю лікування. Однак не випускайте з думки, що в Вас постійно присутнє щось недобре, завжди готове збити Вас з належного і направити на неналежне.

Що стосується душевності і тілесності, то самі по собі вони, як вже сказано, безгрішні, бо природні нам; але людина, сформована за душевністю або, гірше того, за плотянністю, не безгрішна. Вона винувата, що дала в собі владу тому, що не призначене панувати і повинне займати підлегле становище. І виходить, що, хоча душевність і природна, людині неприродно бути душевною; так само і плотянність - природна, але бути плотяною - неприродно людині. Похибка тут - у виключному переважанні того, що має бути залежним.

Але якщо у кого домінує духовність, тоді, хоча б це було його виключним характером і настроєм, він не грішить. По-перше, тому, що духовність - норма людського життя і, значить, будучи духовним, він є справжньою людиною, на відміну від душевної і плотяної людини. По-друге - тому, що, при всій своїй духовності, він не може не віддавати належного душевності і плотяності, лише тримає їх не жирно і в залежності від духа. Хай не широка у нього душевність (в наукових знаннях, мистецтвах та інших справах) і дуже обмежена плотянність – все ж він справжня, повна людина. А душевний (багатознайко, митець, ділок), а тим паче плотяний – не є

справжньою людиною, яким би красним не був він на виду. Він – безголовий. Тому проста людина, що боїться Бога, вища за високоосвічену і елегантну, яка не має ні мети, ні прагнень догоджати Богу. По цьому ж судить і про твори літератури і мистецтва. Твори, в яких все плотяне, украй погані; а ті, в яких переважає душевність, не відповідають своєму призначенню, хоча й вищі за плотяні. Так судимо лише про твори, позбавлені духовних елементів; ті ж, які прямо ставляться вороже до всього духовного, тобто до Бога і речей божественних, – прямі ворожі навіювання і нема мови про терпимість до них.

З цього Ви бачите, що за природним призначенням людина повинна жити в душі, духу підпорядковувати і духом пронизувати все душевне, а тим паче - тілесне, а за ними, – і все своє зовнішнє, тобто життя сімейне і суспільне. Це – норма!

Я не переконую Вас жити в душі і все йому підпорядковувати, бо, якщо Ви добре розібрали все сказане, то рішення жити так вже присутнє в Вас. Ви вже і висловили свою готовність стояти на рівні людського життя - такого, яким бути воно призначене, і, звичайно, бажаєте явити його таким. Таж Ви досі і жили саме так в своєму сімействі і в колі рідних - тобто за духом, хоч і науки проходили, і господарство знаєте, і в музиці та співі майстриня. Вам потрібно не заводити в собі духовність, а підтримувати її і берегти, охороняючи себе від впливів і захоплень душевно-плотського життя, у вир якого Ви почали попадати. Саме про це і домовились ми з Вами міркувати. І, звичайно, Ви з нетерпінням чекаєте рішення: так як же ж бути?

Істинне щастя людини – життя по духу. Найтонша оболонка душі - посередниця між душею й тілом, засіб спілкування душ між собою та світом ангелів і святих. Світлий і темний стан оболонки душі.

Хотів відповісти на запитання в кінці минулого листа, але настав день Вашого Ангела, і мені спало на думку висловити Вам мої побажання з цієї нагоди.

Бажаю Вам передусім здоров'я, тому що в ньому - умова надбання всіх благ, які людина вважає благами, і зазнання їх, і насолоди ними. Які вже втіхи у хворого і розслабленого, коли всі відчуття в ненормальному стані. Виняток треба зробити лише для духовних утіх. Вони не так залежать від стану здоров'я і можуть реально відчуватися, незважаючи на страждання тілесні. Мученики під час самих мук істинно раділи - воістину, а не язиком лише говорили, що радіють.

А далі чого побажати? Зазвичай бажають щастя. Бажаю Вам щастя і я. Але що ж тут власне бажають?! Адже досі ніхто ще не визначив, що таке щастя або хто є воістину щасливий. Я так розумію, що щасливий той, хто відчуває себе щасливим. Так ось цього і зичу Вам, бажаючи щастя! Бажаю, щоб Ви завжди відчували себе щасливою. Чому і як? Про це у людей стільки різних понять і смаків, що не розбереш. Я ж потихеньку відкрию Вам секрет, що *поки Ви не в душі живете, не чекайте щастя*. Душевне і тілесне життя,

при сприятливому протіканні, дають якусь подобу щастя, але це - швидкоплинна його примара, що скоро зникає. При цьому між душею і тілом виникає бурхливе, завжди сильне середовище, яке здійснюється пристрасними помислами, бажаннями і почуттями. Воно, через отруту пристрасностей, може дати лише сп'яніння для забуття страждань, як це буває і від опіуму, але не позбавляє страждань і болей серця. Вони, болі серця, є невід'ємною складовою того життя. Дух же витає за межами всіх хвилювань і туди підносить людину, що живе в ньому, і, даючи зазнати своїх вічних благ, робить її істинно і надійно щасливою.

Що ж? Тим і закінчити благі побажання? Ні, думаю, цього замало. Якби життя наше закінчувалось цим життям, то, звичайно, досить було б сказати: будьте здорові й щасливі. Але оскільки воно не закінчується так, а продовжується за гробом і там лише стає справжнім життям, то для повноти побажань додаю: хочу, щоб Ви сподобились і там бути блаженною. Я цього від усієї душі і паче всього Вам бажаю, і гаряче молю Господа, щоб провів Він Вас безбідно шляхом справжнього життя, і опісля вселив у Царство Своє всеблаженне.

При цьому, звичайно, Ваша свідомість уявляє дуже суворі умови. Є, звичайно, умови рішучі, але чи суворі вони? На це скажу поки що загально: і так і ні, судячи по тому, як хто навчений з дитинства. Виходячи з того ж, гадаю, що для Вас вони не суворі. Ви вже і виконуєте їх. Лише бережіться і не відступайте.

Приходить мені ще на думку послати Вам до Вашого свята конфету, але не знаю, чи зумію я скласти її. Спробую.

Якщо Ви не забули, колись я заводив з Вами мову про таку собі тонку-претонку, тоншу за світло стихію. Називають її ефір. І нехай: не в імені справа, а у визнанні того, що вона є. Я визнаю, що така найтонша стихія існує, все пронизує, всюди проходить і служить останньою гранню матеріального буття. Припускаю, що у цій стихії витають всі блаженні духи – ангели і святі Божі, – оповиті у свого роду шати з цієї ж стихії. З неї ж складається і оболонка душі нашої (розумійте при цьому слові і дух, який є душа душі людської нашої). Сама душа – дух, нематеріальна, але оболонка її - з цієї тонкої нематеріальної стихії. Тіло наше грубе, а ця оболонка душі – найтонша і служить посередницею між душею і тілом. Через неї душа діє на тіло і тіло на душу. Але про це я мимохідь говорю. Затримайте тільки в думці, що душа має найтоншу оболонку і що ця оболонка у нашої душі така ж, як і у всіх духів. Із цього Вам вже неважко зробити висновок, що та всесвітня найтонша стихія, з якої всі оболонки і в якій витають всі духи, є посередницею для взаємного спілкування наших душ з тими духами.

Тепер відірвітьесь від цього уявлення і перейдіть увагою до звичайних наших справ. Ви живете тепер у Москві, сидите в стінах своєї квартири, оточені звідусіль будинками і, куди не звернете очі свої, всюди зустрічаєте перепони: багато предметів обмежують гостроту і дальність Вашого зору. Але якщо б Вам на якій-небудь кулі піднятися над Москвою, ви побачили б без перешкод не лише її всю, але і околиці. Якщо б Вам піднятися ще вище, то ви побачили би все, що є далі. Якщо посилити Ваш зір і підняти Вас ще і

ще вище— Ви змогли б побачити Санкт-Петербург, Париж, Лондон і т.д. Все це тому, що зір Ваш став гостріший і ніщо йому не перешкоджає бачити.

Перейдемо тепер знову до святих Божих. Та стихія, про яку йде мова, всюди проходить і ніякої ніде перешкоди не зустрічає. Промінь сонця проходить через скло, а та стихія – і через скло, і через стіни, і через землю, і через усе. Але як вона проходить через усе, так і ті, що витають у ній, можуть, коли потрібно проходити через усе (як Спаситель дверима затвореними пройшов у горницю, де були апостоли). Обитають вони у певному місці, але, коли їм велено або дозволено, відразу переносяться куди потрібно в тій стихії і ніяких перепон не лише не зустрічають, але і не бачать. Коли потрібно - переносяться, а коли немає такої потреби - бачать у всіх напрямках, на своїм місці перебуваючи, що де є і що де відбувається. І коли очі свої звертають на землю, тобто на нас грішних, то ясно бачать і нас ... тільки не це грубе тіло наше, до якого їм і діла нема, а бачать саму душу нашу, як вона є, не безпосередньо, а через оболонку душі, споріднену з їхньою оболонкою і стихією, в якій вони живуть, – бо стан душі вірно відбивається в її оболонці.

Прошу тепер уявити: сидять двоє і розмовляють, при цьому душа кожного настроєна своїм чином. Кожен із них не бачить, що на душі у іншого, по причині грубої завіси тіла, за якою ховається душа; а ангели і святі, якщо звернуть погляд на них, побачать душу кожного, як вона є і що в ній є, бо яка вона і що в ній – відбивається в її оболонці. Якщо в ній святі думки і почуття, оболонка світла, і при кожному святому почутті - світла особливим чином. А якщо думки і почуття її не зовсім чисті, то оболонка її не світла і від кожного нечистого почуття своїм чином потьмарена, будучи то як туман, то як морок ночі. Якби Ви вознеслись на небо і сприйняли ангельський зір, скинувши, звичайно, і це тіло, то, глянувши на землю, Ви побачили б замість різноманітної маси людей як би тіні - світлі, напівсвітлі, туманні, тьмяні, причому не дивно, що святково вбрані видались би Вам темними, якщо у них душа погана, а одягнені в лахміття – світлими, якщо їх душа чиста. І ось такими-то бачать нас небожителі і, судячи по тому, якими бачать, радіють за нас або сумують.

Дозвольте Вас спитати: якою бачить Вас свята, ім'я якої Ви носите, і особливо сьогодні, коли вона уважніше придивляється до Вас через те, що і Ви щиріше звертаєтесь до неї? Якою бачить Вас Ангел-хранитель, який завжди при Вас знаходиться, і Сам Господь, що з тілом одесную Отця сидить, але і з нами обіцявся бути у всі дні? Якою вони Вас бачать, така Ви є на ділі. Кажу наперед, що таким питанням я не думаю збентежити Вас і тим затьмарити Ваше свято; навпаки, надіюсь принести вам духовну втіху і радість. Бо не можу припустити, щоб з неба Вас бачили темною або туманною. Ви ще не встигли отуманитись, тому видимі світлою. Принаймні щиро бажаю Вам у день Вашого Ангела бути і завжди перебувати такою, щоб небожителі бачили Вас лише світлою. Тоді з цього життя прямо туди до них і перейдете. Чого Вам від усієї душі бажаю.

Оболонка душі буває світлою чи темною відповідно до внутрішнього настрою. Приклади. Затьмарену душу бачать біси.

Хочу дещо додати до сказаного. Наведу Вам кілька прикладів того, що душа в оболонці своїй приймає вигляд, який точно відповідає її внутрішньому настрою.

За життя святого Андрія, Христа ради юродивого, був у Константинополі ієрей (із нежонатих) - постник, відлюдник, молитвеник. Всі його шанували. Аж ось зустрівся з ним святий Андрій і побачив, що той окутаний якимось темним туманом, а шию його обвила змія з написом “змія срібллюбства”. От яка була душа його! А ніхто цього не бачив. Побачили просвітлені духовні очі святого Андрія* (1). Але у небожителів вони ще більш просвітлені. Таким чином, коли нам думається, що ніхто не бачить, які ми є, насправді нас бачить безліч очей. Погляньте, скільки зірок на небі! Очей, на нас звернених, ще більше.

Та й самі ми можемо, якщо не бачити, то визначити, які ми є. Про це говорить нам совість – непідкупний суддя. Її можна на певний час заглушити, але їй завжди вдається вивільнитися з-під гніту, навіть у не надто совісних, і подати свій голос. А у непорочних її голос завжди чистий і дзвінкий. Вона іменується і є гласом Божим в душі людини. В ній відображається і те, яку думку про нас або який погляд на нас мають небожителі. Так ось, коли совість говорить, що ми чисті у всьому перед Богом і людьми, то це свідчення совісті світлом осяває душу нашу – і всі з неба бачать нас світлими. А якщо совість докоряє, що ми нечисті, то буваємо видимі темними. Але ближче за всіх бачать нас завжди Ангели-хранителі: кого темним, кого світлим, залежно від внутрішнього настрою – постійного або випадкового.

Крім Ангелів і святих, нас бачать і невидимі нам темні сили. Тільки вони, коли душа осяйна, не можуть дивитись на неї, боячись світла, мов кажани, а споглядають її лише тоді, коли вона починає потьмарюватись. Вони всюди зграями шастають і, тільки-но де примітять потьмарену душу, вмиль нападають на неї огулом і починають крутити її в різні боки помислами, пристрасними бажаннями і хвилюванням почуттів. Ота бурхлива область - середовище, про яке я говорив, що воно беззаконно утворюється між душею і тілом. Це місце, де біси обсідають душу і починають розмітати її, як вітер - куряву. Вони намагаються підкрастись і до світлих душ, але бувають відкинуті і уражені, мов стрілою, променями світла.

В Антиохії був волхв Кипріан. Один юнак просив його привабити до нього чаклуванням Іустину, прекрасну християнку, яка і дивитись на залицяльника не хотіла. Кипріан декілька разів посилав до неї бісів, що служили йому, аби вони по-своєму розворушили в ній кохання до юнака, але ті підходили до її житла, а увійти не могли і, повернувшись, розповідали: їх відкидає і опалює світло, яким Іустина огорнена, мов серпанком, і їм навіть подивитися на неї не вдалось* (2).

Це найкращий приклад того, якою світлою є душа, коли вона перебуває християнкою, чиста в совісті своїй і віддана Господу. При чистій совісті страх Божий наповнює душу і зберігає її недоторканою. Тоді і Господь, Який всюди є і все наповнює, провідує ту душу, і вона вся стає світлом і сяє, мов зірочка.

Такою ж чистою і світлою ця душа, після виходу з тіла, переселиться і у той світ. Святий Антоній одного разу розмовляв зі своїми учнями і побачив смугу світла, яка здіймалась до небес. Придивившись до неї і розпізнавши, що це було, він сказав: “Це Аммон святий сходить на небо в супроводі Ангелів”.

Ось до чого будьте ревні. На вигляд свій видимий не покладайтесь, бо, можливо, одне бачиться в нас, а інше – те, чим ми є насправді. Але ж, звичайно, краще бути, ніж видаватися. Згадую слова Василя Великого: тіло – наше; а все, що є у нас, крім тіла, починаючи з одягу, це – *оточуюче* нас. А що ми? Ми – душа (з духом). Ось туди - відірвавшись від усього, що існує поза нами, і від самого тіла - потрібно зібратись, увійти в себе, переглянути все і вирішити: що ж ти таке, матінко, душе наша?

Це повертає нас до того, від чого ми трохи відхилились – а саме до рішення: як бути, щоб жити в душі і ним одухотворити душу і тіло, і все своє зовнішнє? Але про це - іншим разом.

Як святі чують наші молитви. Доповнення про молитву.

Дуже радий, що Вам сподобалась моя бесіда про *ту* стихію. Прийміть же сказане, як провідну зірку, надійно збережіть в голові і завжди тримайте в думці. Побачите, яка вона буде Вам помічниця у всьому. Скільки вона пояснює речей і скільки приносить втіхи! Багатьох цікавить, як святі чують молитви наші, може, і самі Ви замислювалися про це. У відповідь говорять-балакають, а питання так і лишається питанням. По-моєму ж, коли уявити цю стихію, то виходить, що святі не можуть не чути наших молитов. Ви знаєте, як діє електричний телеграф? Наприклад, в Петербурзі вмикається певний апарат – і в цю ж мить такий самий процес відбувається у подібному ж апараті в Москві, з точним відтворенням поданого сигналу. Чому так буває? Тому що і апарати ті однорідні, і провід, який з’єднує їх, до них пристосований. Таким чином, дія телеграфу – це ніби наша молитва. Ми і святі – як два однорідні апарати; середовище, в якому перебувають святі і яким оточені душі наші, – це провід. Коли заворушиться в душі істинна молитва – сердечна – тоді вона, діючи на ту стихію, лине крізь неї, наче промінь світла, до святих і оповідає їм, чого ми хочемо і про що молимося. Між нашою молитвою і сприйняттям її святими немає проміжку – лише потрібно, щоб молитва йшла від серця. Воно і є наш "телеграфний апарат" для неба. Ті ж молитви, які йдуть не від серця, а лише з голови і з язика, не дають променя, що сягає неба, і не бувають там почуті. Та і не молитва це, а лише прийоми молитовні.

Можливо, і не зауваживши того, Ви вже написали, що на власному досвіді переконалися у сказаному. Пишете, що помолились сердечно – і відразу заспокоїлись, бо отримали внутрішнє запевнення: те, що вас гнітило, відійде; а потім і насправді так влаштувалося. От і виходить, що вірне моє порівняння сердечної молитви з телеграфом, невидимо проведеним у тій стихії до неба. З Вашого серця пішов імпульс або промінь до неба; у відповідь по тій же лінії, або таким же променем прийшло з неба до Вашого серця потрібне Вам. Так і завжди буває з усіма молитвами, які виходять з серця. Правда, і така молитва не завжди відразу виконується, але відразу вислуховується.

Безмежно радію, що так було з Вами. Даруй, Господи, Вам цього і надалі, і найчастіше. Пригадайте, як Ви тоді молились, і завжди старайтесь так молитись, щоб молитва йшла з серця, а не язиком лише промовлялась і розумом мислилась.

Якщо так у Вас піде - оце Вам буде ділове рішення питання, як бути, щоб жити в душі. Бо така молитва є життя духу. Тут дух у Бозі перебуває і з ним єднається, і в цьому вся сила життя його. Відайте ж: лише тоді і значить, що дух живе, коли він молиться так, як ви помолились. Коли ж немає такої молитви, це значить, що він завмер, якщо не зовсім заглушений.

Не буду таїти від Вас, що хоча й помолились Ви сердечно, але навряд чи зможете завжди так молитись. Таку молитву Бог дає або Ангел-хранитель збуджує. І вона приходить та відходить. З цього, однак, не впливає, що нам дозволено залишати труд молитовний. Приходить молитва, коли хто трудиться в ній, а хто не трудиться, до того не приходить. І бачимо, що святі отці багато трудилися у молитві і трудами своїми розігрівали у собі дух молитовний. Як досягали вони цього, відобразили вони у своїх писаннях, що залишили для нас. Все сказане ними про це складає науку про молитву, яка є наукою з наук. Прийде час, і ми з Вами пройдемо цю науку, а тепер я торкнувся її лише мимохідь: до слова прийшлося. І ще додам: важливішого за молитву нічого немає. Значить, і трудитись над нею треба старанніше і якнайбільше. Даруй Вам, Господи, наснагу для такої праці.

Ваші смиренні думки і почуття про себе - суть ангельські почуття. Які досконалі і які світлі ангели! А вони всі смиренні, смиренніші від усіх людей. Смиренна душа завжди світла. Потьмарення душі починається, коли вона забагато про себе думає, бо це справа темних сил. Даруй вам, Господи, не загубити ніколи смиренних почуттів, щоб завжди бути у світлі.

Ось і знову відхилились ми від нашого питання. Тож потерпіть ще.

Істинна мета життя. Відповідний меті спосіб життя.

Що таке з Вами скоїлось? І що це за питання: “Не знаю, що зробити зі своїм життям? Треба ж що-небудь робити. Треба ж мету собі визначити”? Читаю і дивуюся, звідки вродились такі мудровані помисли. Адже Ви все це

вже вирішили своїм бажанням бути на тому рівні гідності, який людині призначений Богом. І про що ж тоді наша з Вами мова, як не про це? Звідки ж це такі у Вас питання?! Догадуюсь, що серед Ваших знайомих є прогресисти, або Ви попали в середовище, де були такі і розпускали свої мудрування. Це їхня звичайна бредня. У них безупинно на язиці благо людства, благо народу. І от Ви, очевидно наслухавшись таких „високих ідей”, звабились ними і, глянувши на своє теперішнє життя, з жалем побачили, що існуєте в колі сім’ї і рідних без користі і мети. Ох! І ах! Як же досі ніхто не відкрив Вам очей!

Якщо мій здогад справедливий, то Вам належать поклони, бо Ви про це не сказали, хоч дали слово писати про все відверто. Так чи інакше, не можу лишити Ваших задач без розв’язання. Повному вирішенню їх буде служити вся наша бесіда; а поки що коротко висловлю лише загальну думку: життя, яке ви досі вели і ведете, є справжнє життя і змінювати в ньому нічого не треба.

Мету життя справді потрібно точно знати. Але чи це так складно? І чи не визначена вже вона? Загальне положення таке, що коли є загробне життя, то мета теперішнього життя, всього, без винятку, повинна бути там, а не тут. Це положення, без сумніву, всім відоме, хоча насправді про нього менш за все пам’ятають. Але поставте Ви собі законом життя Вашого всі сили покласти на цю мету – і самі побачите, яке світло проллється від цього на Ваше тимчасове перебування на землі і на справи Ваші. Перше, що відкриється, буде переконання: усе тут є лише засобами для іншого життя. Стосовно ж засобів один закон: вживати їх і користуватись ними так, щоб вони вели до мети, а не відхиляли від неї і не суперечили їй. От Вам і вирішення Вашого нерозуміння: “Не знаю, що зробити зі своїм життям”. Дивіться на небо і кожен крок вашого життя так розміряйте, щоб він був наближенням туди. Мені здається, що це так просто і водночас так всеосяжно.

Запитуєте: “Треба ж що-небудь робити?” Звичайно, потрібно. І робіть, що попадеться під руки, у Вашому колі і у Вашому оточенні, – і вірте, що це є і буде справжня Ваша справа, а більшої від Вас і не вимагається. Велика помилка в тій думці, що для неба (або, по-прогресистськи, для того, щоб зробити і свій внесок у надра людства) треба чинити великі і гучні справи. Зовсім ні. Потрібно тільки робити все по заповідях Господніх. Що ж саме? Нічого особливого, лиш те, що кожному випадає за обставинами його життя, чого вимагають окремі випадки, які трапляються з кожним із нас. От і все. Долю кожного Бог влаштовує, і весь хід життя кожного – теж справа Його всеблагого промислу. Значить, і кожна мить, і кожна зустріч.

Візьмемо приклад: до Вас приходять бідний – це Бог його привів, звичайно, з бажанням, щоб Ви поставилися до цього бідного, як Йому угодно. Дивіться на Вас, як Ви вчините. Йому угодно, щоб Ви допомогли. Поможете? Угодне Богу зробіть – і зробіть крок до останньої мети: успадкування неба. Узагальнимо: у кожному випадку і при кожній зустрічі потрібно робити те, що хоче Бог. А чого Він хоче, це ми вірно знаємо із прописаних нам заповідей. Хтось допомоги шукає? Допоможи. Образив хто?

Прости. Самі образили кого? Спішіть випросити пробачення і помиритись. Похвалив хто? Не пишайтеся. Посварив? Не сердьтєся. Прийшов час молитви? Молітьсєя. Працювати – працюйте, і інше, і інше, і інше... Якщо вирішите Ви у всіх випадках діяти так, щоб Ваші справи, виконані неухильно по заповідях, були угодні Богу, то всі питання щодо Вашого життя вирішатєся повно і задовільно. Мета – блаженне життя за гробом; засоби – діла по заповідях, виконання яких вимагають усі випадки життя.

Мені здаєтьсєя, тут усе ясно і просто, і нема чого Вам втомлювати себе замудрими питаннями. Треба викинути з голови всі плани про багатокорисну, багатооб’ємну, загальнолюдську діяльність, якою марять прогресистки, – і життя Ваше буде вкладене в спокійні рамки, без шуму поведе до головної мети. Пам’ятайте, що Господь і кухля холодної води, поданого спраглому, не забуває.

Скажете: “Але як же? Спосіб життя все ж потрібно вибрати і визначити!” Та де ж це нам з Вами визначати? Станемо обдумувати – і піде плутанина в голові. Найкраще і найнадійніше прийняти з покорою, вдячністю і любов’ю те визначення, яке нарікає Бог самим ходом обставин життя. Беру справу Вашу! Ви тепер в домі батьків. Чого кращого бажати? Тепло, безпечно, вільно. І живіть, не залітаючи думками далеко, роблячи ретельно все, що лежить на Вас. “Але все-таки, подумайте, так назавжди лишатися не можна, повинне нарешті початися життя своє – особисте. Тут як бути? І як про це не подумати?” – Ось Вам найкраще думання про це: віддайте себе в руки Божі і молітьсєя, щоб Він влаштував Вас, як вважає за краще, щоб доля не заважала, а сприяла Вам досягти блаженного життя за гробом, без мрій про блискучий талан. Так настроївшись, чекайте з терпінням, що нарешті прорече про Вас Бог. Прорече ж Він збігом життєвих обставин і волею батьків Ваших.

Ствердившись у цих думках і заспокоївшись у Бозі, живіть, не громадячи пустих планів, і робіть справи, які на Вас лежать по відношенню до батьків, братів і сестер, до інших родичів і до всіх людей. Аж ніяк не думайте, що таке життя пусте. Все, що б Ви не робили в цьому напрямку, буде істинне діло. Якщо ж при цьому будете свідомі, що так належить по заповідях і що так хоче Бог, – діло стане угодне Богу. Так і в кожній дрібниці.

Здаєтьсєя, я все Вам розтлумачив. Додам лише побажання, щоб Ви добренько вникли в прописане, затимили це і так настроїлись. Пророчу вам, що знайдете повний спокій і не будете більше бентежитися думками: “Нікуди не гоже моє життя, нічого корисного не роблю”, і подібне. Тільки ще серце треба тримати на прив’язі, а то воно багато дурниць городить. Правда, і без серця погано: де серця нема, там що за життя, – але все ж волю давати йому не слід. Сліпе воно і без строгого керівництва відразу в рів попадає.

Благослови Вас, Господи!

Внески в небесну скарбницю. Богоугодне життя. Мріяння прогресисток про загальне благо людства і їх оманливість.

Дуже радий, що Ви прийняли до серця написане в минулому листі і погоджуєтесь саме так себе тримати. Поможі Вам, Господи!

Це життя Бог нам дав, щоб ми мали час приготуватись до життя того. Це - коротеньке, а те - кінця не має. Але, хоч воно і коротеньке, та на протязі його можна заготовити провіант на цілу вічність. Кожна добра справа туди входить, як внесок невеликий; із усіх таких внесків складеться загальний капітал, проценти з якого будуть визначати утримання вкладника на всю вічність. Хто більше надішле туди вкладів, той багатіше матиме утримання; хто менше – у того і утримання скромніше. Господь кожному віддячує по справах його.

От про це і повинна бути тепер у нас вся турбота, щоб якнайбільше переслати туди вкладів. І турбота ця не складна і не тяжка, як засвідчує Сам Господь, кажучи: *Иго... Мое благо, и бремя Мое легко есть* (Мф. 11, 30). Я пояснював Вам це, щоб розвіяти скорботу Вашу, нібито живете і проживете все життя без користі, якщо воно буде таким, як є. Весь же стрій християнського життя такий: віруй у Бога, в Троїці поклоняемого, що спасає нас у Господі Ісусі Христі благодаттю Святого Духа, і, приймаючи благодатні сили через Божественні таїнства Святої Церкви, живи по заповідях Євангелія, надихаючись упованням, що Бог за малий посильний труд наш, за віру в Господа Спасителя і послухність Йому, не залишить нас без небесного. Це я спеціально додаю, щоб Ви бачили, в якому дусі потрібно творити справи нам, християнам. Бо одні говорять: роби-роби, а інші: віруй-віруй. Потрібно те і те: віру поєднувати з ділами і діла з вірою.

Але все ж увага повинна бути головним чином зосереджена на виконанні заповідей. Вже віруємо – що іще? Виконуй заповіді – бо *віра без діл мертва*. І дякувати Богові, що Йому завгодно було цінність діл наших визначати не їх широтою і величиною, а внутрішнім нашим станом при здійсненні їх. До того ж нас оточують численні нагоди потрудитися за волею Його, так що, як будемо пильнувати себе, зможемо щохвилини робити діла богоугодні. Для цього немає потреби ходити за море, як прогресистки, а дивись навколо щодня і щогодини; на чому бачиш печать заповіді, виконуй те невідкладно з переконанням, що такого, а не іншого діла потребує від тебе в цей час Сам Бог.

Потрудіться і ще міцніше укріпіться в такій думці. Як тільки укріпитесь, почне спокій линути до Вашого серця від впевненості, що кожную хвилину Ви працюєте Господу. Ця засада охоплює все. Навіть коли Вам звелють заштопати носок меншому братові і Ви зробите це заради заповіді Господньої – слухатись і помагати, це буде зараховано до суми справ, Богу угодних. Так кожен крок, кожне слово, навіть рух і погляд – все може стати засобом ходити по волі Божій і, значить, щохвилини наближатись до кінцевої мети.

Прогресистики мають на увазі все людство і, щонайменше, весь свій народ огульно. Але ж людство або народ не існує як одна особа, для якої можна було б зараз що-небудь зробити. Воно складається з окремих осіб: роблячи для одного, робимо в загальну масу людства. Якби кожен не п'ялив очі на все людство, а робив можливе для того, хто є перед очима, то всі люди загалом і щомиті робили б те, чого потребують всі нужденні, і, задовольняючи їх потреби, створювали б благо всього людства, складеного з заможних і незаможних, немічних і сильних. А то в думках тримають благо всього людства, не зауважуючи того, що перед очима, – і виходить, що вони, не маючи змоги робити загального і пропускаючи окреме, нічого не роблять для головної мети життя.

В Санкт-Петербурзі мені розповідали такий випадок. Один джентльмен у якомусь зібранні юних ревнителів загального блага – це було в самий розпал прогресистської бредні – виголосив сильну промову про любов до людства і народу. Всі були у захваті. Аж ось вертається він додому; слуга якимось не скоро відчинив двері (це йому вже не сподобалось), потім свічку не хутко подав, потім з люлькою щось зробилось, та холоднувато було в кімнаті... Не витримав, зрештою, наш філантроп і висварив слугу. Той щось заперечив, а цей його - в груди. І от наш герой: там аж кипів любов'ю до людства, а тут з однією людиною не міг повестися як слід. І в той перший у нас розпал прогресистської бредні нерідко траплялися красуні, що кидалися у палітурні заклади, а матерів своїх лишали без куска хліба, та при цьому мріяли, що вони якимось чином ідуть вперед і благо людства влаштовують. Вся біда - від надто широких кругозорів. А краще, смиренно потупивши очі, глядіти під ноги і розбирати, який де слід зробити крок. Це найвірніший шлях.

Вдруге втовкмачую Вам те ж саме, щоб все це міцніше засіло у Вас в пам'яті і відвертало від запаморочення, яке наводять на душу прогресистські мрії.

Значення духовних потреб серед інших сторін людського життя. Єдине на потребу. Панування духа як природна гармонія всіх потреб, яка може дати мир і спокій. Відсутність цього спокою в людстві. Всезагальна суєта і крах духа. Зародок цього сум'яття отримується разом з народженням.

Тепер нам ніщо вже не заважає звернутись до вирішення відкладеного питання. Але, щоб поновити його суть, пригадаємо вже сказане.

Прийшли ми з Вами до того, що у людини є три, (а з проміжними – п'ять) яруси життя: духовний, душевний і тілесний; що кожен із них дає свою суму потреб, природних і властивих людині; що ці потреби не всі однакової вартості - одні вищі, другі нижчі, і що відповідне задоволення їх дає людині спокій. Духовні потреби - найвищі, і коли вони задовольняються, то буває спокій, хоча інші і не будуть задоволені; коли ж не

задовольняються, то спокою не буває, хоча всі інші будуть задоволені досхочу. Тому задоволення духовних потреб і називається *єдиним на потребу*.

Коли задовольняються духовні потреби, то вони навчають людину підпорядковувати їм і задоволення інших потреб, так що ні те, чим задовольняється душа, ні те, чим задовольняється тіло, не суперечить духовному життю, а йому сприяє – і в людині утворюється повна гармонія всіх рухів і проявів її життя: гармонія думок, почуттів, бажань, відношень, насолод. І се – рай!

Навпаки, коли дух не задовольняється і це - єдине на потребу - забуте, тоді всі інші потреби розбігаються в різні сторони і кожна вимагає свого, і оскільки їх - купа, то голоси їх, як гамір на базарі, глушать бідну людину і вона метушиться то туди, то сюди, мов очманіла, за задоволенням їх. Але ніколи не має спокою, тому що, коли одна якась потреба задовольняється, інші, не вважаючи себе чимось нижчим від неї, настирливо вимагають свого. Як у матері, коли вона нагодує одну дитину, інші п'ятеро кричать. Тому всередині у такої людини - шум, гам, розволока у всі сторони і у всьому безлад. Тут же зароджується і та бурхлива область пристрастей, про яку була окрема мова; вона ще більше збаламучує і дезорганізує усе внутрішнє. Людина з таким устроєм нічим не задоволена, завжди в тузі; то, втомившись, стоїть, витріщивши очі і не второпає, з чого почати, то крутиться і крутиться без упину. І се є суєта і крах духа!

От звідки і народжується питання: так як же бути? Як зробити, щоб духовна сторона була в нас переважаючою і, керуючи всім, вносила лад у життя наше?

Скажу Вам наперед, що цьому питанню не було б місця, якби життя, властиве нам, розвивалось як слід. Бо тілесні і душевні потреби так само природні нам, як і духовні, і задоволення їх, як і духовних, само по собі не може вносити в життя безпорядок і сум'яття. Якби розвивались вони всі в порядку і природній взаємопідлеглості – і життя людське протікало б дуже добре. Посадіть сім'ячко, поливайте, тримайте в належному теплі – воно дасть паросток, стебло, лист і, нарешті, цвіт прекрасний. Так було б і з людиною, якби розкривалася вона в природному чині – завжди б виходила прекрасна людина. Чому ж це ми ні себе, ні інших не бачимо прекрасними? Чому життя наше викривлюється?

Пригадайте, що з Вами було після того, як Ви занурилися трошки в той вир, або в те бурхливе життя. Адже у Вас всередині сталося сильне збентеження. Якщо це повториться кілька разів – то й Ви, якщо не остережетеся, вплететесь у той же вир, і піде у Вас життя, яке є суєта і крах духа. Так чи не можна пояснити нашу безладність тим, що є безладні люди: ми захоплюємось ними і засвоюємо собі їх безладність? Ви от тільки тепер почали підпадати під вплив цієї безладності, але виховання Ваше пройшло під впливами благочестивої родини Вашої і Ваших рідних. А інші, в яких сім'я і родина живуть бурхливо і метушливо, змалку засвоюють цю метушню і в ній виростають. Так ось, може, і причина, через яку відхиляється наше життя від природної течії, і в нього входить неприродне сум'яття?

Ні, тим справа не пояснюється, тому що залишається і ще питання: а в це коло людей як увійшло сум'яття? Звідки воно в родині і суспільстві? Зовні людина буває такою ж, як і всередині. Безладдя в людину і суспільство увійшло з нутра людини. Якби не було його всередині, не було б і зовні. Тепер зовнішнє віддає назад внутрішньому те, що від нього отримало. І знову питання: в нутро ж звідки воно зайшло? І ще скажу: зовнішня бурливість діє на нутро і там себе відроджує, тому що зародок її і схильність до неї вже є в нутрі. Ви тоді були збентежені і спокою не знаходили. Чому? Ви умовчали, а я не сказав вам, тому що був не час. А тепер скажу. В ті два дні, кинувшись у бурхливе життя, Ви захоплювались, серце Ваше співчувало - якщо не всьому, то багато чому. Від цих співчуттів бурливість і збентеження увійшли і в Вас. Прийшовши до тями, Ви побачили в собі дещо нове. Совість повідомила Вам, що це нове – від Вас, що воно - неналежне, і почала Вас за це мучити. Послухавши її голосу, Ви тоді все добре обміркували і вірно оцінили те життя.

Після цього, якщо Вам ще доведеться потрапити в те сум'яття і Ви, як не раз вже сказано, будете тримати серце своє далеко, не даючи йому волі, коли воно почне пориватись на співчуття, – то Ви не будете відчувати пережитого томління. Але про це я нагадую мимохідь. Йдеться ж про те, звідки у Вас, що жили досі в інших порядках, це співчуття до того безладу. Прошу розібрати - і побачите, що воно у Вас і раніше було всередині, але приховане, а тепер вийшло назовні. Зовнішні впливи не дають нічого нового, а лише збуджують те, що вже є всередині. Наведу Вам приклад. Я бачив прокажених. Діти їх народжуються гарненькими і ростуть зовсім здоровими. Але згодом проказа проявляється і у них, і вони стають такими, як і батьки їх і як і всі інші прокажені. Звідки вона? Вийшла з нутра! А туди звідки потрапила? Отримана разом з народженням.

Із цього Вам неважко буде зробити такий висновок. Якщо ми бачимо в собі безладдя і збентеженість – думок, почуттів, бажань, дій, справ – і крутимось у них, то це тому, що зародок усього цього внесений у природу нашу. Цей зародок безладдя, розкриваючись разом з розкриттям наших сил і потреб, вносить в них бентежність і робить, таким чином, все наше життя бентежним і бурливим.

Будьте ласкаві тепер розсудити, звідки цей зародок. Говорю: прошу поміркувати про це, тому що інакше ми не зможемо задовільно відповісти на вже неодноразове запитання – як же бути? Хто хоче успішно лікувати хворобу, повинен дошукатись причини її. Без цього лікування не може бути правильним і успішним.

Так ось про що тепер треба поговорити.

Хоч я писав Вам розсудити і сам обіцявся поміркувати про те, звідки у Вас зародок внутрішнього сум'яття і безладу, але ж відомо вже, і Ви знаєте, звідки він. Значить, нема чого й роздумувати, а лише пригадайте, як ми віруємо про се. Віруємо, що такий зародок не Творцем при створенні людини вкладений у природу нашу, а привнесений після створення – падінням прабатьків наших, які через порушення заповіді пошкодили і розладнали природу нашу, такою і передали її потомству своєму, тобто всьому роду людському.

Так вона перейшла і до нас з Вами і служить причиною внутрішнього сум'яття і безладу, від яких походять всі зовнішні безпорядки в приватному, сімейному і суспільному житті кожної особи. Тому це безладдя, хоча отримується нами в зародку разом з народженням, зовсім не природне нам, не належить до ества людського, не таке суттєве, щоб без нього людина була вже не людина. Навпаки, саме без нього людина і буває справжньою людиною. Воно - хвороба наша, і лише після усунення її ми можемо бути здоровими в тому вигляді, в якому слід нам бути за еством, як воно вийшло з рук Творця. Пригадую Ваше бажання стати на рівні гідності людської. Вилікуйте в собі означену хворобу – і станете такою.

Запам'ятайте, що внутрішнє наше збентеження і безладдя природжені, але не природні нам. Вони не є суттєвою частиною природи нашої, а втиснулися між природними частинами і їх розстроюють - і у власній діяльності кожної частини, і в їх взаємних відношеннях. Якби це природно було, то не створювало б своєю наявністю страждання і муки, які ми від цього відчуваємо. Все природне складає радість життя, а що проти природи - томить її і мучить.

З іншого боку, будь ця хвороба природною, то якби хто виявився свобідним і чистим, вже не був би людиною. Але ми відаєм Чоловіка, Який був повністю чистий від цього і все ж був людиною – справжньою людиною. Відаєм також, що і всі, оповиті в Нього, отримують область очищення себе, як і *Він чистий є* (1 Ін. 3,3), і бути подібним Йому.

Запам'ятайте, кажу, що цей безлад природжений нам, але не природний, – запам'ятайте, і переконання це тримайте міцно. Воно буде підтримувати у Вас завзяття до вилікування цієї хвороби. Якщо вона не природна, то, значить, є можливість зцілення від неї. А при такій надії, хто не надихнеться й самим ділом вилікувати себе?

Природа наша в чистому вигляді гідна любові. Коли вона є такою, самі Ангели милуються нею з любов'ю і здивуванням. Чи ж нам не бажати побачити її такою, і притому не в кому іншому, а в собі самих? Адже і все щастя наше в тому полягає, щоб позбавитись цієї хвороби. Бо, коли її не буде, що перешкодить нам бути в блаженному стані і почувати себе такими? Навпаки, якщо ця хвороба природна, то її вже не вилікуєш. Так і лишиться вона назавжди, скільки не трудись над вигнанням її. Прийми цю думку – і руки опустиш, говорячи в собі: видно, так тому і бути. А це і є та згубна *зневіра*, в яку впавши, віддають себе *студодеянию в делание всякия нечистоты* (Єф. 4, 19).

І ще раз повторюю: будьте певні, що не природне нам безладдя наше, і не слухайте тих, які говорять: що тут думати, так вже ми створені, нічого з собою не вдієш. Не так ми створені і, коли візьмемось за себе як слід, щонебудь та й зробимо з собою.

Все це роз'яснюю Вам, щоб Ви ревно взялися за себе і не допускали себе знову до тих мук, які потерпіли, а, навпаки, знищили в собі саму можливість їх. Як цього досягти, про це слід поміркувати.

20

Продовження. Пояснення розладу, внесеного в природу людини гріхом праатьків. Спілкування з Богом служило джерелом панування духа над душею та тілом. Через порушення заповіді людина відділилась від Бога, втратила владу над душею та тілом і підкорилась пануванню пристрастей. Зображення людини, яку після падіння роздирають пристрасті.

Продовжую. Що таке сталося з нами внаслідок злочину праатьківського? Природа наша не змінилася, частини і сили ества нашого лишилися з тими ж законами і потребами. Але *не туди направились наші свідомість і свобода*, через що збаламутили взаємне співвідношення наших частин і сил, порушили їх первинний устрій і внесли розлад в загальну діяльність і життя людини, породили з себе особливий клас руйнівних сил – пристрасті, які неприродні нам, але набули такої влади, що всіма силами нашими верховодять, як їм завгодно. Ось як все це сталося.

Бог створив людину для блаженства - і саме у Ньому, через живе з Ним спілкування. Для цього вдунув у лице їй дихання Свого життя, тобто дух, як вже згадувалось. Суттєва властивість духа – свідомість і свобода, а суттєві прояви його - сповідання Бога, Творця, Промислителя і Воздаятеля, з почуттям повної від Нього залежності. Це виражається в спогляданні, сповненому любові до Бога, в безустанній до Нього увазі і в благоговійному страху перед Ним, з бажанням завжди догоджати Йому за велінням законодавиці – совісті – і з відчуженням від усього іншого, щоб Єдиного Бога вкушати і Ним Єдиним жити і насолоджуватись.

Людині дані в душі свідомість і свобода, але не для того, щоб зазнатися і творити свавілля, а щоб у розумінні, що все має від Бога і для життя в Бозі, свобідно і свідомо скеровувати себе до цієї єдиної мети. Коли людина так настроєна, то в Бозі перебуває - і Бог у ній. Бог, що перебуває в людині, дає силу її духу панувати над душею і тілом, а даліше - і над усім, що поза ними.

Таким і був первісний стан людини. Бог з'являвся праатькам і підтвердив усе це Своім Божественним словом, наказавши їм Його Єдиного знати, Йому Єдиному служити, в волі Його Єдиного ходити. А щоб вони не заплутались у міркуваннях, як усе це виконувати, Він дав їм невелику заповідь: не вкушати плодів від єдиного дерева, названого Ним дровом пізнання добра і зла. Так і почали жити наші праатьки і блаженствували в раю.

Позаздрив їм дух, падший до того через гордість, і збив їх з пуття, намовив їх переступити дану їм невелику заповідь тим, що облесливо представив, ніби зі скуштуванням забороненого плоду вони скушують такого блага, якого без того і уявити не можуть, – стануть як боги. Вони повірили – і скуштували. Скуштування - може, і невелика справа, але погано, що повірили, не знаючи кому. Може, і це не було би так важливо, якби не ті страшні злочинні думки і почуття до Бога, які, немов отруту, влив у них злий дух. Він наговорив їм, що Бог заборонив їм куштувати від дерева тому, щоб і вони не зробились богами. Цьому повірили.

Але, повіривши так, вони не могли не прийняти хульних помислів про Бога, ніби Він заздрить їм і недоброзичливо до них ставиться, а прийнявши такі помисли, не могли обминути і деяких недобрих до Нього почуттів і самовільних рішень: “Так ми ж самі візьмемо те, до чого Ти не хочеш допустити нас”. “Так от Він який, – засіло у них в серці про Бога, – а ми думали, що Він такий благий. Ну, так ми самі себе влаштуємо наперекір Йому”. От ці-то думки і почуття були страшенно злочинні! Вони-то і означають явний відступ від Бога і вороже повстання проти Нього. В них відбулося те ж, що приписується злому духу: “Вище хмар поставлю престол мій і буду подібний Вишньому”, – і це не як миттєва думка, а як вороже рішення.

Так свідомість зазналася і свобода стала творити свою волю, прийнявши на себе влаштування своєї долі. Відпадиння від Бога зробилося повне - з якоюсь відразу і ворожим протистоянням. За це і Бог відступив від таких злочинців - і живий зв'язок перервався. Бог всюди є і все утримує, але у вільні створіння входить, коли вони віддають Йому себе. Коли ж у собі самих замикаються, тоді Він не порушує їх самовладдя, але, охороняючи їх і утримуючи, всередину не входить. Так і прабатьки наші були залишені самі. Якби тут же покаялися - можливо, Бог вернувся б до них, але вони залишалися впертими: при явних викриваннях ні Адам, ні Єва не зізнались, що винні. Наслідки - суд і покарання вигнанням з раю. Отямились, та пізно. Треба було нести назначену кару, а за ними - і всьому роду нашому. Дякувати Всемиловитому Богу, що Він, хоча й відступив від нас, але не кинув і влаштував пречудовий спосіб до возз'єднання нас із Собою.

Але це я зайшов трохи далеко. Нам треба зупинити свою увагу на тому, що відбулося всередині людини. От що! Дух був владний над душею і тілом, тому що був у живому спілкуванні з Богом і від Нього отримував Божеську силу. Коли перервалось живе спілкування з Богом, перервалось і притікання Божеської сили. Дух, покинутий на самого себе, не міг вже бути володарем душі і тіла, але був захоплений ними і сам опинився під владою їх. В людині стала переважати душевність, а через душевність – тілесність, і зробилася людина душевною і плотяною. Дух, хоча той самий, але вже без влади, заявляє про своє існування то страхом Божим, то тривогами совісті, то незадоволенням нічим тварним, але його виявлень не беруть до уваги, а лише приймають до відома, всю турботу звертаючи на влаштування свого нинішнього побуту, для чого і призначена душа, – і побуту більш

матеріального, тому що нинішнє життя безпосередньо залежить від тіла, а все тілесне більш відчутне і видається більш потрібним.

Коли відбулося таке перекинування порядку відносно частин єства нашого, людина не могла вже бачити речі в справжньому вигляді, не могла тримати в належному порядку свої потреби, бажання і почуття. Вони прийшли в сум'яття, і безлад став характерною їх рисою. Але цей стан, звичайно, недобрий, був би ще терпимий, якби не пристрасті, – а пристрасті набрали силу і тиранять людину. Дивіться, як розгніваного б'є гнів, мов лихоманка. Як заздрісного точить заздрість – аж посинів, бідний. Як засмученого сушить сум – шкіра і кості. Такими є всі пристрасті. Увійшли ж вони разом із самістю. Як тільки промовилось в серці праотця: *так я сам*, так самість вкорінилась у ньому – отрута і сім'я сатанинське. З неї потім розвинулось усе полчище пристрастей: гордість, заздрість, ненависть, сум, туга і почуттєвість – з усіма їх численними й різноманітними породженнями. Вони розплодились всередині й ще більше баламутять стан, збаламучений там і без них.

Так от у чому хвороба. Дух зазнався і став творити свою волю. За це втратив верховенство і підпав під владу душі і тіла, всього зовнішнього. Звідси сум'яття душевно-тілесних потреб і бажань, і особливо – їх безмірність. Цієї безмірності надає їм від себе дух, ними підкорений. Самі по собі ці потреби помірні і не бурхливі. Те, що вони міри не мають і бурлять, – від того, що дух бушує в них, бо у нього по природі енергія безмежна. Звідси ненажерливість, пияцтво, накопичування грошей... і багато іншого, чому не хоче знати міри людина. Але основна хвороба – пристрасті, прийдешні тирані.

Тепер Вам неважко зробити висновок: що ж потрібно, щоб все у нас знову поставити в первісний чин? Про це я напишу Вам наступного разу, а Ви поки що подумайте.

Необхідність возз'єднання з Богом для спасення. Людина не в силах зробити це сама. Дух Божий здійснює це в нас заради жертви, принесеної Сином Божим.

Так що ж Ви придумали у відповідь на те, як саме поставити все в нас у попередній, первісний чин? Що б Ви там не придумали, я продовжую своє.

Як скотились ми під гору – протилежно тому треба і виходити знову на гору. Як зайшла хвороба, – протилежно тому діючи, можна вигнати її. Відпали від Бога – потрібно возз'єднатися з Ним. Відпали, засумнівавшись у слові Бога, – треба відновити повну віру цьому слову. Загубивши віру Богу і в Бога, прийняли ми згубне рішення – *так я сам* – треба знищити це *я сам*. Коли утворилось це згубне *я сам*, дух наш втратив властиву йому силу головувати над душею і тілом і, навпаки, сам підпав під ярмо рабства їм; треба відновити цю владу духа. Коли влада духа перервалася, потреби душі і тіла розбрелися в різні сторони, і в бажаннях наших зробилося сум'яття;

необхідно всі ці потреби знову привести до єдності і встановити в їх чині взаємозалежність. Разом зі згубним *я сам* у коло нашого життя ввіпхнулася згряя пристрастей, що терзають нас, як дикі звірі; треба вигнати ці пристрасті.

Бачите, скільки всього потрібно. Вже по кількості й важливості робимо висновок, що самим нам не впоратися з цим ділом, одначе ж, єдино потрібним для нас. Особливо ж не можна надіятись самим налагодити це найважливіше наше діло, тому що перший пункт у ньому, без якого за інші годі й братися - возз'єднання з Богом – ніяк не може бути в нашій владі. Ми можемо бажати його і шукати, але влаштувати його – діло не наших рук. Хто може втиснутись в область Божу або сам прокласти дорогу до Нього? Хто сильний взяти в Бога, що бажає, тим паче понудити Бога бути в нас, щоб і ми були в Ньому, і особливо після того, як усе це було вже нам дано, але зневажене, і лице Боже умалене недовір'ям, і влада Його потоптана свавіллям? Кажеш: покаюсь – і каюся. Але не твоя справа ставити умови. Може і покаяння зарадити справі, але коли Сам Бог його встановить і погодиться прийняти. А саме по собі - що воно є?! Вдарився і болить – що тут такого?!

Так от, возз'єднання з Богом не в нашій владі; і умови його, і спосіб здійснення його, і все, що сюди відноситься, не в наших руках. Разом з тим, воно таке важливе, що після возз'єднання все інше піде вже само собою. В ту ж мить візьме силу дух, підкорить собі душу і тіло, впорядкує потреби і бажання і вижене пристрасті. Але ж йому самому - як здійснитися? Мова про те, щоб Ви зрозуміли - нема чого нам сушити собі голову над тим, як возз'єднатися з Богом. Скільки не суши, нічого не придумаєш; а якщо Богу завгодно було встановити закон і порядок цього возз'єднання, поспіши прийняти його повною вірою і скористатись ним з теплою вдячністю. І дякувати велелюбному Богові, все вже для того зроблено, встановлено і розтлумачено. Приймай і користуйся.

Не буду викладати Вам, як все це здійснено; скажу головне: для відновлення духа нашого і возз'єднання його з Богом необхідно, щоб Дух Божий сховався у нього і оживляв його. Щоб відкрити шлях сходженню Духа Божого, Єдинородний Син Божий зійшов, воплотився, постраждав, вмер на Хресті, воскрес і вознісся. Сам Син Божий, оголосивши учням Своїм про Своє відходження до Отця і збудивши тим самим у них скорботу, говорив для втіхи їхньої: *Аз истину вам глаголю: уне есть вам, да Аз иду: аще бо не иду Аз, Утешитель не придет к вам* (Ин. 16, 7). І ще раніше святий євангеліст Іоанн Богослов, пояснюючи слова Господа: *веруяй в Мя... реки от чрева его истекут воды живы*, додав: *сие же рече о Дусе, Егоже хотяху приимати верующии во имя Его: не убо бе Дух Святыи, яко Иисус не у бе прославлен* (Ин. 7, 38-39). Потрібно було прославитись Сину Божому, Який упокорив Себе у втіленні і стражданні, щоб прийшов і перебував з віруючими в Нього Дух Святий. Він прийшов і став перебувати, і перебування Його в віруючих таке постійне, що інший апостол зі здивуванням запитував у них: *не весте ли, яко храм Божий есте, и Дух Божий живет в вас* (1 Кор. 3, 16).

Так от вам і вся справа. Син Божий воплотився, постраждав плотію, вмер на Хресті, воскрес, вознісся на Небеса і від Отця послав Духа Святого, Який, прийнятий віруючими в Сина, здійснює в них те, про що молився Син: *якоже Ты, Отче, во Мне и Аз в Тебе, да и ти и в Нас едино будут* (Ин. 17, 21).

Як же Він творить це? Поєднується з духом тих, що вірують в Сина Божого, і, оживляючи його, возз'єднує його з Богом. Це називається новим народженням від Бога, яке віруючих робить чадами Божими за благодаттю, як каже святий Іоанн Євангеліст: *елицы... прияша Его, даде им область чадом Божиим быти, верующим во имя Его, иже не от крове...но от Бога рождаются* (Ин. 1, 12-13). І стало законом духовного життя в Христі Ісусі: *аще кто не родится водою и Духом, не может внити во Царствие Божие; ибо только рожденное от Духа дух есть* (Ин. 3, 5, 6).

Не допитуйтеся, чому все це потрібно для відродження в нас істинного життя, а прийміть і утримуйте з простотою і щирістю дитячої віри. Станете питати – підійде ворог і, як колись Єві, нашепоче Вам спокуси і похитне віру, а через це позбавить і плодів віри. Як тоді незрозуміло було те, що від скуштування плоду могли статися такі наслідки (однаке ж вони сталися власне від скуштування), так тепер незрозуміло, заради чого належало Сину Божому втілитись і постраждати і потім, по вознесенні, послати Духа для відновлення нашого, – і, однаке ж, наше відновлення залежить від щирої віри саме в такий устрій, і всі, хто приймав і приймає його з вірою, відновлюються.

Тож не з'ясовуйте Божого устрою, і я Вам нічого про це не скажу, хоч зазвичай говориться дещо для пояснення його. Скажу лише декілька слів про те, що творить в нас Дух Святий, відновлюючи дух наш. Однаке ж потерпіть до наступного листа.

22

Продовження про відновлення викупленням падшої людини. Участь всієї Святої Трійці в нашому спасенні. Порядок збудження добрих почуттів від Духа Божого в людині, яка спасається. Участь у цій справі самої людини. Ревність про спасення як перша умова для досягнення його.

Єдинородний Син Божий, що втілювався заради нас і хресною смертю вдовольнив правду Божу, примирив нас із Богом; на Небі одесною Отця постійно піклується про нас примиренним клопотанням Своїм. Але водночас Він є для нас джерелом життя істинно людського. Якою належить бути людині, Він показав і в Своєму земному житті; і всі віруючі, коли отримують нове народження, отримують зерно життя Христоподібного. Хто хреститься у Христа - у Христа оповитий. Так діє в віруючих благодать Святого Духа. Що ж саме відбувається в нас під дією благодаті?

Але наперед попрошу Вас завжди триматись думки: коли говориться, що одне зробив і робить Син Божий, інше – Дух Святий, то не слід при цьому розділяти між ними Їх відновлюючу дію в нас. Вона йде нероздільно від Бога, в Трійці поклоняємого. Чому святий Петро, приязно вітаючи тих, до

кого писав послання, говорить: *по прозренню Бога Отця, во святыни Духа, в послушание и кропление Крове Иисус Христовы: благодать вам* – та інше (1 Пет. 1,2); а святий Павло закінчує своє послання до Коринфян подібним же благословенням: *благодать Господа нашего Иисуса Христа и любви Бога и Отца и общение Святаго Духа со всеми вами* (2 Кор. 13, 13). Відновлююча в нас дія Бога, в Троїці поклоняємого, є спілкування Його з духом нашим. І це спілкування не від Єдиної Особи буває, але від нероздільного в Трьох Особах Бога. Чому говориться, що і Син, і Дух Святий, і Отець входять у спілкування з нами. Господь Спаситель, хоча сидить одесною Бога Отця, але, по обітуванню Своему, з нами є *во вся дни* (Мф. 28, 20), і це не зовнішньо, а внутрішньо, бо каже: *еще кто любит Мя, слово Мое соблюдет: и Отец Мой возлюбит его, и к нему приидема и обитель у него сотворима* (Ин. 14, 23). От Бог Отець і Бог Син вселяються в нас і живуть через віру і любов, що виявляється через виконання заповідей. А що Дух Святий живе у віруючих і заповіді Божі виконуючих, про це минулого разу я вже наводив свідчення Писання: *не весте ли, яко храм Божий есте, и Дух Божий живет в вас* (1 Кор. 3, 16). Яка велика і невимовна милість Божа до нас! Трипостасний Бог живе в нас, якщо ми вірні умовам, за яких це буває!

Але богоспілкування твориться благодаттю Святого Духа. Він влаштовує в нас обитель і разом з Богом Отцем і Богом Сином вселяється в нас. Як же створюється в нас ця обитель?

Дух Божий потаємно діє на дух наш і пробуджує його. Дух наш, приведений в рух, відновлює в собі природне своє боговідання, що Бог є, все утримує і Мздовоздаятель є. Усвідомлення цього відновлює почуття всесторонньої залежності від Бога і оживляє страх Божий. Те і друге розтривожують совість – свідка й судію наших справ і почуттів, між якими рідко що зустрічається таке, на що б прихильно глянув Бог. Стривожена совість разом зі страхом Божим і усвідомленням всесторонньої залежності від Бога породжують відчуття стану безвиході: камо піду, камо втечу? Але бігти нікуди: спійманий - і в руках Бога – Судії і Воздаятеля. Відчувається *гнев Божий с небесе на всякую неправду* (Рим. 1, 18).

Аж тут приходить благовістя Євангелія і виводить з біди. Без Євангелія таке пробудження духа нашого було б згубним, бо неминуче ввергало б у відчай. Але благість Божа так влаштовує, що істинне пробудження духа і твориться, і супроводжується Євангелієм. Тим, у кого всередині утворилось внаслідок пробудження духа: камо піду, камо біжу? – Євангеліст сповіщає: куди й навіщо бігти? Іди під сінь Хреста – і спасешся. Син Божий, втілившись, вмер на Хресті для очищення гріхів наших. Віруй у це – і отримаєш відпущення і милість Божу стрінеш. Апостоли завжди так і робили, проповідуючи Євангеліє. Розтривожать, а потім кажуть: віруй у розіп'ятого Господа – і спасений будеш. Так святий Петро в першу проповідь, в день сходження Святого Духа, стривожив і настрашив іудеїв до того, що вони почали голосити: що ж нам робити тепер? Куди подітись? Він благовістив їм тоді: *покайтесь, и да крестится кийждо вас во имя Господа Иисуса во оставление грехов* (Деян. 2, 38). Святий апостол Павло і Послання своє до Римлян склав так, що спочатку настрашив усіх, говорячи: *гнів Божий*

відкривається (Рим. 1, 18), а потім вказав і пристановище усім – у вірі в Господа Ісуса Христа (Рим. 3, 22 і далі).

Коли хто в крайній біді знаходиться і зустрине вказівку на вихід і притулок, з якою ревністю хапається він за це! Так і дух наш, прийнявши благовістя спасення в Господі, всією силою хапається за нього з *благою надією* і *готовністю* все зробити, лиш би зробитися причасником євангельських благ. Такий настрій нашого духа робить його готовим до богоспілкування, і благодать Святого Духа, що діяла досі ззовні, збуджуючи, вселяється в нутро не прямо, а через посередництво таїнства. Віруючий кається, хреститься і отримує дар Святого Духа (Діян. 2, 38). Це і є дійство богоспілкування – живого і діяльного. Так відчутно проявлялось це дійство під час первісної проповіді святих апостолів; так проявлялось воно і після них і проявляється досі, коли все при цьому з нашої сторони виконується належним чином.

Не все творить один Дух Божий. Потрібне дещо і від нас, і це дещо - неабияке. Дух Божий збуджує, благовістя вказує, за що взятися. Це від Бога. Але зробивши це, Бог зупиняється і чекає нашої доброї волі. Першими діями Своїми Бог ніби питає: чи хочеш вийти з біди? Ось що роби. Момент цей найважливіший. Схилиться хто до вказівки – відкриває вхід подальшим діям благодаті, яка і вводить його потім в область спасенних. Не схилиться – перериває подальші дії благодаті, і такий залишається в середовищі тих, що гинуть. Апостол Павло проповідує в ареопазі. Після проповіді святий Діонісій і ще дехто ідуть слідом за ним і хрестяться, а з решти хтось каже: “Про що це вчить марнословний цей?”, а хтось: “Приходь іншим разом, послухаємо тебе”. Бог нікого не неволить спастися, а пропонує вибір і тільки того, хто обере спасення, спасає. Якщо б не було потрібно нашої волі, Бог усіх в одну мить зробив би спасеними, бо *всім хочет спастися*. Та тоді і зовсім не було б тих, що гинуть. А воля наша не завжди розумна буває, впирається і Самого Бога не приймає. Ось і гинемо.

Тож мусите зауважити цей момент. Він завжди має бути в кожному дусі тих, що спасаються. Складається він з таких дій: після того, як благодать збудить почуття безвихідності становища, а благовістя вкаже вихід з нього, до відчуття біди прикласти потрібно свідомість, що сам у всьому винуватий, і розкаятись у тому; увірувати в дієвість запропонованого способу спасення; побажати саме цим способом спастись і сприйняти благу надію в тому; виявити повну готовність найретельніше робити все, що вказано буде як умова спасення. Коли все це відбудеться в дусі нашому, залишиться тільки приступити до таїнств – і богоспілкування відбудеться.

Зробимо висновок: розкаювся, забажав спасення в Господі і благу надію в тому отримав – ці дії такі, що перебувають у спокої, всередині відбуваються і тим проявленням задоволені. А остання дія - готовність робити усе, що буде потрібно, – є справжня діяльна сила для спасення, оскільки воно від нас залежить, – джерело спасительної діяльності і життя спасеного. Ця готовність, поки нами одними виявляється, слабка буває, а коли благодать Божа в нас вселиться, тоді готовність стає всесильною, не знає перешкод, все долає. Вона - ненаситима ревність до угодного Богу і

найщирішого виконання волі Божої, при всій вірі в Господа і благонадійності спасення в Ньому Єдиному. Вона виконує предвічне визначення Боже *бути нам святим и непорочным пред Ним в любви* (Еф. 1, 4), для чого і робить нас Господь *ревнителями добрых дел* (Тит. 2, 14).

Я навмисне зупиняю увагу Вашу на цій ревності, щоб Ви старалися були ревною. Бо коли вона є з нашої сторони, то благодать Божа, зі своєї сторони, неодмінно робить все з надлишком, так що, коли є ця ревність – в області віри і шукання спасення, – тоді все є, і творення нашого спасення, без сумніву, набирає ходу і йде до свого завершення; а коли немає її, то і нічого вже немає: той, хто не ревнує про спасення, непричасний до спасення.

Який довгий робив я обхід, щоб довести Вас до цього пункту. Але це все були загальні роздуми. Тепер почнемо ми з Вами роздумувати про Вас самих.

23

Ознаки істинної духовної ревності на відміну від ревності душевної.

Минулого разу взявся я зводити підсумки і не довів до кінця, що головним чином і було потрібно. А кінець такий: ревність, про яку йшла мова, – і є ознака, що дух наш поновлений у своїй силі і правах через возз'єднання з Богом благодаттю і дією Святого Духа. Спалахи ревності бувають у нас і свої, але спалахне – і згасне.

Ревність же завжди палаюча, постійна і невтомна, буває лише після облагодатнення духа нашого Святим Духом. Так от, коли є у Вас така ревність, значить, і у Вас відновлений дух і – лише не дайте йому згаснути – він забере у свої руки і душу, і тіло, всі потреби природи своєї і всі свої відношення життєві і громадські – і все скерує до одного: догодження Богу і спасення. Відповідайте ж - є чи нема?

Думаю, що Вам дуже непросто відповісти на це, і не лише зі скромності. Хочу Вам допомогти. Не змішуйте ревність з ревністю. Ревність духовна вся витрачається на догодження Богу і спасення душі; вона переповнена страхом Божим і незмінно тримає увагу в Бозі, щоб ні в думках, ні в почуттях, ні в словах, ні в ділах не допустити нічого, що не було б угодним Богу. Так вказує їй совість, яку вона береже чистою, як дзеркало; серце своє вона пильнує від всяких приліплень до будь-чого, крім Бога і речей божественних, і надіями своїми переселяється в інший світ, відсікаючи всі земні надії. Вона не сторониться й того, що потрібне для тимчасового життя, але все, що сюди відноситься, є для неї приділок, а діло – одне: богодогодження і спасення. Бачите як? Прошу добренько це обміркувати і себе по цьому перевірити.

Ще прийміть до уваги, що буває ревність і душевна - ревність сильна. Але вона вся звернена на влаштування тимчасового побуту. Хто про науку ревнує, не досипаючи; хто про мистецтво, світом мандруючи; хто про торгівлю і промисловість, сил не шкодуючи; хто про щось інше – життєве і

громадське. Все це було б нічого, але біда, коли будь-яка з цих ревностей заволодіє увагою і силами людини: вона гасить ревність духовну.

Душевна ревність в кращих своїх проявах, які ми назвали, холодна до духовного і відбиває всяку охоту займатися тим, що задовольняє ревність духовну. А про інші ревності годі й говорити, оскільки вони супротивні духовній. Бо є ще ревність суєтна (про прикраси та інше) і є ревність зла – розбещена і грішна, звернена на задоволення пристрастей. Ці останні не лише охолоджують ревність духовну, але зовсім ворожі їй і пригнічують її, коли вона заворушиться в совісті, а в комусь іншому женуть її і переслідують. От скільки буває ревностей! Придивіться, будь ласка, чи нема якої-небудь з них і у Вас?

Духовна ревність не гонить душевної (науки, мистецтва, справ життєвих і громадських), а лише обмежує її і впорядковує, скеровуючи її до своїх видів, не дозволяючи їй ревнувати про будь-що, противне їй самій. Вона проганяє лише суєтну та пристрасну ревність і не допускає з'явитись їм в колі життя людини, яким сама заволоділа. В одному лише випадку вона і душевній ревності не дає ходу – а саме, коли бачить, що справи і заняття по задоволенню цієї ревності – науки, мистецтва, майстрування, життя сімейне, громадські служби і посади – не дають простору їй самій, тіснять її, охолоджують і гасять. Тоді вона людину, якою заволоділа, зовсім вириває з тих порядків життя, якими завідує ревність душевна, і заводить її туди, де тим лише й займаються, щоб задовольнити її – духовну ревність. Ви здогадуєтесь, про що тут мова?!

Відгороджую вам справжню духовну ревність від усього стороннього, щоб ви точно бачили, чим вона є, і возревнували про неї. Вона є той вогонь, який Господь прийшов принести на землю і який, впавши на землю природи нашої, знищує все непотрібне, а все потрібне переплавляє і перечищає. Її мав на увазі Апостол, коли писав до Солунян: *Духа не угашайте* (1 Сол. 5, 19). Бо хоча Дух цей є Дух благодатний, але присутність Його в нас засвідчується горінням духовної ревності; і погашається Він, коли гасне ця ревність. Її ж він мав на думці, коли навчав Римлян: *будьте тщанием не лениви, духом горяще, Господеву работающе* (Рим. 12, 11).

Сумління і нелінивість є сама ревність; горіння духом є свідчення її присутності і діяльності; робота Господеві є напрямок і дух цієї ревності. Скеровуючи таку ревність, той же Апостол заповідає Філіпійцям: *елика суть истинна, елика честна, елика праведна, елика пречиста, елика прелюбезна, елика достохвальна, аще кая добродетель и аще кая похвала, сия помышляйте... и Бог мира будет с вами* (Флп. 4, 8-9). Ось про що ревнує дух відроджений, з Богом поєднаний, зберігаючи таке поєднання саме внаслідок ревності. За те Бог миру перебуває з ним – і це найвище благо.

Визначаючи також належний напрямок ревності, він пише до Римлян: *молю убо вас, братие, щедротами Божиими, представите телеса ваша жертву живу, святу, благоугодну Богови, словесное служение ваше, и не сообразуйтесь веку сему, но преобразуйтесь обновлением ума вашего, во еже искушати вам, что есть воля Божия благая и угодная и совершенная* (Рим. 12, 1-2). Оновлення розуму є оновлення духу нашого благодаттю. Він

оживає і відчужується від справ віку цього, і ревнує лише про богородження, всього себе приносить Богу в жертву - живу і святу, а тому і благоугодну Богові.

Так от що таке ревність, яка сила її і які напрямки її! Оскільки вона так багато значить, варто замислитися, чи є вона у нас з Вами. І потrudіться над цим. Надходить свято Різдва Христового. Поздоровляю і шлю Вам благі побажання! Заодно і з Новим роком поздоровляю. Може, не доведеться мені писати Вам до того часу.

24

Новорічні побажання. Необхідність оновлення і самоочищення. Це робить в нас ревність духовна.

Поздоровив я Вас з Новим роком мимохідь, а потім спало на думку і окремо поздоровити Вас з ним і побажати щось особливе. Що ж саме? Те, щоб Ви стали новенькою. Як новенькою? Так, як буває кожне новеньке платтячко: все на своєму місці, ні плямочки, ні пом'ятості; так і віє від нього свіжістю. От подібного бажаю душі Вашій. Тілесно Ви, як про плаття кажуть, повністю новенька, тільки-но з голочки. А душа наша і на світ з'являється зі старим мотлохом, і, якщо не відняти від неї цього, вона так і залишиться старою, не спробувавши новинки. Старе в душі – суєта і пристрасті. Виженіть все таке – і станете новенька.

Розповім Вам один переказ, і вам буде ясніше, про що мова. Один чоловік жив десь далеко в пустелі. Захворіли у нього нутроці: чи легені, чи серце, чи печінка, чи все разом. Біль - хоч вмирай. Людської помочі нема звідки очікувати, звернувся до Бога з посиленою молитвою. Почув Господь. В одну ніч, заснувши, бачить він таке видіння: прийшли два Ангели з ножами, розрізали його, вийняли хворі частини, вичистили їх, вимили і чимось помастили. Потім все поклали на своє місце, покропили чимось – і все зрослося, ніби і розрізів не було. Прокинувшись, старець встав зовсім здоровим, як би ніколи не хворів, новеньким, ніби юнак у розквіті сил. Бачите, чого Вам бажаю? Щоб у Вашій душі все було перечищене; хворе і старе повикидане, а оздоровлене й оновлене повернулося на своє місце, скроплене живою водою. І станете новенька, свіженька, повна світлого, відрядного життя.

Розповідав я цю історію одному з тих, хто трудиться над собою. Вислухавши її, він не холодно заволав: о, коли б прийшли Ангели і зробили з душею моєю те ж, що зробили з тілом того старця! В цьому благанні чулись і молитва, і бажання звалити на інших те, що має бути зроблено власною працею. Бо і таке лукавство не чуже нашому серцю - ми не проти, щоб хорошими бути, але потрудитись заради того – руки опускаються.

Душу перечищати і зцілювати не прийдуть Ангели. Бувають при цьому і їх напоумлення та підказування, але робити все потрібно самим. Дані всі засоби, тобто знаряддя і лікарські інструменти. Бери сам - і ріж себе, де потрібно, без всякого жалю до себе. Інший ніхто цього не може зробити. Сам

Бог не входить у святилище душі могутністю Своєю, а благоволить просити входу.

Вас я і не питаю, як Ви настроєні: самі себе прочищати чи на інших все звальювати. Ви ще і не брались за це як слід. Але коли возьметесь, то я і Вам пророчу, що не раз прийде Вам, і не миттєве бажання: о, коли б прийшли Ангели і все прочистили! І, однак ж, Ангели не візьмуться за це, хоча і поруч з Вами будуть.

Очищення треба буде робити самим, без жалю до себе. Творцем його в нас є та життєдайна ревність, про яку я писав минулого разу. Вона і різак, і ніж, який досить добре діє, відточений благодаттю і скерований її ж спонуканнями. Вона і безжалісна буває, коли вселиться в серце, і ріже, не слухаючи криків того, кого ріже. Зате і справа при ній іде спішно і скоро приходить до кінця, бо не все – різання. Коли все повідріжеться, тоді ревність не ножем уже буває, а сторожем, і всю лють свою повертає на ворогів спасення, від докучливості яких ніхто не вільний і безстидство яких ніколи нікому не дає спокою.

Самі бачите, що мову цю я завів для того, щоб розпалити Ваше бажання точніше визначити, чи є у Вас така ревність. Бо без неї не піде Ваша справа духовна. Та коли її нема, значить, дух спить, і коли він спить, годі й думати про духовне.

25

Думки у свято Хрещення Господнього. Потаємна дія благодаті, отримуваної нами в таїнстві Хрещення.

Хочу поділитися з Вами тими думками, які приходили мені для Вас на Хрещення Господнє. Я вирішив був лише поставити Вам питання: що думаєте Ви про своє хрещення? Що це, простий чин чи воно дає Вам щось? Але потім мені подумалось, що набагато краще відповісти на це мені самому. І відповідаю.

Хрещення дає нам те, чого, крім нього, ніщо інше на землі дати нам не може. Воно поєднує і сплавляє з єством нашим божественну благодать, так що із купелі хрещення людина виходить такою ж, яким виходить із майстерні який-небудь виріб, наприклад, дзвіночок, в якому до міді прилито срібло. Подібний до нього мідний дзвіночок без срібла - на вигляд такий самий, як і цей, зі сріблом, але склад їх різний, різний у них звук, різні вони за честю і ціною. Так різняться людина хрещена і нехрещена. Відмінність та, що з хрещеним поєднується благодать Святого Духа: хрещений водою хреститься водночас і Духом Святим. На вигляд він така ж людина, як і нехрещений, а на ділі – у складі своєму – вони різні, і дуже.

Так у Святому Хрещенні до природного складу нашого вливається ще нова стихія, надприродна, і залишається в нас прихованою і потаємно діючою. Ми хрещення отримуємо в дитинстві, і хоча не знаємо, що відбувається, але благодать все одно поєднується з нами і тоді ж починає діяти в нас повз нашу свідомість, по єдиній милості Божій, заради віри

хрещених та рідних батьків. В дорослих літах ми не можемо добре розрізнити в собі, що в нас від природи і що від благодаті, яка, з самого хрещення перебуваючи в нас, не залишалась бездіяльною, а діяла властивим їй чином. Але в перші часи, коли приходили до віри і хрестились дорослі, дія благодаті проявлялась у них в ту ж мить - і для них відчутно, і для інших видимо. Особливо вражаючі бували переміни звичаїв і життя, коли, наприклад, сердитий ставав лагідним, гордий – смиренным, скупий – щедрим, розпусник – цнотливим та інше. Подібне щось, напевне, відбулося і з нами в купелі хрещення. Досягнувши дорослого віку і бачачи в собі добрі сторони, ми нерідко пишаємось цим(або інші – нами), помилково приписуючи усе добре собі, а не благодаті Божій, яка і все природне в нас переробляє, і багато дає прямо від себе.

Благодать діє в нас змалку потаємно. Дію її підновляють у нас Причастя Святих Таїн Тіла і Крові. Середовище ж, в якому ми ростемо, якщо воно віруюче і благочестиве, дає простір дії благодаті в нас через християнське виховання. І виходимо ми з дитинства і юності за цих умов зовсім не такими, якими виходять нехрещені. Думаю, Вам приємно сприйняти думку і віру, що Ви облагодатнені. І не заперечуйте, а більше дякуйте. Благодать потаємно діє, але нерідко вона пробивається і явно, у святих пориваннях і ділах. Якщо будете частіше себе випробовувати, перебуваючи в порядках християнських, – частіше будете переживати і дію благодаті. Вогонь є в дереві, але прихований. Почніть терти дерево об дерево – піде дим, а потім і вогонь з'явиться. В янтарі і сургучі є електрика, але так її не видно. Потріть – і вона відразу виявиться притягуванням якихось дрібних частинок і навіть іскоркою. От і телеграф мовчить, а як тільки машинка почне виробляти тертя, електрика миттю пробуджується, і ми знаємо, як вона стрімко діє.

Так бачите, облагодатнене чадо Боже, у чому справа! Терти до іскор себе потрібно в житті християнському, – і благодать Божа буде безнастанно проявляти в Вас свою живу дію. Є електричні сонця. Чому? Збуджено за допомогою певних апаратів багато електрики. яка і тримається в цьому збудженні. Бажаю стати і вам самосяючим сонцем під дією благодаті, Вам дарованої і у Вас сущої. Ось і знову ми підійшли до того ж, що не жаліти потрібно себе – а то різати, то терти. Інакше нічого з нас з Вами не вийде в духовному розумінні, хоч ми і дуже красиві будемо з виду..

Продовження про потаємну дію в людині благодаті Хрещення. Пояснювальні порівняння благодаті з закваскою в тісті і вогнем у залізі. Досягаючи дорослого віку, людина повинна укріпити в собі благодать Божу власною волею. Небезпека зупинитися на півдорозі. Повна гаряча рішучість служити Богу.

Думаю, що Ви втримали і тримаєте в пам'яті, що християнин - людина не проста, а складена з ества і благодаті. Хочу тепер роз'яснити вам, що

спасенні – які увійдуть у Царство Боже вічне, – суть лише ті, у кого благодать не перебуває прихованою, а розкривається, пронизує все наше єство і робиться видимою навіть зовні, ніби поглинаючи собою єство наше.

Прийми слово Спасителя! Він говорить, що Царство Боже подібне на те, як жінка, взявши закваску, вкладає її в тісто. Тісто, прийнявши закваску, не відразу закисає: для цього потрібен певний час. Покладена всередину закваска мало-помалу просочує все тісто – і все тісто робиться заквашеним: хліб з нього потім виходить пухкий, запашний, смачний. Так само і благодать, влита в єство наше, не відразу просочує його, а мало-помалу. Потім, коли наситить все, єство стає облагодатненим. І справи, які робить потім людина, всі суть справи особливого чину. Хоча на вигляд вони такі ж справи, як і у всіх інших, але з особливим ароматом, особливим смаком і особливим звуком. Бог тільки їх і приймає - як особливо приємні Йому справи.

Беру інше порівняння для пояснення того, як благодать, коли їй дають простір діяти, пронизує все єство наше, виходить потім назовні і буває видимою для всіх здатних бачити. Подібно до того, як вогонь, проходячи залізо, не лише всередині заліза тримається, але виходить назовні і полум'яну свою силу виявляє відчутно для всіх – так і благодать, пронизуючи все єство наше, стає потім відчутно видима для всіх. Кожен, хто стикається з таким облагодатненим, відчуває в ньому незвичайну силу, яка проявляється по-різному. Стане він говорити про щось духовне – все у нього виходить ясно, як день, і слово його іде прямо в душу і там владно утворює відповідні собі почуття і настрої. Та хоч і мовчить, а лине від нього тепло, яке все зігріває, і сила якась виходить, що збуджує моральну енергію і породжує готовність на різні духовні справи і подвиги.

Благодать Божу ми приймаємо через святе хрещення в ранньому дитинстві. З цього моменту вона починає в нас діяти і творити свою справу з оглядом на те, що, коли ми досягнемо дорослого віку, то самі, по добрій волі, почнемо ревно робити все, що в справі спасення залежить від наших трудів. Коли родина благочестива і дітей виховує в християнських порядках, благодать сама умироутворює їх внутрішнє життя, і вони зростають лагідними, смиренними, слухняними, милосердними, благоговійними і страху Божого сповненими. Приклади цього всюди видно.

Я і на Вас би вказав, якби не боявся, що будете високо нестися, хоча що тут багато про себе думати - нічого ще не прикладено від власних трудів. Все, що бачиться хорошого, - чуже, дане, вирощене. За Вами тепер - все це хороше полюбити і скласти в серці, берегти, тримати у високості та множити. Те правда, що Ви стоїте на хороших основах і виведені на хорошу дорогу, але у всьому цьому не було ще поки Вашої волі і свобідного рішення. І якщо Ви не додасте цього тепер, то все, закладене у Вас попереднім вихованням, не буде міцним і при несприятливих обставинах розвіється; зостануться лише приємні, а може, і неприємні спогади.

Пам'ятаєте, що з Вами було, коли ви занурилися у вир світського життя? Хто це Вас тоді томив і засмучував серце Ваше? Все добре у Вас зігріте благодаттю Божою при благочестивому сімейному вихованні. За що ж

томили вас? За те, що Ви дозволили собі мати деяке співчуття до тих безладних порядків. Хоч Ви і не сказали мені цього, але це само собою впливає з туги, яка томила Вас потім. Якби не було цього співчуття, не було б томління. І я писав Вам: якщо потреба змусить знову пірнути в такий самий вир, щоб не прикладали серця ні до чого, що там побачите і почуете. І якщо не будете прикладати, не будете відчувати й томлінь. Щось я не чую, чи буваєте Ви там? А коли буваєте, чи робите так, як я писав Вам? Самі дивіться. Адже Ви собі господиня, вступаєте в дорослий вік самостійних вчинків. Скажу лише Вам, що з Вас вийде або така ж пуста, метушлива і пристрасна особа, як і всі ті, або - ні те ні се. Першого роду особистість вийде, коли Ви поринете вседушно в те життя. Тоді забудете все минуле - добре, святе, духовне - і почнете вороже до нього ставитися. Знаючи Вас, я впевнений, що це Вам не загрожує. Але не можу заперечити іншої можливості: з Вас може вийти ні те ні се – ні духовна, ні світська, ні християнка, ні язичниця. Це станеться, коли Ви, зберігаючи благочестиві порядки, в яких вирости, не будете, однак ж, берегти свого серця від співчуття порядкам світського життя. Пам'ятайте: я маю на увазі не участь, а співчуття, яке буває, за Вашими словами, іноді необхідне. Це співчуття не відіб'є Вас від благочестя, але охолодить, і будете тягнутися до нього лише за звичкою, а не за покликом серця. По суті, Вас не буде ні в світській, ні в справжній духовній сфері: будете ні те ні се.

Що ж Вам за це буде? Те ж, що присудив уже Господь в Апокаліпсисі одному із Ангелів Церков: *вем твоя дела, яко ни студен еси ни тепл: не дабы студен был еси, или горящ. Тако, понеже тепл еси, и не студен еси ниже горящ, имам тя изблевати из уст Моих* (Откр. 3, 15-16). Потрібно бути гарячою до Бога і всього божественного і холодною до всього світського і мирського. Якщо виявитесь до світського не холодною, до Божеського - не гарячою, а до того і до другого - напівтеплою і напівхолодною, то будете відкинуті Богом. Як же бути? Треба тепер же обрати серцем святе, богоугодне, духовне християнське життя – саме тепер, коли Ви вступаєте в період самостійності. До цього і мову веду. Оберете – уникнете біди бути ні те ні се. Благослови Вас, Господи, і врозуми!

Продовження про ревність і рішучість жити по благодаті. Внутрішня концентрація. Просвітлення оболонки душі. Різні ступені цього просвітлення.

Дуже втішений Вашим бажанням переродитися. Ви спалахнули бажанням, але благослови, Господи, довести Вам це бажання до рішучості, а потім своє рішення втілити в діло, яке за буквою не таке вже складне і довге, але за суттю повинне бути працею всього життя. Як дійти до рішучості, про це помірковано потім. Тепер я ще поговорю про те, що буде в кінці. Усвідомлений світлий кінець якого-небудь почину підтримує у відповідній напрузі енергію зусиль до завершення його.

Минулого разу я писав Вам, що потрібно нам своєю охотою дати простір благодаті Божій, прийнятій нами у хрещенні, щоб вона, як закваска, просочила все єство наше у всіх частинах і часточках. Потім додав, що з часу хрещення вона відразу починає діяти і, якщо не стріне перешкоди, творить в душі все можливе сама - в надії, що, досягнувши дорослого віку, душа довільно вибере закладені вже благодаттю початки християнського богоугодного життя. Коли, досягнувши дорослого віку, стане хто своєю свідомістю і вільним вибором на сторону благодаті, тоді вона вже саму людину навчає, як жити в злагоді з собою і все в собі переробляти, і не відступає від неї, поки не доведе своєї справи до кінця - якщо людина не стане противитись тому своєю волею. Якраз тепер - той момент життя, коли пред Вашим волевиявленням стоїть вибір між благодаттю та її відсутністю. Припустимо, що Ви обрали перше і дійшли постійним трудом до блаженного кінця благодатного життя. Який, гадаєте, вигляд матиме тоді все Ваше внутрішнє? Воно буде, немов сяюча зірка, що розливає довкола світлі промені. Ось як!

Пам'ятаєте, Ви казали, що не зберетеся з думками, а потім писали, нібито Вас зіпсувало спілкування зі мною. Мовляв, раніше у Вас все було краще, а тільки-но стали вдивлятися в себе за моєю вказівкою, то бачите одне безладдя: і думки, і почуття, і бажання – все іде врозтіч, і немає сил навести хоч який-небудь лад. От Вам розв'язка, чому це так: *центра немає*. А центра немає, тому що Ви своєю свідомістю і вільним вибором ще не вирішили, яку сторону прийняти. Благодать Божа досі давала Вам можливий порядок, і він у Вас був і є. Але відтепер вона вже не стане діяти сама, а буде чекати Вашого рішення. І якщо Ви своїм вибором і рішенням не станете на сторону її, то вона й зовсім відійде і лишить Вас в руках Вашого волевиявлення. Ви будете відкинуті на супротивну сторону і, може, навіть серцем оберете її, але не чекайте, щоб від цього зменшився Ваш внутрішній безлад. Ні, там оселяться ще більші сум'яття і розшарпаність. Впорядкування почнеться лише тоді, коли Ви станете на сторону благодаті і весь хід життя в душі її поставите невідкладним законом для себе. З моменту, як утвориться в Вас таке рішення, утвориться і центр всередині Вас - центр сильний, який все існуюче в Вас почне стягувати до себе. В цьому центрі буде благодать, яка заволоділа Вашою свідомістю і свободою, або Ваші свідомість і свобода, поєднані з благодаттю. Це те саме, що раніше названо воскресінням, або відновленням духа. Надалі благодать Божа почне стягувати до цього центру всі інші сили природи Вашої - і душевні, і тілесні – і заправляти всією їх діяльністю, утримуючи в них все добре і знищуючи все недобре. Це стягування і скерування всього до одного центру - і є те внутрішнє переродження, якого Ви з таким поривом забажали. Коли завершиться це переродження, тоді вже все – і мале, і велике – буде виходити з одного центру і в Вас вселиться найдосконаліша гармонія і мир Божий, що перевершує будь-який розум, осяє внутрішню хramину єства Вашого. І Бог миру буде з Вами! Який пречудовий і преблаженний стан! Ви зажадали предмету, повністю гідного Вашого бажання.

Тепер потрудіться пригадати, що було говорено про деяку найтоншу повсюдну стихію, яка все пронизує і є однорідною з оболонкою нашої душі. Коли душа перебуває без благодаті, оболонка її *або тьмяна*, як ніч найтемніша, якщо хто потурає пристрастям і їм служить; *або сіра*, як невиразний туман, коли хто, не надто відданий пристрастям, живе, однак ж, в суєті. Під дією ж благодаті, по мірі того, як пронизується нею душа, поступово просвітлюється і оболонка її - так, як звичайно розпогоджується похмура днина. Коли душа вся пройнята благодаттю, тоді і вся оболонка її стає яскраво-світлою. Оскільки все внутрішнє в цьому випадку стягнуте до єдиного центру, з якого виходять всі ті рухи і дії, то, бачиться, з нього виходить, слідом за духовними діями, і яскрава світлота оболонки. Це і є осяйність. Внутрішній світ облагодатненої людини сяє, мов зірка, і не лише духовним, але і матеріальним сьйвом.

Внутрішня осяйність таких людей нерідко буває видимою і для інших. В сорокових роках у Санкт-Петербурзі я не раз про це чув і дуже хотів побачити на власні очі. Випало мені прийняти у себе одного інока, в якому почали вже проявлятися відчутні дії благодаті. Зайшла мова про духовні речі. По мірі того як входив він у себе і думка його поглиблювалась, обличчя його все більше і більше світлішало, а потім стало все біле, як сніг, і очі його іскрились. І про отця Серафима Саровського говорять, що він часто просвітлявся, видимо для всіх, особливо під час молитви в церкві. Про подібні явища є багато переказів у отечниках. Про одного пишуть, наприклад, що лиш тільки він, ставши на молитву, здійняв руки до неба, як із усіх пальців обох рук потекли досить далеко струмені світла. Про другого говориться, що його учень прийшов за чимось і постукав, а відповіді не було. Він нахилився до шпари й побачив, що старець стояв увесь у вогні, як стовп світла. І багато-багато є таких переказів. І про святителя Тихона я ще змалку чув щось подібне. Преображення Господнє, коли Він з'явився, весь осяяний неземним світлом, одного з цим походження.

Така осяйність вже сама собою виявляється при переході в інше життя, бо тоді спадає це грубе тіло і не заважає їй бути видимою для інших. Я вже нагадував Вам, як святий Антоній Великий, сидячи одного разу і розмовляючи з учнями, звів очі свої на небо і подивившись певний час, сказав: "Я бачив стовп світла, що піднімався від землі на небо. Це душа Аммонія здійнялася до Господа". Таких видінь багато записано. І, безперечно, в Царство Небесне увійдуть лиш ті, в кому сприйнята благодать Божа у тій чи іншій мірі почала діяти, хоча і не встигла пронизати усього єства. Згадайте притчу про десять дів. П'ять юродивих не увійшли до чертога тому, що не мали вогню в світильниках. Це значить, що, прийнявши благодать, як і всі, вони не потурбувались розігріти її в собі і не потрудилися над собою, щоб дати їй простір повно діяти в собі. Погасили благодать – світла і не виявилось, бо немає звідки йому з'явитися в нас, як тільки від благодаті.

Уявіть, як прикро були вони вражені, коли біля самих дверей стояли - і були відкинуті, і голос Нареченого чули, тільки Він не кликав їх, а відганяв. Господи, помилуй! Прегірка доля! Найчастіше повертайтеся в думках до

цього моменту і всіма силами старайтеся, щоб і з Вами не повторилось подібне.

Благослови Вас, Господи!

28

Пояснення притчами і прикладами вільної рішучості жити по благодаті.

Спішу додати Вам ще кілька рядків до раніше сказаного - усе про те ж саме.

У тих, які, отримавши благодать, не дали їй діяти в собі, а заморили, на суді Божому спочатку віднімуть дар благодаті, а потім кинуть їх в п'ятьму кромішню. Це Спаситель відкрив у притчі про мнаси* (3) (Лк. 19, 11 і далі). Всім рабам дано по мнасу: благодать рівно всім дається. Але один за цей мнас придбав інших десять, другий – п'ять, третій – нічого; загорнув, каже, в хустину і поклав. Це значить, що перший більш за всіх потрудився, щоб пронизатися благодаттю, другий – вполовину менше, а третій знехтував дар, анітрохи не дбав про те, щоб запалити в собі благодать. Нагорода потім віддається по праці над облагодатненням або внутрішнім просвітленням себе під дією благодаті. Останній нічого цього не зробив – у нього відібрали і те, що так щедро вручено було спочатку.

Бачите, як справа йде і чим кінчається?! Ми, хрещені, всі отримали мнас – благодать Святого Духа. Ця благодать, як я вже згадував, спочатку сама діє в нас, поки ми ще не досягли дорослого віку. Коли ж стаємо дорослими, то вона, хоча теж готова в нас діяти будь-коли, але не діє, а очікує, поки ми своєю охотою схилимось до неї, самі захочемо діяння її сили в нас і затребуємо її. А тільки-но затребуємо, вона відразу поновлює в нас свою чинність, збуджуючи, скеровуючи і укріплюючи нас. Пройняття благодаттю визріває в нас по мірі прагнення нашого - і праці відповідно прагненню. А якщо не будемо прагнути і не станемо трудитися саме для цієї мети, тобто для отримання благодаті, то вона не стане сама діяти в нас проти волі нашої, мовби насильно. Бог не хоче входити в людину і діяти в ній проти її волі, бо не хоче порушити свободу, яку дав людині. Захоче людина сама себе добровільно віддати силі Божій – тоді і Бог благодаттю Своєю починає діяти в ній. Якби все залежало від Бога, то в одну мить усі стали б святі. Одна мить Божа – і всі б змінились. Але такий вже закон, що нам треба самим зажадати і затребувати – і тоді благодать вже не покине нас, якщо тільки будемо вірними їй.

Пригадайте притчу Спасителя про скарб, схований на полі, і про чоловіка, що шукав коштовних перлів (Мф. 13, 44-46). Один побачив у полі десятину, на якій заритий скарб, пішов, усе своє продав і купив десятину ту. Звичайно, він добув потім скарб і розбагатів, хоча про це не згадано. Це поле, або десятина, є душа наша; скарб, захований в ній, є благодать, через святе хрещення в неї вкладена. Те, що чоловік з притчі побачив скарб, означає момент усвідомлення християнином, що в ньому захована ні з чим не

зрівняна коштовність, – благодать Святого Духа. Продав усе – значить пожертвував усім, дорогим для себе, усім, що мав, аби лише отримати той скарб: збудити і виявити сховану у ньому благодать.

Інший був купець, який торгував коштовним камінням. Дізнався він, що десь є алмаз, якому рівного немає, але якому не знали ціни в тому місці, де він знаходився (це я від себе додаю). І цей теж, усе своє продавши, купив його. І, звичайно, розбагатів. Коштовний алмаз - також образ благодаті Божої, в нас схованої і невидимої нами, поки не усвідомимо того. Хто усвідомлює, той zarazом переконується, що нічого немає коштовнішого за неї. Тому з повним самовідреченням усе кидає і поривається на зігрівання і розпалювання в собі благодаті.

Із цих притч Ви бачите, що саме очікується від нас. Очікується, щоб ми, по-перше, *усвідомили присутність* у собі дару благодаті; по-друге, *зрозуміли дорожочінність* її для нас, таку велику, що вона дорожча за життя; по-третє, зажадали всім бажанням *засвоїти собі* цю благодать, або, що те ж, пронизатись всім своїм еством, просвітитись і освятитись; по-четверте, *наважились* дійсно досягнути цього і потім, по-п'яте, *привели цю рішучість у виконання* - залишити все, або відірвавши серце своє від всього, цілковито віддати його силі Божої благодаті. Коли звершаться в нас ці п'ять актів, тоді буде покладено початок нашому внутрішньому переродженню, після якого, якщо неослабно будемо продовжувати діяти в тому ж дусі, внутрішнє переродження і осяяння будуть зростати – швидко чи помалу, судячи по нашій праці, а головне, по самозабуттю і самовідданості.

Пам'ятаєте, що я говорив Вам про ту гувернантку, що круто повернула?* (4). Ось у неї все це звершилося. Вона почала - і вже не озиралася назад, а все далі й далі, вище й вище забиралась. І дійшла до полум'яного розпалення благодаті. Благодать Божа не дивиться на те, яким хто був до початку жадання її, а чекає лише цього жадання. І відразу розпочинає свою справу, як у Єкатерини, великомучениці чистої, так і у Марії Єгипетської, що була до того несправною. Скільки є у нас в Росії знатних і незнатних, і чоловіків, і жінок, і вдовиць, і дівиць, які йдуть цим шляхом! Блаженні і преблаженні душі! Блаженний Августин довго був утримуваний в тенетах життя недуховного, хоча знав і про духовне і бажав його. Що ж допомогло йому розірвати ці тенета? Почуте ним оповідання про осяяння благодаттю святого Антонія Великого, людини невченої і простого звання. Почувши це, він вигукнув: се простаки випереджують нас, лишаючи нас позаду зі всією нашою вченістю і всім значенням серед людей. І з цієї хвилини переламав себе і з жаром пішов тим же шляхом, яким ішов святий Антоній.

Ми ж з Вами як? Відкручуватись будемо чи відкладати день за днем?! Благослови Вас, Господи, Своїм просвітлюючим благословенням.

Рішучість жити по благодаті не повинна обмежуватися лише бажанням, а повинна супроводжуватися готовністю до праці і боротьби, прагненням неодмінно досягнути бажаного. Приймавши рішення, треба відразу починати справу і продовжувати з терпінням і постійністю.

Додам до сказаного ще дещо. Змушує важливість справи, про яку була мова.

Осяйність душі, яку пройде Божа благодать всю, як вогонь залізо, є стан захоплюючий. Почувши про нього, кожен готовий рвонутись бажанням досягти його. Припускаю у Вас подібне поривання. Проте воно, хоча і означає вибір душею кращого, але не виражає всього, що для цього потрібно. Можна рвонутися і стати – з поривання нічого не вийде. Ні, не одне поривання тут потрібне, а здоровий розгляд справи, усвідомлення всіх трудів, набуття твердої і непохитної рішучості стояти проти майбутніх перешкод і неприємностей - з мужнім натхненням, з готовністю віддати життя.

Затребування того, щоб пройняла все наше єство Божа благодать, є те ж, що й жадання Царства Божого, або ревнування про спасення душі, або полюблення і обрання єдиного на потребу. Різні назви і прояви, справа ж одна. Я взяв більш наочну сторону. Як не іменуй, справа сама по собі є найжаданіша, тому що не можна не бажати її. Кого не питаєш: “Чи хочеш до раю, до Царства Небесного?” – духом відповість: “Хочу, хочу”. Але скажи йому потім: “Ну, так те і те роби,” – і руки опустились. До раю хочеться, а потрудитись заради того не завжди вистачає охоти. Мова про те, що не забажати лиш потрібно, але й набути тверду рішучість неодмінно досягти бажаного і - працювати для цього. Щоб Вам було ясніше, розповім, як зазвичай бажання доходять до рішучості.

Багато буває у нас речей, про які мислимо, і справ, які задумуємо. Але подумаємо-подумаємо і забуваємо. Це значить, що до них душа не лежить, а як душа не лежить – то і пам'ять про них пропала. Те пам'ятається, до чого душа лежить, а це значить, річ нам сподобалась. Нам приємно про неї думати або уявляти собі, але вона не завжди викликає бажання мати її, а якщо це справа – зробити її. Говоримо: хороша річ або хороша справа, але що нам до них. Можемо ними помилуватись, але не так, щоб потягнутись за ними чи до них. Щоб побажати чогось, потрібно, щоб бажане мало найближче відношення саме до нас, було б для нас або корисне, або необхідне, або так вже сподобалось, що без нього нудно і гірко жити. Коли в якійсь речі або справі є такі сторони, то неминуче виникає і нестримне бажання їх.

Ну, припустимо, побажали. Чи все вже цим і зроблено? Ще ні. Чимало бажань залишається невиконаними від нестачі енергії або напруги сил до виконання їх. Щоб бажання сповнилось, треба довести його до невідкладного наміру або рішучості, треба, щоб душа собі сказала так: неодмінно дістану таку-то річ або зроблю таку-то справу. Коли це слово вимовиться в душі, то далі починаються міркування, як здійснити вирішене: уявлення засобів, пошуки сприятливих обставин часу і місця, передбачення перешкод і заходів

для усунення їх, огляд можливого ходу справи з початку до кінця. Коли все це визначиться в душі, вона виявляється повністю готовою до справи.

Хоч все і готове до справи, але самої справи ще нема – її треба почати, розмірено продовжувати з терпінням і відповідним завзяттям, поки дійде до кінця. Все, досі описане, подібне до того, як у Вас, наприклад, лісопилна машина приготовлена до пиляння: пари розведені, дерево підготовлене і все налагоджене як слід. Залишається тільки пустити в хід – і робота почалась. Це – *пустити в хід* – вінець усіх попередніх приготувань; і ніби нічого не додає до справи, а все виконання від нього залежить. Точно так і в переході бажань у рішучість і справу: коли рішучість визріла і все придумано для ділання, лишається ще найпотрібніший акт, в якому вся сила, – *почати робити*. Подумаєш, що ж тут важкого, коли все вже готове? А, між тим, це найтяжчий крок. Все до рішучості відбувалося всередині, тепер наша внутрішня справа – розумна – повинна вступити в середовище подій і протікати поряд з іншими. Зроби лише перший крок, а там вже самі обставини почнуть підштовхувати – роби і роби у взятому дусі й порядку. От вам вся процедура справи!

Говорю ж усе це для того, щоб показати, що ще лишається Вам доробити в собі, щоб бажання, з яким Ви пориваєтесь на справу Божу, перейшло в справу. Щоб Ваше бажання не було пустоцвітом, треба довести його спочатку до рішучості - не швидкоплинної, а вагомої, обдуманної, міцної, розумної і, головне, безповоротної; а потім приступити і до діла. В першу чергу все повинно здійснитися власним внутрішнім розміркуванням, з молитовним до Бога зверненням про настанову і просвітлення розуму в такій необхідній справі. А друге для Вас буде не тяжке, виходячи з тих порядків, яких дотримуються у Вас вдома.

Господь хай благословить Вас і хай благословить здійснитися в Вас описаному внутрішньому формуванню!

Опис словами Макарія Великого внутрішнього стану, просвітленого благодаттю. Способи збуджувати і посилювати рішучість до доброго життя.

Не терпіться мені. Беру перо і знов починаю тлумачити Вам про те ж – про привабливість облагодатненого стану, – щоб навести Вас на шлях до його досягнення, засвоєння і усталення в ньому. Тільки нині не своє буду вам пропонувати, а словеса богомудрого Макарія Великого, а саме з його вісімнадцятої бесіди.

“Якщо хто на світі багатий і є у нього захований скарб, то на цей скарб і багатство здобуває він все, що захоче. Так і ті, які отримали і мають вже небесний скарб (благодать), цим скарбом здобувають собі всілякі добрі справи, і тим же скарбом довершать для себе ще більше небесне багатство. Апостол говорить: *имами... сокровище сие в скудельных сосудех* (2 Кор. 4, 7),

тобто, перебуваючи ще в плоті, сподобились здобути в собі цей скарб – освячуючу силу Духа.

Хто здобув і має в собі цей небесний скарб Духа, той бездоганно і чисто здійснює ним всю правду по заповідях і все сповнення чеснот вже без примусу і труднощів. Будемо ж вимолювати Бога, затребуємо і будемо просити, щоб і нам дарував скарб Духа Свого і таким чином змогли би ми бездоганно і чисто перебувати у всіх заповідях Його, чисто і досконало виконувати всіляку правду.

Належить змушувати себе до того, щоб просити Господа: хай сподобить знайти і сприйняти небесний скарб Духа, бути у змозі без труднощів, легко, бездоганно і чисто здійснювати всі заповіді Господні, яких раніше не могли виконати і при всьому зусиллі. Здобувається цей скарб через старанне шукання, віру і терпіння труднощів заради цього шукання. З сердечною біллю і вірою належить нам просити у Бога, щоб дав нам знайти в серцях своїх багатство Його, в силі і дієвості Духа”.

Що буває з тими, у кого благодать Божа почала відчутно проявляти свої дії, святий Макарій зображує так: “Іноді бувають вони звеселені, мовби на царській трапезі, і радіють радістю і веселістю невимовною. Іншим часом бувають, як наречена, божественним спокоєм впокоєна в спільноті зі своїм нареченим. Іноді ж, як безплотні Ангели, перебуваючи ще в тілі, відчувають у собі таку ж легкість і окриленість. Іноді ж бувають ніби в упокоєнні питвом, звеселені і упокоєні Духом, в насолоді божественними духовними тайнами. Іноді такою любов’ю розпалює їх Дух, що, якби можна було, вмістили б у серці своєму всяку людину, не відрізняючи злого від доброго. Іноді, в смиренній мудрості Духа, вони настільки зневажають себе перед всякою людиною, що вважають себе останніми і найменшими від усіх. Іноді душа їх упокоюється в якійсь великій безмовності, в тиші і мирі; іноді умудряється благодаттю у розумінні чого-небудь, у невимовній мудрості, у віданні того, чого не можливо висловити мовою. Іноді ж людина робиться як одна із звичайних”.

Який омріяний стан! А ось і ще маленький начерк просвітленого благодаттю внутрішнього стану.

“Коли душа здійметься до досконалості духа, повністю очищена від усіх пристрастей і в невимовному спілкуванні дійшовши до єднання і розчинення з Духом Утішителем, і, розчинювана Духом, сама сподобиться стати Духом; тоді робиться вона вся світлом, вся – оком, вся – радістю, вся – заспокоєнням, вся – любов’ю, вся – милосердям, вся – благодаттю і добротою”.

Ось чого домагались і чого старались досягти святі подвижники! Погодьтеся, що було і є за що трудитися. Але ж доступ у цю область всім відкритий. Це не заповідний луг або сад. Всім обітовані такі блага, і завдаток, даний для здобування їх – благодать Святого Духа – у хрещенні і миропомазанні. Нам лишається тільки поритися в собі і дістати цей скарб. Скарб - в нашому саду: лише лопату взяти і почати рити. З перших же ударів заступу почне подзенькувати срібло і золото. А там – і весь скарб. Радості тоді міри не буде.

Ну! За чим же тепер у нас справа стоїть?!

В минулому листі я вказав Вам дорогу, якою доходять до рішучості але не згадав, внаслідок яких саме уявлень виникає ця рішучість і приходить у кінцеву напругу. Коротенько вкажу тепер це найголовніше.

І краса предмета збуджує енергію, але тут можливо залишити справу до завтра. Коли ж при цьому ясно усвідомлені, з однієї сторони, крайня потреба і неминучість, а з другої – підручні засоби, тоді рішення відбувається нестримно.

Ось вам приклад. Хтось сиднем сидить у кімнаті – і не викличеш його, але тільки-но побачить, що пожежа - звідки й прудкість візьметься: духом махне геть. Саме те треба робити нам із собою, і у випадку нашої нерішучості треба запалити біду навколо себе, тобто переконати себе, що або так і так роби, або ти навечно загинув. Тільки-но уявиться це в свідомості, відразу повстане в усій силі вся наша моральна енергія і нестримно потягне до справи. Як це зробити по відношенню до справи, про яку у нас мова, потрудіться самі додуматись. Пом'яну зі своєї сторони, що сьогодні-завтра смерть, а після смерті що? А якщо - те, що було з рабом лукавим: візьміть у нього мнас – дар благодаті, а самого вкиньте у п'ятьму кромішню! Або те, що сталось з юродивими дівами: двері закриються і почуєте: не знаю, хто ти! Адже те й друге кінець кінцем буде, якщо не запалимо в собі благодаті і не просвітимось нею. Уявіть себе в такому становищі ясніше, і не думаю, щоб устояла проти цього Ваша нерішучість, якщо вона є. Це уявлення - найсильніше. Ще древній мудрець вирік: пам'ятай *последняя твоя, и во веки не согрешиши* (Сир. 7, 39). Потрудіться уявити це виразніше і, одного разу ясно усвідомивши, не послабляйте і не потьмарюйте цієї свідомості. Як посібник візьміть дану вам раніше. книжку “Востани спяй” і читайте.

Доступність засобів - другий момент, який в крайності додає мужності і надії уникнути біди і тим окриляє до справи. А коли цього немає, відчуття неминучої крайності штовхає у відчай. У наведеному прикладі, якби не було вільних дверей або відкритого вікна, захопленому пожежею лишається одне – рвати на собі волосся. Так і в нашій справі: при крайній скруті, в якій воістину знаходимося (без благодаті не уникнути позбавлення Царства Небесного), якби не було засобів, доступних нам, – після усвідомлення такої скрути лишався б тільки відчай. Але, дякувати Господу, все вже готове для нас, чим можемо уникати загробної неминучої крайності, – все готове і у нас під руками є, і навіть в нас самих є. Тільки і залишається взятись за справу і діяти. Невже і при віданні всього цього ще будемо гаяти час і відкладати з дня на день?

Стосовно Вас додаю ще, що Вам і не доведеться починати щось особливе. Живіть у тому дусі, в якому виховані, і тримайтесь тих благочестивих порядків, які бачите в сім'ї своїй і у рідних. І всю мову свою я до того лиш веду, щоб Ви душею вибрали саме цей рід життя і своєю охотою рішилися до кінця так жити. До цього часу Ваше життя було ніби не Ваше. Так Вас скерували. Це дуже благодійно, але не буде міцно, якщо Ви зараз свідомо не оберете саме це життя і не зробите його для себе непорушним

законом. Якщо не зробите цього тепер, захопить Вас злий дух світського життя або ж з Вас вийде ні те ні се, як я вже попереджав.

Подумайте, заради Господа, про все це і поспішіть визначитися у Ваших рішеннях. Благослови Вас, Господи!

31

Як підтримувати від початку прагнення до доброго життя. Духовне читання і розмірковування. Записування добрих думок. Як уникати блукання думок при читанні і молитві. Безнастанне пам'ятання про Бога і смерть. Самодокорання.

От і слава Богу! Пишете, що маєте сильне бажання до Бога наблизитися. Благослови, Господи! До чого ж іншого вів я всю мову, як не до того, щоб оживити в Вас це бажання? І страх Божий зігрійте в собі. Відайте, що коли є страх Божий, то, значить, дух Ваш живий і благодать Божа діє в Вас. Перша справа духа нашого – відання Бога і страх Божий, і головний дар благодаті Божої є дух страху Божого. Він - і початок, і продовження, і завершення шляху спасенного. Хто має страх Божий, живий і діяльний, той має в собі невичерпну рушійну силу на все богоугодне, і заодно пильного сторожа, який охороняє від ворожих нападів і не дає збитися з дороги. Поможі Вам, Господи, зігріти і потім завжди зберігати в силі цей дух страху Божого!

Те, що Ви зрання певний час присвячуєте читанню духовних книг, це дуже добре. Але хто ж там у Вас так неблаговолить до цього?! Якби так повелося, що все тільки читання та молитва - звичайно, це було б щось надзвичайне, а так – трошки почитати і подумати – що тут особливого?! Скільки я знаю, всі благочестиві і богобоязливі так роблять. Думаю, що Ваші батьки тримаються того ж правила. Це читання разом з попередньою молитвою душу скріплює і дає їй силу на цілий день. Лікарі кажуть: “Натще не виходь з дому”. По відношенню до душі це виконується ранковою молитвою і читанням. Насититься ними душа і вже не голодною виходить на справи дня.

Мені навіть ось що спадає на думку. Заведіть зошит і записуйте в нього думки, які народяться при читанні Євангелія та інших книг, в такому порядку: Господь говорить в Євангелії те і те; із цього видно, що нам потрібно чинити так і так; для мене це можливо в таких-то і таких-то випадках; буду так робити; помози, Господи! Праця невелика, а скільки від неї користі! Робіть так, щоб думка загострювалась і окрилялась. Дух, який перебуває в Писанні, буде переходити у Ваше серце і оживляти його. А це - елей на рани!

Що робити, коли думки розбігаються під час читання і молитви? Від цього ніхто не вільний. Але тут гріха немає, а є недоречність. Гріхом це буває, коли самі даєте волю стороннім думкам; а коли зненацька набігають, яка вина? Вина буває і тоді, коли, зауваживши блукання думок, будете й далі

блукати ними. А треба так: тільки-но зауважили блукання думки - відразу вертайте її на своє місце.

Щоб під час молитви менше було блукання думок, треба напружуватись молитися з теплим почуттям, а для цього перед молитвою – підігрівати душу розміркуванням і поклонами. Звикайте молитись своєю молитвою. Так, наприклад, суть вечірньої молитви - дякувати Богові за день і за все приємне, і неприємне, що він приніс. І каються в тому, що зробив поганого, і просити прощення, обіцяючи бути справним наступного дня, і молити Бога про охорону під час сну. Все це і промовляйте до Бога від своїх думок і від свого серця. Основа ранкової молитви – дякувати Богові за сон і звідновлення сил, і молити Його, щоб допоміг весь день робити діла у славу Його. І це треба промовляти до Нього від своїх думок і від свого серця. При цьому і зранку, і ввечері виявляйте Господу свої кровні потреби, більше душевні, а то і зовнішні, говорячи Йому як дитина: бачиш, Господи, хворобу і неміч! Допоможи і зціли! Все це і подібне можна промовляти перед Богом своїми словами, не вдаючись до Молитовника. І може, це краще буде. Спробуйте; якщо піде, можна залишити Молитовник зовсім, а якщо не піде, треба з Молитовником молитись, бо інакше можна залишитись зовсім без молитви.

Щоб молитвослів'я по Молитовнику збирало думки і розігрівало серце, для цього в свобідний час – крім того, коли стоїте на молитві, – сядьте і обдумайте добренько весь зміст належних молитов і відчуйте їх. Коли станете після цього прочитувати їх під час молитвослів'я, ранкового чи вечірнього, всі ті думки і почуття, які здобудете ви роздумуванням, будуть відтновлюватись, будуть збирати увагу Вашу і розігрівати серце. Ніколи не читайте молитов спішно. І ще: потрудіться завчити молитви напам'ять. Це дуже допомагає нерозсіяному молитвослів'ю. І молитві треба вчитись, як і всякій іншій справі.

Звикайте не тоді тільки про Бога думати, коли стоїте на молитві, але і кожену годину і хвилину, бо Він всюди є. Від цього приливатись буде спокій у душу, сила на діла і впорядкування справ. Ваше теперішнє бажання - більше наближатися до Бога - здійсниться повністю цим способом. Як тому, хто стоїть на сонці, так і тому, хто завжди пам'ятає про Бога – буває тепло.

Додайте до пам'ятання про Бога пам'ять про смерть і вічність блаженну або прегірку. Ці два пам'ятання будуть відвертати Вас від усього поганого навіть у думках і скеровувати до всього доброго - не напоказ, а щиро. Даремно думають, ніби пам'ять смертна отрує життя. Не отрує, а навчає бути обережним і утримуватися від усього, що отрує життя. Якби частіше згадували про смерть, менше було б безпорядків у житті приватному і суспільному.

Ви докоряєте себе в самолюбстві. Добре, добре. Підстерігайте прояви його і зразу посікайте. Самолюбство для себе все хоче робити, а Ви робіть все в славу Божу і благо інших, не маючи себе на увазі, не жаліючи себе. Адже і самолюбиві здебільшого роблять ті ж (з виду) справи, що і не самолюбиві, тільки інший їм дають напрямок і при цьому мають інші наміри. Наша справа переробити ці самолюбиві наміри на самозречені, а потім і

справу так скерувати. І цьому потрібно вчитися. Вчіться, вчіться. Благослови, Господи!

Ви бажаєте, щоб я Вам дорікав без жалю. За цим справа не стане. Але поки що Ви переді мною стоїте чистою і світлою. І мені залишається тільки бажати: хай збереже Вас Господь назавжди такою, якою мені уявляєтесь; якщо ж Ви не такі насправді, хай благоволить зробити Вас такою.

32

Той, хто вирішив стати на шлях доброго життя, повинен поговорити. Настанови про належне говіння. Поведінка говіючого в церкві.

Слава Тобі, Господи! Ось і піст підійшов. І Ви принесли мені задоволення тим, що вирішили говіти якнайшвидше. І не змінюйте свого наміру. Говіють і на Страсній, але Ви не відкладайте доти. На Страсній говіють або ті, що вже говіли на попередніх седмицях, вдруге прагнучи причаститися, або кого потреба яка-небудь змушує, або кому бажано швидше покінчити з працею говіння, бо там лише три деньки потрудитись. Для Вас підходить лише перший випадок.

Благослови ж, Господи, поговорити Вам як слід. Все, що Ви загадуєте, треба робити кожному говіючому. І попоститись, і до церкви походити, і побути одній, і почитати, і подумати, і собою зайнятися – все потрібно. Але всі ці справи треба скерувати до однієї мети – гідного причастя Святих Христових Таїн. Щоб гідно причаститися, треба душу очистити покаанням. Щоб покаятися належно – з щирим жалем і твердою рішучістю не ображати більше Господа, – для цього призначаються всі інші подвиги говіння: і ходіння до церкви, і піст, і все інше.

Спочатку для здійснення покаання треба увійти в себе. Не дають нам увійти в себе і зайняті собою життєві справи і турботи, і нестримне блукання думок по світу. Тому на час говіння, скільки кому можливо, припиняють свої клопоти і замість ходження по справах сидять вдома. Це припинення турбот є ділом крайньої ваги в говінні. Хто його не виконає, той і поговіє абияк. Які б мізерні не були ваші клопоти, але вони є і відвертають увагу. Так приступіть до говіння, все відклавши.

Припустимо, залишили все і сіли в своїй кімнатці. Що ж тут робити? І наодинці можна просидіти даремно. Потрібні заняття, які підходять для говіння. Які ж? Молитва, читання, роздуми.

Маю на увазі молитву не лише церковну, яка вже сама собою належить. Як молитися в церкві - знаєте, звичайно. Ось що, одначе ж, візьміть до уваги! Ходити до церкви треба охоче, як у дім Божий рідний, не морщитись і не нудьгувати. Йти до церкви - не для того, щоб тільки простояти службу, а для того, щоб від душі помолитися – помолитися з теплотою сердечною, зі звірненням до Господа почуттів жалкування, смирення і благоговійного страху і з висловленням сердечних прохань про свої кровні духовні потреби. Як цього досягти, наперед треба осмислити і, до церкви прийшовши, на це себе напружувати. Не марним вважати тільки те

стояння на службі, під час якого серце зігрілось і тепло до Бога зверталось. Це головне. Слухати службу теж потрібно і слідом за нею вести свої думки і почуття. Скерована в одному напрямку різноманітність, не відволікаючи, буде приємно тримати увагу в напруженні живильному і творчому. Вникайте в зміст того, що співається і читається, особливо ектеній, бо вони суть скорочений виклад усіх наших потреб, з проханням про які не соромно звертатись до Бога.

Але переважно думки блукають. Це від нестачі молитовних почуттів. Робіть, однак ж, з ними ось що: як тільки зауважите, що думки вийшли з церкви, вертайте їх назад і ніколи собі не дозволяйте свідомо мріяти або блукати думками – тепер, під час говіння, і в будь-який інший час. Коли думки непомітно для Вас відходять, тут ще невеликий гріх, але коли навмисне станете вештатись думками там і сям, стоячи в церкві, тут вже гріх. Господь – посеред сущих у церкві. Хто не про Господа тут думає, а мріє, подібний на того, хто, прийшовши до царя з якимось проханням, став би кривлятися і крутитися в його присутності, не звертаючи на нього уваги. Зовсім не блукати думками, при всьому Вашому напруженні, може, Вам і не вдасться, але не дозволяти собі умисно мріяти - і можна, і потрібно. Відносно блукання думок є такі два правила: по-перше, як тільки зауважите це блукання, вертайте думки назад і, по-друге, свідомо не дозволяйте думкам вештатись.

Засіб проти блукання думок – увага розуму, увага до того, що Господь перед нами і ми пред Ним. В цю думку треба вставити весь розум і не дозволяти йому відступати від цього. Увага прикріплюється до Господа страхом Божим і благоговінням. Від них приходить тепло сердечне, яке і притягує увагу до Єдиного Господа. Потрудіться розворушити серце – і самі побачите, як воно скує помисли. Треба нудити себе. Без праці й напруження розумного не досягнете нічого духовного. Дуже допомагають зігріти серце поклони. Їх і кладіть найчастіше, і поясні, і земні.

Дай, Господи, Вам відчути насолоду перебування в церкві, щоб Ви прагнули туди, як з холоду прагнуть у теплу кімнату. В час говіння гідне перебування в церкві - найголовніший творець справи, заради якої говіють. Все інше - суть підмога і засоби. Але про них іншим разом.

Продовження про говіння. Поведінка говіючого вдома.

Продовжую про говіння. Той, хто говіє, тільки і знає, що церкву і дім. Прийшли додому – що тут? І тут потрібно, скільки є сил, зберігати благоговійне звернення розуму і серця до Господа. Прямо з церкви спішіть в свою кімнату і привітайте її кількома поклонами, з проханням до Господа провести час домашнього усамітнення благоговійно, з користю душевною. Потім потрібно трохи відпочити, посидівши. Думкам все ж таки блукати не давайте, а говоріть у собі, ні про що не думаючи, одне: “Господи, помилуй!

Господи, помилуй!” Відпочивши, яку-небудь справу треба обрати: або молитву, або рукоділля. Не можна все духовним займатися, треба якесь неклопітне рукоділля мати. Тільки братись за нього потрібно, коли душа втомлена і ні читати, ні думати, ні Богу молитись нездатна. А якщо ті духовні заняття ідуть добре, то рукоділля можна не торкатись. Воно призначене для наповнення часу, щоб не гаяти його в неробстві, яке згубне завжди, а тим паче - під час говіння.

Як вдома молитися? Ви добре сказали, що треба трохи надбавити порівняно зі звичайним молитовним правилом. Треба, треба. Але краще, якщо ви надбавите не зайве читання молитов, а якнайдовше будете молитись без Молитовника, власними словами виявляючи перед Господом свої кровні потреби духовні. Читайте і зранку, і увечері не більше того, як і в звичайні дні, але перед початком молитвослів'я Вашого і після нього моліться своєю молитвою і між молитвами, які читаєте, вставляйте свою молитву, кладучи поклони поясні та земні і на коліна стаючи. Докучайте Господу, Матері Божій і Ангелу-хранителю, у своїм до Них слові випрошуючи все, що відчуваєте для себе вкрай потрібним; моліться, щоб дали пізнати себе, а після пізнання вклали бажання і дали силу виправити все несправне, а особливо - щоб наповнили серце духом жалю і смирення, які є найбажанішою жертвою Богу. Але надто довгим правилом себе не зв'язуйте. Краще частіше ставати на молитву і класти поклони на протязі дня потрохи, але часто, щоб весь день перекласти поклонами. Розумом же зовсім не відступайте від Господа, чи то стоїте на молитві, чи інше що робите.

Після молитви – читання з роздумом. Читати потрібно не для того, щоб пам'ять набивати різними відомостями і поняттями, а для того, щоб отримати повчання і зрозуміти, як краще виконати потрібне для нас у ці дні говіння. Для цього треба читати небагато, але кожне вчитане положення тривалою увагою доводити до почуття.

Що читати? Звичайно ж, лише духовні книги. Із них нічого Вам не пораджу кращого за писання святителя Тихона. Є книжка “Востани спяй” – вибірка статей святителя Тихона, які настроюють на покаяння. Є ще книжка про покаяння і причастя, проповіді на Великий піст і підготовчі до нього тижні. Я чув, що вона буває дуже придатна в цей час: у ній все говорить тільки про покаяння і причастя. Кращого для Вас читання я не знаю. Книжки ці Вам даю. Візьміть і читайте.

Неспішне читання з роздумуванням відповідних книг найсильніше розворушує душу. На це і налягайте. Ранок після молитви (утреня слухається увечері) весь йому віддайте, до самих часів. Воно і до церковної молитви підготує. І після часів можна те продовжити, коли охоти і уваги вистачить. Прийде під час читання молитовний порух – вставайте і моліться. Читати разом з кимось чи на самоті? На самоті краще. Тому що при цьому зручніше собою зайнятися і прикласти прочитане до себе. В читання потрібно вставляти роздуми, а то саме по собі воно перейде у мріяння і не залучиш його.

Так, почитали, подумали, поклони поклали – от і всі заняття, які подобають говіючому вдома. Але постійно витримати увагу в такому

напруженні не завжди вдається. Коли втомитесь, можна сісти попрацювати, як я вже згадував.

І те добре Ви сказали, що попоститись треба. Треба, треба, але не надто. Ви і так мало їсте. Треба ж, щоб була сила в церкві простояти і вдома поклони класти. Але як вважаєте більш для себе зручним і доцільним, так і зробіть. Треба тільки нагадати тілу: і воно винувате в тому, що треба каятись і через те нести труди говіння. І від сну треба відняти трошки часу і спокою. Це, здається, вимагатиме від Вас жертви. І не полінуйтесь її принести, як зумієте. Різного роду нестатки доречні в ці дні.

А поговорити? І поговорити можна, тільки не про пусте, а все про те ж. Замість розмови призначте краще годину спільного читання – і читайте разом. Ввечері це дуже було б у пригоді. Годі й бажати кращого, якби хто із вас розповідав повчальні історії, в яких виявлялася б сила покаяння і причастя. І для спільного читання вибирати б такі перекази із Четв'ї-Мінеї.

Досить на цей раз. Що ще потрібно, потім додаю.

34

Продовження про говіння. Приготування до сповіді. Перегляд життя.

Продовжимо нашу бесіду про говіння.

Все, що було сказано, є рамка, в яку вставляється говіння, або зовнішній чин і порядок, якого переважно тримаються добрі говільники. Потрудіться і Ви його дотримуватись, якщо хочете бути доброю говільницею. Тільки без похмурого виду, не потьмарюйте обличчя свого. Все робіть охоче, з добрим і радісним настроєм духу. Проводьте час так, як проводять його ті, кому належить бути на бенкеті у царя. У них лише про те і думки, і мова, яким буде цей бенкет, як зустрінеться з царем, що сказати, як він привітає, як би краще вбратися і не осоромитися тощо. Але на Вас чекає дещо незрівнянно краще і вище – чекає бенкет не у земного, але у Небесного Царя. Якщо Ви потрудитесь прибратись і приготуватись так, щоб царю сподобатись, то будете ним приголублені, невимовно втішені й те, чому ціни немає, отримуєте.

Ви сказали, що візьметесь говіти - так говіти! Благослови, Господи! Подумайте ж, будь ласка, як вбратися. Старі плаття - всі геть, новенькі потрібні. Якщо щось із старого виявиться гожим, то вимити, випрасувати і подати все в такому вигляді, як би це було зовсім нове. Хочу цим сказати, що Вам потрібно переглянути себе: погане осудити і відкинути, а хороше утримати, виправити і вдосконалити.

Увійдемо ж всередину себе самих і почнемо перебирати все, що в нас є.

Втручання в цю справу якої-небудь сторонньої особи - недоречне та й зовсім неможливе. Увійти у Вас і розібрати справи Вашої совісті ніхто не може, крім Вас самих. І будьте ласкаві зробити це самі. Я дам Вам на цей випадок лише кілька вказівок. І в книжках, призначених Вам для читання, є про це багато скеровуючих настанов. Але скажу і ще дещо.

Щоб добре себе розглянути, треба звернути увагу на три сторони нашого діяльного життя: на *справи*- окремі дії, звершені в певний час, в певному місці і за певних обставин; на *сердечні бажання* і характерні нахили, під справами приховані; і на *загальний дух життя*.

Все наше життя складається з безперервного ряду дій: думок, слів, справ; одні йдуть на зміну другим і одні других поганяють. Переглянути всі такі дії – кожну окремо – і визначити їх моральну цінність немає жодної можливості. Навіть якби Ви задумали перебрати і переоцінити діяння свої, зроблені в один день, то і цього не зможете зробити. Людина – постійно рухома істота. Скільки передумає і переробить вона від ранку до вечора! Скільки ж наробить вона від сповіді до сповіді! Як же тут бути? Ніякої немає потреби все перебирати і переоцінювати окремо. У нас є невсипучий сторож – *совість*. Що погано зроблено, вона ніяк не пропустить; і як ви їй не тлумачте, що те нічого, а це може бути, вона безнастанно твердить своє: погане - є погане. І ось Вам *перша справа*: прислухайтеся до совісті і всі ті справи, які вона засуджує, без всяких вибачень визнайте грішними і готуйтеся сповідати їх.

Це можна б назвати першою і останньою справою: тобто визнати, що беззаперечно винні в тому, в чому засуджує совість, вирішити надалі уникати того, – неначе і досить, якби тільки була певність, що сама совість у всьому справна. А то буває, що одного вона не зауважить через якесь збентеження, інше забуде через давність, а іншого, може, і гріхом не вважає через незнання або неповне знання обов'язкових для нас правил. Саме тут і потрібно звернутися для підтримки совісті до заповідей Божих і, переглядаючи їх, докопуватися, чи не зроблено нами чогось проти тої чи іншої заповіді. При цьому багато пригадується того, що забулось, а те, що пам'ятається, нерідко бачиться інакше, ніж ми про нього думали.

Слово Боже подібне на дзеркало. Як, дивлячись у дзеркало, кожен бачить, де яка пляма або порошок на обличчі або на платті, так і душа, при читанні слова Божого і обмірковуванні вказаних там заповідей, не може не бачити, справна вона в тих заповідях, чи несправна: совість, просвітлена словом живого Бога, відразу скаже це їй нелицемірно.

І ось Вам *друга справа*. Перебирайте заповіді і дивіться, виконані вони Вами, чи ні. Наприклад, заповідь велить подавати милостиню кожному, хто просить її. І дивіться, завжди ви це робили, чи не завжди: відмовляли іноді не через якусь поважну причину, а просто погордували жебраком. Якщо виявиться це, от і помічайте: *гріх*. Заповідь каже: прощати кожному все, навіть неприємне і образливе. І дивіться, чи були Ви завжди поступливі, чи не було суперечок, прикрих розмов і навіть сварок. Якщо пригадаєте, що бувало, помітьте і це: *гріх*, хоча совість переважно не звертає уваги на такі справи. І ще: треба на Бога всю свою надію покладати. Чи так у Вас завжди було? В звичайній течії справ цього не зауважиш, але, коли трапляється потреба, це вмить виходить наверх, одразу видно буває, на що опирається душа - на Бога чи, забуваючи про Бога, на щось інше. Певна річ, всі свої засоби треба застосувати, щоб виплутатись із скрутних обставин, бо і вони від Бога, але кінцевого успіху слід чекати лише від Бога, тому до Нього

звертатися з молитвою про допомогу. Коли ж владнається справа - Йому дякувати, як Єдиному Визволителю, не згадуючи про свої засоби. От і дивіться, чи так Ви діяли. Якщо не так, помітьте і це: *гріх*. Так чиніть з кожною заповіддю і помічайте, якими справами проти якої заповіді Ви провинились. В такий спосіб Ви детальніше переберете свої справи.

Але як це зручніше зробити? Вчили ви Катехизис? Візьміть його і по ньому переглядайте справи свої. Там кожна заповідь витлумачена і показано, які добрі справи якою заповіддю на нас накладаються і які гріхи забороняються. Ще пам'ятаю, що вдома у Вас є книжка, як сповідати і сповідатися, преосвященного Платона Костромського. Там викладені дуже ґрунтовно питання для тих, хто сповідається. Може, так Вам буде ще зручніше переглянути себе.

Думаю, що Ви вперше хочете зайнятися собою як слід і визначити, що таке Ви і що є у Вас. Потрудіться ж переглянути себе добренько згідно цієї вказівки. Потім, у наступні рази, ця справа вже не буде для Вас такою складною. А тепер потрудіться.

Що ще залишиться Вам зробити після цього, пропишу наступного разу.

35

Продовження. Перевірка настрою серця. Визначення головного характеру або духа свого життя.

Продовжую. *Друга сторона життя – нахили, або настрої і бажання серця.* Повного пізнання себе справи ще не дають. Треба глибше в себе увійти і розглянути, яке є серце – і на це більше звернути уваги, ніж на справи. Може статися, наприклад, що дехто виявиться немилостивим (не допоможе іншому) ненароком, хоча серце має милостиве. Але тут же не подасть і інший, але вже не випадково, а тому, що страждає скупістю. На вигляд обидві справи однакові, а за внутрішнім настроєм осіб – між ними велика різниця. Справи – це одиничні дії, тепер і тут, а нахили - це постійні настрої серця, якими визначається характер і вдача людини, з яких виходять її найбільші бажання і напрямки її справ. Добрі називаються чеснотами, а погані – пороками, порочними нахилами і пристрастями.

Які нахили в серці треба мати християнину, вказують слова Христа Спасителя про блаженства, а саме: смиренність, скрушення, лагідність, правдолюбність і істиннолюбність, милостивість, чистосердечність, миролюбність і терпіння. Святий апостол Павло вказує християнські благі нахили серця як плоди Духа Святого, а саме: *любов, радість, мир, довготерпіння, благість, милосердя, віра, лагідність, стриманість* (Гал. 5, 22-23). В іншому місці: *Облецытеся... якоже избраннии Божии, святи и возлюбленни, во утробы щедрот, благость, смиренномудрие, кротость (и) долготерпение, приемлюще друг друга и прощающе себе, аще кто на кого иматъ поречение: якоже и Христос простил есть вам, тако и вы. Над всеми же сими (стяжите) любовь, яже есть союз совершенства: и мир Божий да водворяется в сердцах ваших, в онъже и званн бысте во едином теле: и*

благодарни бывайте (Кол. 3, 12-15). Протилежні ж нахили суть пороки або пристрасті – джерела всіх поганих справ, згубних для нас. Найголовніші з них: гордість, марнослав'я, своєкорисливість, розгнузданість, гнів, ненависть, заздрість, лінощі, пристрасть до втіх чуттєвих, журба, відчай. Апостол законоположив, що християни не лише не повинні їх мати, але щоб навіть і не поминалося про це серед них: ... *ниже да именуется в вас* (Еф. 5,3).

Бачите, як строго! Так і подивіться добренько, чи немає яких-небудь поганих нахилів і пристрастей. Потрохи всі вони бувають у кожного, але не глибокі і не постійні. Проте у кожного є одна головна пристрасть, біля якої крутяться і всі інші. Ось цю перш за все і потурбуйтеся відшукати. Хоча вона не зовсім ще явна по молодості Вашій, але все ж таки, якщо вникнете, сліди її повинні бути відчутні. Знайшовши її, потім розкладете й інші - яка ближче до неї, яка далше. І зрозумієте устрій серця Вашого. Надбання дорогоцінне! Тому що, коли вслід за цим вирішите очищати себе від пристрастей і поганих нахилів, Ви побачите напрямок зусилля і удару – а саме на головну свою пристрасть. Коли подолаєте її, то всі інші розбіжяться самі собою: як на війні, коли розбиті головні сили ворога, інші доводиться тільки гнати і добивати без труда.

Справи виправити легко. Не роби – і все тут. А серце переламати і виправити не вмить можна. Доведеться поборотися. В боротьбі ж, не знаючи, куди направляти удари, можна вибитися з сил, борсаючись даремно, – і ніякого не отримати успіху. Потрудіться ж!

Третя сторона життя є дух життя. Це найголовніша і водночас найважливіша справа. Недобрий дух буває такий лукавий і так уміє маскувати себе маскою доброти і доречності, що треба мати найгостріший духовний зір, щоб зауважити його. Зате добрий дух - явний, бо він один і єдиний, – а саме жити для Бога, все відклавши. Протилежний йому дух - жити для себе (егоїзм). Цей дух дуже часто, якщо не завжди, приймає побічний напрямок: жити для миру.

Так ось, виходячи з того, що дух життя – це жити для когось, Вам неважко буде визначити дух свого життя, якщо усвідомите, для кого Ви живете або, оскільки Ви ще тільки починаєте жити, – для кого більше бажаєте Ви жити, до чого пориваєтеся серцем своїм, кому більше схиляєтесь присвятити життя своє. До чого більше хилитесь, за властивістю того визначайте і дух свого життя, хоча він у Вас лише в зародку або ж як пташеня малосильне. Хто для Бога живе, у того дух богобоязливий, Єдиному Богу догодити старається. Хто для себе лише живе, у того дух життя самодогодликий, егоїстичний, своєкорисливий, або плотський. Хто для миру живе, у того дух миролюбний, або суєтний. За цими рисами дивіться, який дух в вас дихає.

Судячи по тому, як кинулись Ви бажанням до Бога наблизитися, треба думати, що головний Ваш дух – добрий, справжній дух, яким йому належить бути. Судячи ж по тому, що Ви так неприязно зустріли світські порядки життя, в яких дух миру, треба думати, що цей дух не має у Вас місця і сили, хоча і може обуяти Вас, якщо не застережетеся. Лишається сумнів, чи немає

егоїстичного духа. Мені видається, що є, хоча не знаю, в якій силі. Навіть якщо і є, але як Ви надихнулись бажанням до Бога наблизитись, до світу ж у Вас душа не лежить, то егоїстичний Ваш дух скоро випарується - лиш дайте Вашому серцю простір розгорятися більше і більше жаданням Бога. Прийміть це до уваги.

Так бачите, що Вам належить зробити, – і зробіть. На перший погляд це здається величезною справою, а по суті - просто і легко. Помолитись Богу, візьміться, і все можете визначити за один вечір. Не за море ходити, а розбирати те, що всередині у Вас же. Однак ж не відкладайте цього до того вечора, після якого сповідь. Ні, тепер же і приступіть до цього, з самого початку говіння. Поволі про все дізнаєтесь докладніше і чіткіше. Тяжко, може, буде лише на цей раз. Але якщо потім почнете жити за покликом доброго духа Вашого, то саме життя приведе Вас до найповнішого самопізнання. Бо чому найчастіше не знаємо себе? Тому що живемо абияк.

Припустимо, Ви добре переглянули себе і у всіх сторонах знайшли в собі багато несправностей. Що ж далі? Який висновок треба зробити з цього пізнання? Про це я напишу Вам наступного разу.

36

Всестороннє приготування до таїнства покаяння і причастя. Почуття, необхідні тому, хто кається. Корисне нагадування про блаженну Феодору і ходіння її по митарствах.

Так які ж висновки зробити Вам з отриманого самопізнання? Передусім треба осудити себе за всі свої несправності, без жодих відмовок і виправдань. Коли на Літургії Передосвячених Дарів, після: *Да исправится молитва моя*, співають: *Не уклони сердце мое в словеса лукавствия, нещевати вины о гресех*, – то тут – настанова для віруючих молитися, щоб Бог не попустив їм з лукавою виверткістю виправдовуватися у гріхах. Хто придумує собі вибачення, від того не чекай розкаяння; а у кого немає розкаяння, той не візьметься і за самовиправлення. Вся справа, отже, в тому, щоб засудити себе без жалю, довести себе до того, щоб серце щиро прорекло: кругом винна.

Коли промовиться у серці: винна, то треба додати до цього страх осудження Божого. Якщо Ваша совість Вас осуджує, то і Бог не обезвинить. І Бог бачить Вас винною. Якщо такою бачить, то і осуджує. Якщо осуджує, то виносить і рішення або визначення гідного покарання. Нині чи завтра падає на Вас це покарання, і воно вже висить над Вами, коли Ви осуджені Богом.

Як же бути? І не знали б, якби не милість Божа. Милостивий Бог дає нам надію прощення вини, якщо з жалем розкаємося і твердо наміримося уникати минулих гріхів і не гнівити ними Бога. В цьому суть покаяння.

Відтак, треба не холодно усвідомлювати свої несправності, але скрушатися за них і щиро шкодувати, що їх допустили. Скрушення породжує смиренну рішучість уникати несправностей, а одне лиш знання, хоча і з наміром остерігатися, веде до гордості, від якої борони Вас, Господи!

Якщо вже вирішили уникати несправностей, треба відразу ж обміркувати й вирішити, як це зробити, щоб з цієї ж хвилини почати дійсне виправлення себе. Розсердилися, наприклад, через щось – обіцяйте собі не сердитись більше і визначте, як вірніше настроїти себе, щоби не сердитися. Так і з усім іншим: визначити наперед, у якому випадку як вчинити, щоби знову не виявитись несправною. Для зручності записуйте свої несправності, як тільки зауважите їх, і тут же приписуйте, як, на Вашу думку, виправитись. Це буде Ваша перша генеральна і зовсім справна сповідь. Потрудіться, заради Господа, так зробити. Побачите, яку владу потім Ви отримаєте над собою і як міцно почнете тримати себе в руках, з визнанням слухності такого, а не іншого способу дії.

До скрушення у гріхах і наміру не грішити треба додати і сердечну молитву до Господа, щоб допоміг протистояти гріху, - і вірувати, що Господь не залишить без такої допомоги. У християн мусить глибоко в серці лежати переконання, що, коли гріхи їх, сповідані зі скрушенням і обіцянкою уникати їх, прощаються милосердним Господом заради хресної смерті Його, тоді ж негайно подається і благодать Божа, в силу тої ж хресної смерті, для уникнення гріхів. Благодать ця сходить на міцну рішучість не грішити і непохитну, світлу віру в Христа Спасителя.

Коли Ви це виконаєте – от Ви й готові до сповіді, а коли після сповіді отримаєте розрешення у гріхах своїх – будете готові й до Святого Причастя. На Ваше щире розкаяння і тверду рішучість бути справною прийде Господь у Святих Тайнах Своїх і вселиться у Вас, і буде в Вас, і Ви будете в Ньому. О велика і невимовна милість Бога Всещедрого!

Прийшло мені на думку ось що Вам підказати! Дістаньте Четв'ї-Мінеї за березень і прочитайте там оповідання блаженної Феодори про те, як вона проходила митарства. Воно вміщене в житії Василя Нового під 26 березня. Житіє самого старця велике. Прямо починайте з оповідання Феодори, а де воно знаходиться, дізнаєтесь з поміток на полях.

Коротко про житіє старця. Василій Новий спочатку жив у пустелі недалеко від Константинополя, потім був взятий як підглядач і, після багатьох тортур, кинутий у море. Бог чудесно спас його від утоплення, і він прийшов таємно до міста, де добрий чоловік дав йому притулок. Старець почав знову подвизатися, як і в пустелі, причому йому віддано служила Феодора. Стариця вмерла раніше від старця. Був у Василя ще учень Григорій, із мирських, дуже богобоязливий. Йому хотілося знати, що отримала Феодора за свою старанну службу святому Василю. Попросив він про це старця. Той помолився, і Григорій уві сні побачив Феодору в раю, в місці, приготовленому для Василя, - світлому-пресвітлому. Григорій спитав у неї, як вона розлучилася з тілом і як досягла сього блаженного місця. Блаженна Феодора розповіла про те, як вона померла і як пройшла митарства. Ось це оповідання я і раджу Вам уважно прочитати. Воно дуже повчальне. І до самопізнання воно скерує, і особливо вкорінить переконання в силі слізного покаяння і сповіді.

Поки ви дістанете книгу, я вам дещо перекажу.

Свята Феодора пройшла двадцять митарств. *Перше* – на якому підсумовуються гріхи словес і речей людських - пустих, нерозумних, гидких, безчинних: блюзнірство, сміхотворство, мирські безсоромні пісні, безчинні галаси, сміх і реготання. *Друге* – митарство брехні, на якому згадується кожне слово брехливе, а найбільше - порушення клятви, називання імені Божого всує, брехливі свідчення, невиконання даних Богові обітниць, неістинне сповідання гріхів і тому подібна брехня. *Третє* – митарство осудження і наклепів, знеславлення ближніх, глузування над їх недоліками і гріхами. *Четверте* – митарство чревоугодництва, сластолюбства, обжерства, забав і гулянок, пияцтва, порушення постів. *П'яте* – лінощів, де підраховуються марно згаяні дні і години; викриваються найманці, які не відпрацьовують отриманої плати, дармоїди; недбалі до церковних служб у недільні і святкові дні, нудьгуючі на утрени і літургії, неухважні до справ щодо спасення душі. *Шосте* – різного роду крадіжок. *Сьоме* – сріблoloлюбства і скупості. *Восьме* – лихви і різного мерзенного прибутку. *Дев'яте* – неправди, де мордуються несправедні судді, які судять за мзду, винних виправдовують, а невинних засуджують; ті, що не виплачують мзду найманцям, крамарі, які використовують неправильні міри і ваги для продажу і купівлі. *Десяте* – заздрості, ненависті, братоненависництва і недружелюбства. *Одинадцятьте* – гордості, марнослав'я, зарозумілості, зневаги, пихи, нешанування батьків, непослуху владі. *Дванадцятьте* – гніву і люті. *Тринадцятьте* – злопам'ятства, тримання зла у серці на ближнього, мстивості і відплати злом за зло. *Чотирнадцятьте* – вбивства, де враховується не лише розбійництво, але і кожна рана, удар зі злістю по голові або плечах, по щоках, штовхання з гнівом. *П'ятнадцятьте* – чародійства, замовляння, отруєння, шептання і прикликання бісів. *Шістнадцятьте, сімнадцятьте, вісімнадцятьте* – плотських гріхів. *Дев'ятнадцятьте* – ересей, неправого мудрування про віру, відступництва від Православ'я, хули на Бога і на все святе. *Двадцятьте* – немилосердя, жорстокосердя і бездушності до потреб бідних.

Що зустріла блаженна Феодора, те і кожна душа зустрічає. Апостол назвав бісів властями повітряними. Злі і настирливі, не пропустять вони душу, якій належить здійнятися до престолу Божого, без спроби як не схопити, то збентежити і настрашити її. Як же бути? На велику нашу втіху, сльози покаяння з покайними подвигами, особливо ж з поданням милостині, згладжують усі гріхи. Скільки раз блаженна Феодора бачила, як біси приносили сувої, де записані були її гріхи, і, розгорнувши їх, щоб засудити її, не знаходили там нічого. Коли вона запитала про причину цього ангелів, які супроводили її, то вони пояснили: хто щиро кається у своїх гріхах, поститься, молиться і милостиню творить, гріхи того згладжуються.

Тож не мудруйте марно, а прийміть до серця це оповідання і як воно радить, так і чиніть з усіма своїми несправностями.

Пробуджена рішучість бути справним має ясно визначитися як прагнення все чинити згідно з волею Божою. Мир і радість рабів Божих.

Застереження від неповної рішучості жити по Богу. "Ні теплий, ні холодний" буде відкинутий Богом.

Не чую, чи почали Ви говіти і чи говієте. Ну, коли почнете говіти, Вам стане в пригоді все написане про говіння. Я ж і ще додам дещо, для пояснення деяких пунктів. Цей предмет не вмістити в кількох рядках.

Так от, припустимо, що Ви, вставивши себе в говільну рамку, або зовнішній говільний порядок, станете, між тим, розбирати себе строго за зробленими вказівками, щоб, оглянувши всі несправності, настроїтись потім бути у всьому справною.

Це слово *бути справною* треба добренько визначити. В цьому суть справи, не знаючи якої, можна зробити велику помилку, вірячи, між тим, що справа робиться правильно.

Настроїтись бути справною. Таж тепер - чого нам бракує? Чим погана поведінка наша? Я думаю, і Ви переконувались, що, приступаючи до сповіді, не знаєш, що сказати: не видно, в чому грішні. Від чого б, Ви думали, це? Від нез'ясування того, чим повинне бути життя наше, і того, чи спрямовані до того всі наші справи і помисли. Оскільки це не з'ясовано, то, дивлячись на своє життя в цілому. ми бачимо, що воно - як і у всіх, нічого поганого, що кидалося б у вічі, нема. Тому лишаємось спокійними в собі, кажучи або лише потайки відчуваючи: та чого ж нам іще?

Щоб це і у Вас не виявилось, Вам адресоване все, що було досі написане мною. І якщо Ви вчините, як вказано, то вже не повернеться язик Ваш сказати: чого ж іще хотіти? На цьому довше затримаю Вашу увагу.

Справа, знову ж таки, ось у чому. Все наше життя, у всіх своїх окремих випадках і дрібницях, повинно бути присвячене Богу. Закон загальний такий: все, що робиш, роби згідно з волею Божою і на догоду Богові, у славу пресвятого імені Його* (5). Так і треба розглядати кожную справу, яка стоїть перед Вами, пересвідчитись, чи згідна вона з волею Божою; лише тоді приступати до неї і робити її так, щоб догодити Богу.

Хто з обачливістю і ясною свідомістю того, що робить угодні Богу справи, чинить так завжди, той водночас не може не усвідомлювати, що життя його йде вірно. Хоча справи його не блискучі і не досконалі, але в них свідомо не допущено нічого, що ображало би Бога і не було б Йому до вподоби. Це усвідомлення наповнює серце його тихим миром від спокою совісті і духовною радістю, народженою від почуття, що він не чужий Богові і хоч не великий, не знатний і не показний, але є рабом Його, який старається у всьому догоджати Йому, всі зусилля свої до того скеровує і вірить, що і Сам Бог бачить його таким.

Моральному нашому життю слід було б бути таким в усіх. Між тим насправді як переважно буває? Живемо як живеться. Цього свідомого і самодіяльного скерування всіх своїх справ – і великих, і малих – на догоджання Богові немає в думках і намірах. Справи в нас йдуть абияк, і те, що робиться, робиться переважно тому, що і всі так роблять - в силу заведених порядків– без впевненості у їх придатності для головної мети життя.

Недавно я згадував Вам про дух життя, що він буває богобоязливий, самолюбний або миролюбний. І забув дописати сюди іще й четвертий: *ні те ні се*, хоча мимохідь десь вказував і на це* (6). Чи не більшість людей дихає цим духом? Вони і проти Бога нічого, здається, не мають, але і свідомої мети догоджати Богу не мають. Довелось, наприклад, сходити до церкви – сховався, а ні – то і горя нема. І вдома, коли моляться, поклін-другий – і кінець. І задоволені. Так і у всьому Божому. Вони не те щоб і егоїсти були явні, але для захисту своїх інтересів, для того, щоб звільнити себе від будь-яких самопожертв, завжди знайдуть резон відхилитись. Вони і не якісь видатні миролюбці, але не проти й потішитись мирськими справами разом з миром. Такі люди - байдужі до справи богодогодження і спасення, ні теплі ні холодні - на кожному кроці. Бог відвертається від них і відкидає їх.

Ви досі чи не до цього розряду належали? Думаю, що не зовсім. Однак, те, що Ви робили, здебільшого робилося тому, що у Вашому колі так всі роблять. Але облишимо те, чим Ви були. Запевняю Вас: якщо Ви сумлінно виконаєте все Вам прописане, то вже перестанете бути і в малому подібною до таких, а почнете робити справи одна в одну - хороші і прекрасні. Не те що особливість якась буде, але ті ж самі справи матимуть особливий колорит, іншу стать, іншу благообразність і благочинність. Благослови, Господи! Від усієї душі бажаю Вам цього. Вирішивши все вести по волі Божій і розпочавши це, Ви неодмінно осяяні будете миром внутрішнім, отримаєте спокій сердечний, ясний, теплий, відрадний, в якому рай душевний.

Але щоб це було, треба мати рішучість на таке життя; щоб рішучість прийшла, треба відчувати недоброту життя, неухважного (ні те ні се) до головного і захоплюючу гідність життя уважного. І цього мало. Треба жалкувати, що хоча й небагато ще прожито часу, але все ж є в ньому частина, прожита марно. Скрушення серця про свою несправність перед Богом - це опора рішучості бути надалі справною перед Ним. Про все це потурбуйтеся тепер. Поможі Вам, Господи!

Господь, що влаштовує спасення всіх, кого спасає *иміже весть судьбами*, хай навчить Вас, як себе настроїти на те, щоби життя Ваше не пройшло марно – ні те ні се, - але догодило Богу, спасення Вам принесло і послужило шляхом до отримання Царства Небесного!

Необхідна рішучість говіючого присвятити себе Богу розглядається як свідоме оновлення обітів, даних за нас при хрещенні.

І ще додаю. Прочитавши усе, що належить Вам зробити, не подумайте: у, яке страхіття! Та де ж це все зробити! А хоч би й так було - нічого пручатися, тому що це - справа першої ваги. Але ж тут немає чогось важкого чи величезного. Все просто. Почніть потрохи – і зможете все зробити як слід. Але якщо і не зможете все так зробити, як би хотілось, зробіть як зможете. Господь не прискіпується до дрібниць. Він цінує старанність і намір. Ваше зусилля - всю себе переглянути і перебудувати - Він прийме як справу, вже

звершену, лише не кидайте її, а майте на меті продовжувати й продовжувати, поки доведете до кінця. Головний же, тобто рішучий намір всю себе присвятити Господу, Ви неодмінно повинні в собі збудити, укріпити і встановити раз назавжди. В цьому неодмінна умова для отримання благодаті, яка подається в таїнствах покаяння і Святого Причастя.

Наведу Вам на пам'ять справу влаштування нашого спасення, і Ви побачите, в чому полягає головна Ваша задача. Згрішили ми у прабатьках наших. Змиливалася над нами благодать Божа і влаштувала нам спасення в Господі Ісусі Христі, Сині Божому, що воплотився заради нас, людей, і заради нашого спасення. Здійснив він це спасення Своєю хресною смертю і воскресінням і зішестям Святого Духа. Ті, що вірують у Нього, приступаючи до Нього з покаянням, через смерть Його отримують відпущення гріхів і, заради рішучості слідувати Йому і Його вченню в житті, приймають у таїнствах благодать Святого Духа. Все це здійснюється у Хрещенні і Миропомазанні. Той, хто отримав благодать, починає нове життя, народившись від Духа Святого. Ми отримали це нове народження змалку. Віру засвідчили за нас батьки - наші і хресні. Вони ж поручились і за те, що ми будемо жити по заповідях Господа. Заради цього нам у найперших Таїнствах дано все так, ніби ми самі свідомо і віру виявляли, і обіти давали, але, очевидно, з умовою, що, коли виростемо і прийдемо у самосвідомість, то і самі доволно приймемо на себе зобов'язання, які при хрещенні прорекли за нас інші. Коли це робиться, тоді благодать Божа, яка досі діяла сама і таємно, починає діяти вже спільно з нашою свободою і нерідко дає явно себе відчувати і явно допомагає у влаштуванні спасення особи, яка приймає таке рішення. Здебільшого це відбувається під час говіння.

І ось що потрібно Вам побажати зробити. Ви раніше говорили і виконували все, що переважно робиться в цей час. Але тепер збираєтесь говорити досконаліше, зі знанням справи. На це спираючись, я пояснюю, що потрібно Вам тепер: потрібно, *щоби ви самі промовили ті обіти, які дали за вас інші*. Тоді інші за Вас зреклись сатани і всіх діл його, і всього служіння його (світського життя), а тепер Ви самі відречіться від цього. Тоді інші запевняли за Вас, що поєднуєтесь з Христом і будете служити і поклонятися Йому, – тепер ви самі від усієї душі і від усього серця промовте це.

Увійдіть у це переконанням і наберіться відповідної рішучості. Господь хай буде Вам помічником, і Мати Божа, і Ангел-хранитель Ваш!

Хай осяє Вас благодать Всесвятого Духа в Таїнствах Сповіді і Святого Причастя, до яких приступите з таким благим настроєм і рішенням.

Виправлення життя полягає в зміні не зовнішніх порядків, а в душі, з готовністю боротися з перешкодами. Різні способи, якими ворог намагається відхилити тих, що стають на шлях істинного життя.

Вашим останнім листом Ви зробили мені справжнє свято. Як світлішає Ваша голова і серце Ваше обирає вірний і спасенний напрямок!

Отож, Ви прийняли рішення все зробити як належить. Благослови, Господи! Хороші всі Ваші задуми про майбутні нові порядки життя. Але, щоб Ви зопалу не покривили цієї справи, хоча б це було і надесно* (7), спішу дещо сказати Вам у настанову.

Перебудовуючи все, звертайте більше уваги на внутрішнє, ніж на зовнішнє. Зовнішнє поки що можна лишити як воно є, за винятком того, що за самою своєю суттю шкідливо діє на серце: вносить суєту, розбиває думки, навіює зайві бажання тощо. Перебудова, звичайно, повинна торкнутися і зовнішніх порядків, але не стільки їх форми, скільки духа, якому це потрібно. Якщо зробити так, то зовнішнє залишиться ніби те саме, за малими винятками, але дух буде у всьому зовсім інший. Вигода від не надто різкого ламання зовнішніх порядків - та, що переміна Ваша нікому не буде кидатись у вічі.

Друге, що потрібно мати в думці, Ви вже маєте, а саме: не думати, що замислене буде легко виконати. Скільки перешкод і ззовні, і зсередини! І Ви добре робите, що готуєтесь вступити не на уквітчаний шлях, а на боротьбу. Так, так! Боротись готуйтеся і просіть Господа, щоб дарував Вам сили витримувати все, що зустрінете - неприязнь чи перешкоду. На себе не надійтесь. Все уповання покладайте на Господа – і поміч Його завжди буде з Вами.

Але, готуючись до боротьби, не думайте, що завжди будете перемагати. Часто доведеться лише відбуватися терпінням, несучи саму тяготу. Часто доведеться бачити, що, при всьому бажанні бути справною, прокрадаються і прориваються похибки. Відайте наперед, що все це в порядку речей. Зустріньтесь – не жахайтесь. Віднині передбачайте різні суперечності, невдачі, хвилювання - і не очікуйте іншого плину життя.

Одним тільки запасайтесь – міцною мужністю попри все стояти в розпочатій справі. Це єдине тепер треба покласти в основу цілого життя, закріпити обітом і твердою рішучістю. А те, як піде життя, які будуть успіхи і промахи, як сприймуть те інші – все це віддайте на волю Божу.

З досвіду святих у життях видно, що Господь по-різному веде до досконалості тих, що приліпляються до Нього теплою любов'ю і Йому присвячують життя своє. Попускає Він і ворогові діяти неприязно, не віддаляючи, однак ж, при цьому і Своєї помічної десниці. Все – Бог. Але шляхи Його дивовижні і, головне, потаємні. Навіть сам керований прозирає їх вже потім, оглядаючись назад. Як доречна ця повсякчасна молитва: *имиже веси судьбами, спаси мя!* А з молитвою - і цілковите, безповоротне віддання себе в руки Божі.

І ворог не буде дрімати. Святі Божі зауважили, що він на початківців впливає двояко: одним зовсім не заважає і ніякої протидії не чинить. Ті, не зустрічаючи перешкод ні всередині, ні ззовні, і бачачи, що все йде так гладко, починають мріяти, що, мовляв, от ми як: враз усіх ворогів розігнали – і показатись не сміють. Тільки-но ці думки западуть, відразу і ворог приспіє і почне розвивати мрії марнославні, від яких родиться самовпевненість і забування Божої допомоги, нешукання її і через те – позбавлення. Як тільки справа дійде до цього, ворог почне вже діяти, як тиран – збуджувати все

недобре всередині і сильні протистояння ззовні – і бідний самовпевненик падає. Ці випадки - не рідкість. І візьміть, будь ласка, це до уваги тепер, коли розмірковуєте, як влаштуватись у житті, щоб, коли почнеться нове життя і піде все гладко, не нестися високо, але побачити в цьому ворожу засаду – найнебезпечнішу – і подвоювати обережність та увагу до справи. Досконалість, навіть ледь помітна, приходить після трудів і трудів, після років і років, а не з перших початків і не з перших днів.

На інших, навпаки, ворог з перших же днів нападає з усією силою і стрімкістю, так що початківець розгублюється. Куди не глянь, все проти: і в думках, і в почуттях, і ззовні вбачається лиш те, що суперечить добрим намірам, і нічого сприятливого. Робить це ворог для того, щоб застрашити новачка з першого разу і змусити його кинути свої благі наміри і повернути назад – до життя безтурботного і неухважного. Як скоро зауважить, що новачок не піддається, а стоїть на своєму, відразу сам відступає. Бо стояння проти ворога здобуває мужнім вінці, а він не хоче надавати їх. Отож, майте це на увазі, щоб при сильному напорі протистоянь відразу не втратити впевненості. Знайте, що це хитрощі ворога, які він вмить покине, тільки-но зауважить стійкість.

Ви дуже добре робите, що попереду не бачите квітів. Це справжній погляд на справу. І готуйтеся до стійкості. Однак ж, спасайтесь. Ще належить сказати вам дещо, але це до іншого разу.

Побоювання охолодження в майбутньому. Різні причини охолодження до духовного життя. Як поводитись при виникненні охолоджень.

Ви боїтеся, що не доведете до кінця, хоча і ретельно розпочнете. Так, цього потрібно боятися, бо ми часто самі перед собою і проти себе буваємо мінливі. Вже на себе нема чого покладатись. Вся надія – на Господа. Страха ж того не залишайте, а підтримуйте його - то остеріганням образити Господа улюбленого, то боязню, що, ослабнувши, вже не вернутися до такого піднесення, а тут не сьогодні-завтра смерть. Потім страх цей мине і зміниться вірним упованням спасення, але тепер не полишайте його: він буде запалювати ревність і проганяти потяги до послаблень, які дуже згубні. Внаслідок того у Вас в серці буде постійне звернення: *о Господи, спаси же! О Господи, благопоспеши же! І: имиже веси судьбами спаси мя, недостойную!* Це я завжди називаю болісним припаданням у серці до Господа. Вороги сильні - не знати як здіймуться бурі і ззовні, і зсередини та зіб'ють з пантелику. Впадеш – і пропав. От і проси: *о Господи, спаси!* Це і є *сердце сокрушено і смиренно*, про яке пророк Давид, каючись, говорить, що Господь не принижує, не зневажає, а вислуховує його. Усвідомте це. Якщо Ви вже побачили цю небезпеку, то Вам слід завжди відчувати її і волати за допомогою. Це відчуття болісного припадання до Господа - через усвідомлення оточуючих небезпек, які можуть перервати плин духовного

життя і заглушити його, - мусить бути постійним почуттям. Зауважте це. Хто має його, той, значить, іде - і прямим шляхом. Це найпевніша ознака того!

Ви пишете: “Дав би Бог, щоб нинішня готовність на розпочату справу якомога довше не слабнула”. Не довше, а ніколи не належить їй слабнути. Зауважте, що ця готовність, по-іншому - охота працювати Господу, або ревність до богодогодження, або рішучість присвятити себе служінню Господу точним виконанням Його заповідей (що є одне і те ж саме: слова різні, а справа одна), складає життя духовне. Коли є ця готовність, то є життя духовне, а коли її нема, нема і життя духовного. Коли її не стане, це те саме, що дихання духовне припиниться і серце духовне перестане битися: дух або помирає, або завмирає. Ось тому перша турбота того, хто вступає на Божий шлях, і повинна бути про те, щоб усіляко підтримувати і підігрівати цю готовність, ревність і охоту. Можна цим одним і всі наступні правила обмежити, тобто: бережи тільки цю ревність і готовність, вона сама навчить і постійно буде навчати, що і як зробити і як коли вчинити. Зауважте це!

Разом з попереднім болісним припаданням до Господа, це є корінь духовного життя, охорона і огороження його. Ви добре визначили ворога цього корінного настрою, і, отже, ворога найголовнішого: *охолодження*. О гірка і прегірка річ! Але відайте, що не кожне зменшення запалу ревності є згубне охолодження. Буває воно і через надмірне напруження душевних сил, буває і через спад сил тілесних або нездоров'я. Те й друге – нічого, минеться. Біда, коли охолодження - наслідок самовільного відхилення від волі Божої, свідомо і наперекір совісті, яка навчала і зупиняла, з пристрасстю до чогось не Божого. Це вбиває дух і перериває життя духовне. І от саме цього бійтесь понад усе, бійтесь як вогню, як смерті. Воно буває внаслідок втрати уваги до себе і страху Божого. Їх і додержуйтеся, щоб уникнути того страшного зла. Що стосується мимовільних випадкових охолоджень від виснаження сил і нездоров'я, то для них один закон: перетерпіти, ні в чому не порушуючи заведених благочестивих порядків, хоча вони будуть виконувані без будь-якого настрою. Від того, хто терпляче зносить це, скоро і відходить охолодження, і повертається звична ревність - тепла, сердечна. Прошу прийняти це до уваги і надалі взяти за звичай, по-перше, ніяк не допускати довільного охолодження ревності, по-друге, в разі випадкових охолоджень, тягнути і тягнути заведені порядки з упевненістю, що це сухе виконання скоро поверне живе тепло ревності.

Все прописане Вам в останніх двох листах придасться Вам потім, коли на ділі поведете нове життя. Але оскільки Вам ще і тепер, при перебудові порядків життя - поки що розумового, треба брати до уваги всі можливі випадковості, то я вважав не зайвим все це ширше розкрити, тим більше з огляду на Ваші слова.

Ось я і зрадів, що Ви самі, може, не зауважуючи того, торкнулись найсуттєвіших сторін життя духовного. Це значить, що розум Ваш працює правильно. Господь, бачачи готовність Вашу послужити Йому вседушно, допомагає Вам, і Ви самі не знаєте, як спадають на думку ті чи інші передбачення і побоювання. Це Ангел-хранитель за велінням Господа

пояснює Вам. Благослови, Господи, почин Ваш! Від усієї душі бажаю Вам успіху.

Коли станете працювати над собою, побачите, що всі зовнішні керування і вказівки - лише підмога. Чого ж саме потребує душа і як краще вчинити в тому чи іншому випадку - це кожна душа повинна вирішити сама, з допомогою Божої благодаті, яка невидимо керує нею. Той, хто щиро бажає догоджати Господу і себе всього Йому віддати, завжди попаде в справжню справу, але бере він смиренням.

Закінчую добрим побажанням: хай допоможе Вам Господь найуспішніше здійснити говіння Ваше.

Останні поради перед сповіддю і причастям.

От підійшов уже час сповідатися, а за ним найсолодший момент причастя Святих Христових Таїн! Благослови, Господи, те і інше здійснити Вам гідно. Для цього і труди говіння, і все Вами задумане запечатается тут печаттю Божою.

Але чому у Вас, як пишете, страх іти на сповідь? Він справді буває у багатьох, але у Вас чому б йому бути? Прошу уяснити для себе суть справи. Сповідуючий є лише свідок, приймає ж гріхи Господь. Він же велить духівнику і розрешення гріхів давати тому, хто сповідається. Господь же – весь милість. Він тільки чекає, щоб хтось посповідав гріх свій, і, тільки-но скаже хто гріхи, відразу і прощення. Чи такого Господа боятися?

Частково ця страшливість походить і від неясності, що саме треба сказати на духу. Але коли Ви зробите, як прописано, то для Вас ясно буде все. І страшитись нічого.

І також ця страшливість - через те, що рідко сповідаємось. Якби частіше сповідались, не страшились би так. А може, Бог дасть, надалі частіше будете приступати до трапези Господньої і, значить, сповідатися.

От що, однак, зробіть! Запишіть все, що вважаєте потрібним відкрити на духу, і, прийшовши до духівника, розкажіть усе з допомогою записки. Адже справжня сповідь повинна бути своя, тобто сам той, хто сповідається, повинен розповісти, в чому грішний, а не чекати, що спитає духівник. Це в нас так завелось, і сповідь рідко йде як слід. Сповідуючий за необхідністю багато питає зайвого, що не стосується того, хто сповідається, а того, що потрібно, буває, і не питає. Так воно і проходить не висповідане. Сказати самій, що лежить на совісті, і без записки можна, якщо надієтесь пригадати все, тільки неодмінно самі все розкажіть. Благослови Вас, Господи, посповідатися з духом скрушення і з твердою рішучістю бути потім у всьому справною, але без будь-якої страшливості: вона зовсім зайва і справі заважає.

Відривали мене від листа на деякий час – і перервали нитку думки, яку я намірявся передати вам.

Як прийде страх перед сповіддю – женіть його. Благоговійний страх перед Богом є справа дорогоцінна, але ця дитяча страшливість, що у вас, є

справа ворожа. Ніякого до неї насправді приводу немає, а так – ворог навіює. Ідїть до Господа спокійно, хоча і зі скрушеним серцем; ідїть, як у притчї син нехороший ішов до батька. Батько не сварив і не ганив сина, який повертався, а відкрив йому обійми і поцілував його. Те ж саме і для Вас готове. Обійми Господні вже відкриті Вам. Залишається Вам кинутись у них. І зробіть це з благоговійною любов'ю.

Головне в покаяннї - біль серця за свою несправність перед Господом і твердий намір старатись надалі бути у всьому справною. Своє рішення догоджати Господу Ви вже виявили, і Господь, усе бачачи, звичайно, вже його прийняв. Але чи є біль серця за несправність свою? Потрудіться збудити. Хоч як мало у Вас гріхів і якими б легкими вони не вбачалися, все ж вони - гріхи і під Божим неблаговолінням перебувають. Перед людьми як соромимось іноді через пусте необережне слово або порух! А тут - Господь, і не пусте що, а гріхи. Спробуйте за все скрушитись і переболіти перед Господом. Потім із цього скрушення буде точитися стійкість не впадати у несправності.

Ви загадували детально переглянути все знову і перелагодити. Може, не встигли все зробити або не так повно зробили, як загадували: не переймайтесь тим. Господу дорогий Ваш головний намір, а також - рішення бути у всьому справною перед Ним. Заради нього і прощення гріхів, і очищення благодаттю. І йдїть до Господа з цим твердим наміром бути справною взамін усіх несправностей, вже пізнаних і тих, які будуть пізнані. Несіть Господу твердий намір неухильно виконувати все, до чого совість Вас зобов'язує тепер і що підкаже потім; рештою не бентежтесь.

Посповідатись краще звечора перед Причастям, щоб ніч і ранок вже повністю присвятити помислам про прийняття Господа. Читайте в цей час проповіді перед святим Причастям у тій книжці, що я Вам дав. Або так сидіть і думайте про Господа, молячись Йому в серці: Господи, як хочеш, так і влаштуй зі мною і в мені, тільки не залиши мене без спілкування з Тобою. І все моліться такою короткою молитвою, додаючи до неї і поклони. Якщо відкладете сповідь до ранку, то увечері думка буде двоїтись і вийде збентеження.

Приступаючи до Святих Таїн, приступайте в простоті серця, з повною вірою, що Господа приймаєте в себе, і з відповідним благоговінням. Що має бути на душі після цього, полишіть зробити те Самому Господу. Часто буває, що наперед прагнуть отримати від Святого Причастя те і те, а потім, не бачачи того, бентежаться і навіть віра в силу таїнства може похитнутися. А вина - не в таїнстві, а в цих надмірних сподіваннях. Нічого собі не обіцяйте, а здайтеся на волю Господа, благаючи у Нього єдиної милості: укріпити Вас в всякому добрі на догоду Йому. Плід Причастя найчастіше відгукується в серці солодким миром: іноді приносить воно просвітлення в думках і піднесення у відданості Господу; іноді майже нічого не видно, але потім у справах виявляється більша міцність і стійкість в обіцяній справності. Зауважу і тут, що відчутних плодів від Святого Причастя не бачимо ми тому, що рідко причащаємось. Візьміть собі за правило якомога частіше причащатися – і побачите втішні плоди від цього Таїнства.

Весь час молюсь і буду молитись, щоб допоміг Вам Господь приступити до цих двох Таїнств для повного оновлення духа Вашого. І у всьому доброму, чого бажає душа Ваша, Господь хай буде Вам помічник!

42

Поздоровлення і побажання причаснику Святих Христових Таїн. Тому, хто вступив на шлях істинного життя, потрібне безнастанне пам'ятання про Бога.

Тепер, напевно, Ви вже посповідались і причастились. Поздоровляю! Даруй, Господи, щоб це було Вам для окрилення духу, для приліплення серця до Господа, для полегшення і відряди на шляху життя, для моральної міцності на справи богоугодні.

Але більш за все бажаю Вам відчути радість спасення у Господі. Бо Господь - у Вас, а де Господь, там і спасення.

Один язичеський цар, коли буря застала його на морі і настрашені корабельники не знали, що робити, сказав з притаманною йому зарозумілістю: “Чого боїтеся? Ви везете такого царя”. То була пуста мова. Але Господь, коли одного разу буряний вітер наражав на небезпеку корабель, на якому Він плів з учнями через озеро Геннісаретське, і учні, не знаючи, що робити, заволали до Нього: “Господи, спаси нас, гинемо!” – спочатку заборонив вітру і бурлінню водному, а коли вже вгамувались хвилі і настала тиша, сказав: “Де є віра ваша?” (Лк. 8, 23-25).

Таким чином, лише у відношенні до Господа можна воістину казати: чого боїтеся? Господь з вами. Це і говорю Вам: ні внутрішніх, ні зовнішніх хвиль не бійтесь, бо Господь з Вами. Не губіть живої віри в це і серце Ваше буде сповідати: *аще... и пойду посреде сени смертныя, не убоюся зла, яко Ты со мною еси* (Пс. 22, 4). І всім причасникам личить співати: *Господь сил с нами, Заступник наш Бог Иаковль* (Пс. 45, 8).

Тепер, оновлена і благодаттю Божою укріплена, і присутністю Господа натхнена, виходьте на справу Божу, сприйняту Вами так щиро, щоб робити її до вечора життя Вашого. В підмогу Вам пом'яну про одну таємницю гідного життя в Господі, а саме: *про безнастанне пам'ятання Бога*. В цьому пам'ятанні треба всіляко укріпитись - так, щоб воно було нерозлучне з увагою.

Бог всюди є і завжди з нами, при нас і в нас є. Але ми не завжди з Ним буваємо, бо не пам'ятаємо про Нього і, тому що не пам'ятаємо, дозволяємо собі багато такого, чого не дозволили б, якби пам'ятали. Візьміть на себе працю зивкати до цієї пам'яті. Тут нічого особливого не вимагається, лише намір прийняти і напружуватися – пам'ятати, що Господь в Вас є, і близько є, і дивиться на Вас і в Вас так само уважно, як хтось дивився б Вам у вічі.

Що би ви не робили, все пам'ятайте, що Господь близько і дивиться. Почнете виробляти звичку до цього – і звикнете, і, як тільки звикнете або ще тільки мало-помалу звикати станете, побачите, яка спасенна дія відбувається від цього в душі. Не забувайте тільки, що пам'ять про Бога треба мати не як

про що-небудь інше, але поєднувати її зі страхом Божим і благоговінням. Всі люди від цього бувають благоговійними.

Щоб краще навикнути до пам'ятання про Бога, у ревних християн є особливий прийом, а саме: безнастанно повторювати коротеньку, у два-три слова молитовку. Здебільшого це : *Господи, помилуй! Господи, Ісусе Христе, помилуй мя, грешную!* Якщо Ви цього ще не чули, так тепер чуєте, і якщо так не робили, то почніть робити вже. Чи ходите, чи сидите, чи працюєте, їсте, лягаєте спати – все твердіть: *Господи, помилуй! Господи, Ісусе Христе, помилуй мя, грішну!* Від довгих вправ ці слова так нав'язнуть на язиці, що самі собою будуть повторюватись. А це дуже стримує витання і блукання думок. Але знову не забудьте поєднувати з цими словами благоговіння.

Все, що було б доречно сказати Вам тепер, я вже написав, тільки-но Ви рішилися взятись за справу як слід. Прошу знову те проглянути. А про те, що треба нагадати Вам, мова попереду.

Будьте благодюшні і радійте, що вступаєте на шлях щирого служіння Господу, шлях вірний, що має привести Вас до наслідування Царства Небесного. Хай допоможе Вам Господь і Пречиста Владичиця!

43

Той, хто після покаяння і причастя вступив на шлях істинного життя, повинен встановити мир у собі. Правила для подолання внутрішнього безладу: безнастанна пам'ять про Бога, рішучість у великому і малому чинити по совісті, терпляче дождидання успіхів.

Ще декілька вказівок про потрібне Вам тепер, на новому шляху.

Що дух наш є дух падший, це усвідомлює кожен, хто візьме собі за правило пильніше спостерігати за тим, що діється всередині нас хоча б на протязі одного дня. Я вже Вам давним-давно говорив про це, а саме: всередині нас - сум'яття, прийшло воно незаконно і через те йому треба покласти край. Та ви і самі колись писали, що не можете справитися з нестримною внутрішньою рухливістю. Відновлюю в небагатьох словах зображення цього стану.

Думки розуму нашого всі звернені на земне, і ніяк не здіймеш їх до неба. Предмет їх – все суетне, почуттєве, грішне. Бачили Ви, як туман стелеться долиною? Ось точний образ думок наших. Всі вони плазують і стеляться по землі. Але, крім цієї низькохідності, вони ще бурлять безупинно, не стоять на одному, рояться, як хмара комарів літом. При цьому вони не припиняють дій.

Ні, під ними лежить *серце*, і від них у це серце безнастанно падають удари і викликають відповідну собі дію. Яка думка, такий і порух серця. Звідси - то радість, то досада, то заздрість, то страх, то надія, то самовпевненість, то відчай - одні за одними виникають у серці. Ні зупинки ні порядку, так само, як і в думках. Серце безупинно тремтить *від почуттів*, мов осиний лист.

І на цьому справа не зупиняється. Думка з почуттям завжди породжує *бажання*, більш чи менш сильне. Під метушливими думками і почуттями безладно метушаться і бажання: те придбати, інше кинути; одному посприяти, іншому помститися; то тікати від усіх, то виступити на середину і діяти; в одному послухатись, а в іншому настояти на своєму; та інше, та інше, та інше. Не те щоб усе це виконувалось, але загадування того чи іншого безперервно рояться в душі. (Придивіться до себе, коли, наприклад, сидите за роботою, – все це побачите, мов на сцені).

Так ось яке у нас всередині безладдя і сум'яття! Від них безладдя в житті і морок якийсь навколо. І не чекайте порядного життя, поки не знищите цього внутрішнього безладдя. Воно і само по собі багато зла чинить, а надто недобре тим, що до нього підсідають біси і крутять, і мутять там всередині ще більше, направляючи все на зло і пагубу нам.

Коли під час говіння Ви оглядали себе і думали одне усунути, а друге додати, то, звичайно, не могли не звернути уваги і на внутрішнє своє сум'яття і не озброїлись проти нього належною ревністю. І прошу чимдужче і понад усе напірати на цього внутрішнього ворога.

Ви твердо намірилися працювати Господу і Йому Єдиному належати віднині. Таїнство покаяння подало Вам прощення у всьому і явило Вас чистою перед лицем Бога. Святе Причастя ввело Вас у найближче спілкування або відновило Ваше спілкування з Господом Ісусом Христом і наповнило Вас всілякою благодатною силою. І ось Ви налаштовані до справ.

Якби для виправлення нашого внутрішнього життя досить було схотіти – і все б там явилось в найкращому виді, або дати слово – і за словом відразу явилось б діло, то Вам годі було б про щось турбуватись. Все б пішло у Вас так, що краще і бажати не можна. Але такий вже закон морально-вільного життя, особливо в істоті зіпсованій, що і тверда рішучість є, і благодатна поміч готова, - а все ж треба напружуватись і боротись, і передусім з самим собою.

Внутрішнє наше ніколи миттєво не впорядковується належним чином. Після прийняття благого наміру і сподоблення помічної благодаті через таїнства, завжди попереду - знову посилена праця над собою, над своїм внутрішнім. Праця і зусилля потрібні для того, щоб знищити пануюче внутрішнє безладдя і замість нього вселити порядок і гармонію, а вже за цим настане внутрішній мир і постійний радісний стан серця.

Ось що Вам тепер належить! Не думайте, однак ж, що Вам потрібно для цього переробити купу справ або нав'язати на себе не знати скільки правил. Зовсім ні. Два-три правильця, два-три застереження – і все.

Внутрішнє безладдя – це Ви на досвіді знаєте. Його треба знищити – цього Ви хочете і на це рішились. Беріться ж прямо за усунення причини цього безладдя. Причина його та, що дух наш загубив споріднену йому точку опори. Опора його в Бозі. Знову стає на неї дух *пам'ятанням про Бога*. Отож, *перше*: треба *звикати до безнастанного пам'ятання про Бога зі страхом і благоговінням*. Минулого разу я писав, який потрібно для цього вжити прийом, і Ви на це згодні і почали вже. Благослови, Господи! І прошу продовжувати цей труд неухильно. Все з Господом будьте, що б Ви не

робили, і все до Нього звертайтеся розумом, стараючись тримати себе так, як хто тримає себе перед царем. Скоро звикнете, тільки не залишайте і не переривайте. Якщо будете сумлінно виконувати це невеличке правило, то цим внутрішнє сум'яття буде виштовхнута зсередины і, хоча буде прориватись то у вигляді думок пустих і неналежних, то у вигляді почуттів і бажань недоречних, але Ви відразу будете зауважувати цю неправильність і проганяти цих непрошених гостей, щоразу спішно відновлювати єдину думку про Єдиного Бога.

Хочу надихнути Вас! Візьміться завзятіше, продовжуйте безупинно – і скоро досягнете потрібного. Встановиться благоговійна увага в Єдиному Бозі, а з нею прийде і мир внутрішній. Кажу: скоро, одначе ж не через день або два. Знадобляться, можливо, місяці. О, якщо й не роки! Просіть Господа, і Він Сам Вам допоможе.

В поміч прийміть ще оце: *нічого не робити, що забороняє совість, і нічого не пропускати, що велить вона робити, велике воно чи мале.* Совість завжди - наш моральний важіль. На жаль, внутрішні дітки наші – думки, почуття і бажання – віддаються недозволеним пустошам. Причина цього, між іншим, та, що совість втратила силу. Поверніть їй цю силу, виявляючи повну їй покору. Ви тепер просвітили її, з'ясувавши все, що Вам належить робити і чого не робити. Дотримуйтеся ж цього неухильно і так рішуче, що хоч вмерти, а нічого проти совісті не дозволяти собі зробити. Чим рішучіше будете так чинити, тим могутнішою буде ставати совість, тим повніше і сильніше буде вона підказувати Вам потрібне і відхиляти від непотрібного – і в ділах, і в словах, і в помислах – і внутрішнє Ваше буде швидше упорядковуватись. Совість з благоговійною пам'яттю Божою – стрімке джерело істинного духовного життя. Пригадайте, що говорилось про дух на початку нашої бесіди.* (8).

Крім цих двох правил нічого і не потрібно. Лише доповніть їх *терпінням.* Враз не прийде успіх, треба чекати - одначе ж, працюючи невтомно. Треба трудитись і, головне, ні в чому не поступатись на угоду собі або миру. Безнастанний буде опір розпочатому порядку. Треба переборювати його, а значить, напружувати сили, а значить, терпіти. Спорядіться же цією зброєю всемогутньою і ніколи не падайте духом від невдач. Все прийде з часом. Надихайтесь у терпінні *цією надією.* Те, що так буває, підтверджено досвідом усіх людей, які шукали і творили спасення.

Ото і все! Пам'ятати благоговійно про Бога, йти за совістю і озброюватись терпінням з надією. Це нечисленне – зерно всього. Благослови Вас, Господи, так настроїться і стояти в цьому настрої.

Застереження тому, хто вступив на істинний шлях. Буяння життя весною. Чому багато постників не виправляються повністю.

Минулого разу я Вам вказав два-три правила невеличких. Тепер вкажу і два-три маленьких застереження.

Перше: *ніколи не думати, що вже досягли чогось*. Така неміч наша, що коли хоч трішечки доброго з'явиться всередині – в ту ж мить кричимо: ось воно, домоглись! Женіть такі думки. Бо добре ніколи не дається враз, а це ворог навіює. Піддайся тільки цьому впливу, відразу енергія ослабне, – а тут і знову близько безладдя. Щоб не піддатися цій хибній думці, так себе настроюйте кожного дня, встаючи, нібито Ви ще тільки вперше почали трудитись на цьому шляху.

Друге: *в жодному разі не дозволяйте собі послаблень*. Мине день-другий у праці самоспостереження і самопримушування – ворог підійде і почне шептати в вуха: ну, досить, потрудилась, тепер трошки розслабся. Це таке облесливе навіювання, що і не подумаєш відразу протистати йому, а між тим воно таке злодійське, що тільки трошки піддайся йому, як усе всередині збаламутиться. Послаблення собі - те саме, що маленька дірочка в греблі. Тільки-но з'явилась ця дірочка, вже не втримаєш греблі – її неодмінно рознесе вода. Те саме в нас робить послаблення: все розмітає, так що відновлювати себе доведеться з самого початку. Бійтеся ж цього, як найлихішого, хоча й солодкомого ворога.

Є два випадки, коли Вам слід особливо остерігатися цього. Це час Пасхи і весна. Адже під час посту у нас всі більш-менш стримуються. Чому ж потім не всі витримують? Тому що пільги собі дають - хто в Пасху, хто після неї, весною. В Пасху думається: святковий час, можна і вольку собі дати. Послухає хто – і розтринькає свої добрі настрої. Бо, давши собі волю, потім вже не повертається до стримування себе і починає по-старому творити волю плоті і помислів.

Весна – пора приємна, але скільки робить зла в моральному відношенні! Чи бачили Ви, як овечки, коли виганяють їх на траву, скачуть, бекають, шаліють? Чому це? Життя грає. Подібне буянню життя і люди відчують, не лише молоді, але і старі. Тут нічого немає грішного. Це невинне почуття, але те, як користаються ним люди, вже буває не зовсім безгрішне. Радість життя! Відчувши її, треба Господу дякувати, що на землі, повній горя за гріхи наші, Він ще і радошам лишив місце, аби ми не впадали у відчай. А буває що? Богу не подякують, а пустяться ще посилювати цю радість, розсіюються і повертаються на старе. Радість ця, чи буянню життя приємне, але воно зовсім почуттєве, тілесне, і потяги від нього з'являються такі ж – почуттєві, тілесні. Захочеться дивитись на приємне для очей, слухати приємне для слуху, відчувати приємне для нюху, подихати повітрям, провіятись приємним вітерцем – взагалі розмножити приємні почуттєві враження. Хто піде за цими потягами, той не всидить у своєму внутрішньому, а вийде неодмінно геть; потім увага до себе зникає, думки, почуття і бажання знову почнуть бурлити і вертатись в попереднє безладдя. Думка про Бога відійде, і спокій внутрішній зникне. Змучена совістю душа скаже: завтра не буду так чинити; але завтра знову те ж саме, те саме і післязавтра, а там і руки опустились. Знову піде життя «як живеться». І пропаде весь плід великопостових трудів заради впорядкування душі. І це лише тому, що не застереглись трохи і не зуміли відмовити своїм почуттям в деяких приємностях, а відтак не завжди тримали своє внутрішнє в

належному страсі і, захоплюючись зовнішнім, залишали його (внутрішнє) без уваги.

Хай боронить Господь Вас від цього! Вам вже приходила застережлива думка: ану як не встоїш! Якщо точно не встоїте, то один Бог відає, чи вже повернетесь до таких рішучих намірів. Але і те відайте, що, повернувшись, Ви будете вже набагато гіршою, ніж були до нового життя. Спаситель подібні повторні падіння в безладдя порівнює з поверненням в покинутий було дім старого біса, але вже не одного, а з сімома іншими. І будуть, – завершив Він притчу Свою, – *последняя человеку тому горша первых.*

Господь хай позбавить Вас від цього!

Прочитавши це, не скажіть: ах, навіщо я починала! Ні, ні! Не каламутьте себе. Ви відважились на належне: на такий спосіб життя, при якому одному Ви будете, як спочатку забажали, тримати себе на рівні людської гідності. Так не принижуйте свого рішення і Господа не ображайте - начебто Він залишить Вас саму. Він в Вас є з благодаттю Своєю. Але якщо Господь в Вас, хто проти Вас? (Рим. 8, 31). Бо *болий есть Иже в вас, нежели иже в мире* (1 Ин. 4, 4). Притому уважне до себе життя - не таке, щоб, позбавивши одних втіх, не давало замість них нічого. Навпаки, це життя, з пам'яттю про Бога і слідуванням своїй совісті, вже саме по собі - невичерпне джерело радостей духовних, порівняно з якими земні радості – як полин перед медом. Вам і позбавляти себе у зовнішньому доведеться не так вже й багато. Все повинно відбуватися *всередині*. Можна у всьому брати участь і всьому бути чужою. Ззовні одне робиться, а всередині відбувається інше.

Так от і все (маю на увазі прописані в цих двох листах правильця і застереження). Чи багато? Зовсім не багато. І все таке зручне і легке для виконання. А плід, плід який! Отож, надихайтесь і наперед загадуйте тримати себе, як прописано. Амінь.

*Головне заняття того, хто вступив на істинний шлях – молитва.
Повчання про нерозсіяну молитву.*

Який вірний Ваш висновок: “Так, виходить, вся справа в молитві!” Так, в молитві. Молитва для спостереження над собою – барометр духовний. Барометр визначає, наскільки важке чи легке повітря, і молитва показує, наскільки високий чи приземлений дух наш в його зверненні до Бога. І моліться, як почали. Частіше ставайте перед своїми іконами на протязі дня і кладіть кожного разу по декілька поклонів, поясных і земних. Впасти на коліна і класти поклони ще краще. Адже ніхто не бачить, крім Господа. Молитви зранку і увечері - своїм звичаєм. В ті години молитися більше потрібно – так, як у Вас заведено; а в припаданнях до Господа протягом дня - потрохи; не так, однак ж, як буває при зустрічі зі знайомим: кивнути головою – і досить. А взагалі, ревність всьому навчить, – яку і підігрівайте всіляко.

Але ніколи не забувайте, що *суть молитви є піднесення розуму і серця до Бога*, бо Бог всюди є. І святий пророк навчав свою душу: *на всяком месте владычества Его, благослови, душе моя, Господа!* Найбільше на це настроїти може, як я вже писав, пам'ять про Бога, а Ви ще краще додали: любов до Бога. Благослови, Господи, Вас на це – на виключну любов до Господа. Але є і шлях до возлюблення Господа - пам'ять про Нього з заглибленням думкою в Його Божественні властивості і дії. До пам'яті Божої треба себе привчати, і засіб до того, як писав, – коротенька молитва, яка безнастанно повторюється в думці: *Господи, помилуй! Господи Иисусе Христе, Сыне Божий, помилуй мя, грешную!* Ось Ви вже розпочали її – і продовжуйте; сидячи, ходячи, роблячи що чи говорячи, при кожній нагоді і в кожному мить все тримайте в думці, що Господь близько, і звертайтеся до Нього із серця: *Господи, помилуй!*

Говорите, що розсіюєтесь думками. Враз не можна; треба потрудитись, поки встановиться навичка перебувати постійно в серці перед Господом. Я, здається, вже казав Вам, щоб, як тільки зауважите, що думки розбіглись, повертати їх назад і щоб довільно і свідомо ніколи не дозволяти їм блукати. Це не тільки під час молитви треба виконувати, але і завжди. І поставте собі законом: *з Господом завжди бути розумом у серці і блукати думкам не дозволяти, а тільки-но відійдуть, знову вертати їх назад і заставляти сидіти вдома, в хижі серця і вести бесіду з найсолодшим Господом.* Приймаючи такий закон, силуйте себе вірно виконувати його, картайте себе за порушення, штрафи на себе накладайте і Господа моліть, щоб допоміг Вам у цій найпотрібнішій справі. Якщо будете трудитись старанно, скоро досягнете успіху. Умови успіху такі: 1) *безперервність такого ділання*, постійність у ньому. Не почали і кинули, знов почали і кинули, а так: почали - та вже і тягніть, аж доки успіх прийде. І в кожній справі успіх залежить від постійності праці; 2) щоб вона була, треба озброїтись *терпінням і примушуванням себе*. Прийдуть лінощі, бажання послабити, навіть сумнів, чи потрібно аж так робити, – женіть все це і, як вирішили, силуйте себе на справу цю; 3) щоб і це було, надихніться надією і упованням, що Господь, який бачить труд Ваш над молитвою і щире прагнення навикнути в ній, дасть Вам, нарешті, молитву, *і вона, затвердившись у серці, буде сама з нього бити джерелом.* Цей найблаженніший плід - є плід труда молитовного! Очікування його надихало всіх молитвенників, і отримання його було для них джерелом безнастанного блаженства духовного, радування і спокою серця в Бозі. О, хай дарує Вам Господь плід цей! Але без праці не дасть, праці постійної, самопримусової, з терпінням і упованням. Мужайтеся!

Посилаю вам книжку на цю тему «Листи про духовне життя»* (9), призначення якої - допомогти розуму утвердитись в серці увагою до Господа і молитовним настроєм. Бо до праці молитовної треба підібрати і читання таких книг або статей, в яких говориться все про молитву і молитовні настрої.

Чим більше будете стверджуватись у пам'яті Божій, або в розумному предстоянні Богу в серці, тим більше і більше будуть вгамовуватися і менше блукати думки. Внутрішнє впорядкування і успіх в молитві ідуть разом.

Пригадайте, що говорилося про дух наш* (10) з самого початку листів. Ось це і є його відновлення в його правах. Коли відновиться це, тоді почнеться діяльна життєва переробка душі і тіла і зовнішніх стосунків – на очистку. І станете Ви справжня людина.

46

Загальні правила для того, хто стоїть на шляху істинного життя.

Ви так рішуче вступили на шлях служіння Господу. Благослови, Господи! Працюйте ж Господеві! Паче за все:

1. Остерігайтесь зарозумілості, вона – перший ворог. Справність наша перед Богом, ще тільки намірена, вже породжує думку про якусь нашу особливість порівняно з іншими і навіть з собою – колишнім, тим більше, коли зуміємо зробити щось на цьому шляху. Як тільки трохи побудемо ми в цій справності, вона видається чимось дивовижним – і ми починаємо думати про себе, як про осіб досконалих, здатних чинити надзвичайні справи. А це ворог підмовляє, щоб збудити зарозумілість. Хто піддається і впаде в цю зарозумілість, від того відразу відходить благодать і залишає його самого. Тоді ворог схоплює його, як безпомічну здобич.

2. *Страх і осторога* хай не полишають Вас. Посеред тенет ходимо. Ворог ніколи відразу не спокушає очевидно поганим, а більше вводить в оману видимістю добра. Недосвідчений піде за приманкою і потрапить в руки ворога, як падає в прикриту яму звір, що безтурботно ходить лісом. Але, застерігаючись, не губіть мужності, бо Господь близько.

3. Страх смерті, а після смерті – суда і відплати хай не відходить від Вас. Зранку, як відновлювати будете в серці пам'ять про Господа, потурбуйте прив'язати до нього (серця) пам'ять і *о сих последних*. Потім і будьте з цим помислом нерозлучно весь день, як і з Господом, і, до сну відходячи, кажіть: *се ми гроб предлежит! Се ми смерть предстоит!* Побачите, яких хранителів знайдете ви в них.

4. Не можна Вам зовсім відійти від суспільства. Але від Вас залежить обирати середовище, в якому менше розваг. І там, коли бувати будете, не втрачайте, скільки можете, уваги своєї до Господа, що близько і в Вас, і пам'яті смерті, яка чатує на кожного. Серця свого не віддавайте враженням від приємностей, що їх пропонують очі, слух та інші почуття. Життя в світі тим і недобре, що надто багато набиває в душу речей, осіб і справ, спогад про які потім мутить душу. І молитись це не дає як слід. Засіб проти цього один: якомога оберігати серце від прийняття вражень. Нехай все іде повз Вас і минає, не входячи в серце.

5. Не уникайте, однак ж, людей і не будьте похмурими. У Вашому становищі це незручно, та й користі від цього Вам не буде. Однак ж бувайте більше зі своїми. У Вас, звичайно, всі порядки добрі. Від них не відступайте, щоб не вирізняться серед інших і не спричинити людське пустослів'я.

6. Духовні заняття - молитва, читання і роздуми – повинні щодня йти безперервно. Що в який час робити, самі вирішуйте. Раніше вставайте і перед тим, як виходити до рідних, пройдіть всі ці заняття, скільки встигнете. Моліться, однак ж, якнайдовше. Свою кровну потребу висловлюйте Господу дитячим словом і з дитячою довірою, між молитвами Молитовника вставляйте поклони з короткими зверненнями до Бога. Після молитви читайте з роздумуванням і все прочитане пристосовуйте до себе або обмірковуюте, як здійснити це в своєму житті. Я писав уже і ще повторюю: було б дуже плідно, якби Ви щоранку коротко записували думки, породжені або набуті роздумами при читанні Євангелія або Апостола. Візьміться за цю працю і виконуйте її в простоті, без жодного красномовства.

7. Трудіться щосили і всю печаль Вашу про успіх покладайте на Господа. Впевненість в Бозі – корінь духовного життя. Враз ніщо не дається, все прийде в свій час. Все, що шукаєте з вірою, прийде. А коли? Коли Господу завгодно буде подати. Терпіть, твердо стійте в заведених порядках. Надихайтесь надією, що настане день, коли засяє в серці світло радості і поверне йому свободу від усіх пут, і дасть легкість руху туди, куди піднесуть добрі повеління духа. Будете тоді почуватися в області духовній, як пташка, випущена на волю з клітки.

Благословення Господнє на Вас! Мати Божа хай охороняє Вас покровом Своїм! Ангел-хранитель хай захистить Вас від усіх нападів ворожих!

Молитовне правило для того, хто стоїть на шляху богоугодного життя. Завчання псалмів. Заміна довгих молитов на короткі. Чотки.

Питаєте про молитовне правило. Так, по немочі нашій потрібно мати молитовне правило, щоб, з одного боку, лінощам не давати проходу, а з другого – ревність тримати в своїй мірі. Найбільші молитвенники мали правило молитовне і тримали його. Щоразу вони починали молитися встановленими молитвами, і потім вже, якщо находила молитва самоплинна, залишали їх і молились цією молитвою. Якщо вони так робили, то тим паче і нам так треба. Без встановлених молитов і зовсім не знаємо, як помолитись. Якби не було їх, то зовсім лишилися б ми без молитви.

Однак ж не слід набирати багато молитов. Невелике число молитов, належно виконаних, краще, ніж багато молитов, прочитаних з поспіхом, від чого важко втриматись, коли їх набрано не в міру, в запалі молитовної ревності.

Для Вас я вважаю цілком достатнім виконання за Молитовником вранці і ввечері молитов ранкових і на сон грядущим. Тільки старайтесь щоразу вчитувати їх з усією увагою і відповідними почуттями. Для більшого успіху потрудіться у вільний час окремо прочитати, обдумати і відчути всі ці молитви, щоб, коли станете на молитовне правило, Ви розуміли святі помисли і почуття, які містяться в них. Молитися - значить не лише

прочитати молитви, але й відтворити в собі їхній зміст і так їх промовляти, як би вони йшли від нашого розуму і з нашого серця.

Потім, обміркувавши і відчувши молитви, потрудіться завчити їх напам'ять, щоб не мати вже клопоту про Молитовник і освітлення, коли прийде час молитви, і щоб тоді не відвертатись тим, що бачить око, а неухильно триматись у мисленному зверненні до Бога. Самі побачите, як сильно це допомагає. І, що багато значить, в такому разі Ваш Молитовник - з Вами повсякчас і всюди.

Коли підготуєтесь і станете на молитву, старайтесь стримувати розум від пурханья, а почуття – від холодності і байдужості, всіляко намагаючись і увагу зберігати, і тепле почуття зігрівати. Після кожної прочитаної молитви кладіть поклони - скільки хочете, зі своїм молитовним словом про ту потребу, яку відчуваєте, або зі звичайною короткою молитовкою. Через це молитва буде трохи довшою, але сила її зросте. А надто по закінченні молитов ще самі помоліться як слід: просіть прощення за мимовільні відхилення розуму і віддайте себе в руки Божі на весь день.

І вдень потрібно підтримувати молитовну увагу до Бога. Для цього, як не раз вже говорено, необхідна пам'ять про Бога, а для неї – короткомовна молитва. Добре, і дуже добре завчити напам'ять декілька псалмів і читати їх за ділом або між ділом, іноді замість коротенької молитовки, з роздумом. Це древній звичай християн, зауважений і введений до Уставу ще святим Пахомієм і святим Антонієм.

Провівши так день, увечері сердечніше і зібраніше помоліться, збільшіть і поклони, і свої до Бога звернення і, знову віддавши себе в руки Божі, відходьте до сну з короткою молитвою на устах, і засинайте з нею або промовляючи який-небудь псалом.

Які псалми завчити? Завчіть, які впадуть на серце при читанні їх. На одного - одні псалми більше діють, на другого - інші. Почніть з *Помилуй мя, Боже...*(Пс. 50), і продовжуйте *Благослови, душе моя, Господа...*(Пс. 102) і *Хвали, душе моя, Господа...* (Пс. 145) – антифонні псалми Літургії; ще початкові псалми в правилі до Святого Причастя: *Господь насет мя...*(Пс. 22), *Господня земля, и исполнение ея...* (Пс. 23), *Веровах, темже возглаголах...*(Пс. 115); псалом перший повечір'я: *Боже, в помощь мою вонми...*(Пс. 69). Псалми часів... і подібні. Читайте Псалтир – і вибирайте.

Завчивши все це, Ви будете завжди у всеозброєнні молитовному. Коли прийде якась бентежна думка, спішіть або з короткою молитвою до Господа припадати, або читати який-небудь псалом, особливо: *Боже, в помощь мою вонми...* – і вся хмара збентеження відразу розвіється.

От вам і все про молитовне правило. Але і ще повторю: пам'ятайте, що все це суть підмога, головне ж – *розумне, з благоговінням, предстоання перед Богом в серці і болісне до Нього припадання.*

Прийшло мені на думку ще сказати Вам ось що! Можна все правило молитовне обмежити самими поклонами з коротенькою молитовкою і зі своїм молитовним словом. Ставайте і кладіть поклони, говорячи: *Господи, помилуй!* – або іншу якусь коротку молитву, виявляючи свою потребу або віддаючи хвалу і вдячність Богу. Щоб не закралась сюди лінощі, треба або

число молитовок визначити, або *час*, скільки повинна продовжуватись молитва, або те і інше разом.

Необхідно це, тому що є якась у нас незрозуміла дивина. Коли, наприклад, займаємось чимось зовнішнім, то години проходять, ніби одна хвилинка. Але коли стаємо на молитву, то і хвилини не мине, а вже видається, що молились довго-предовго. Цей помисел не приносить шкоди, коли творять молитву за встановленим правилом, а коли хто молиться, тільки поклони кладучи з коротенькою молитвою, то воно являє велику спокусу і може припинити молитву, яка лише почалася, лишаючи оманливе запевнення, що молитва пройшла як слід. От добрі молитвенники і придумали, щоб не піддаватись на цей самообман, чотки, які й пропонуються тим, хто вирішує молитись не молитвами Молитовника, а сам від себе.

Користуються ними так: скажуть *Господи Ісусе Христе, помилуй мя, грешного* (або *грешную*) – і перекладуть одну чоточку між пальцями; скажуть так вдруге – і ще перекладуть, і так далі; при кожній молитовці поклін кладуть – поясний або земний, як охота, або при маленьких чоточках – поясний, а при великих – земний. Правило все при цьому полягає у визначеному числі молитовок з поклонами, куди вставляються й інші молитви своїми словами. Для того, щоб і тут не обдурити себе поспішністю промовляння молитовок і кладення поклонів, при визначенні числа поклонів і молитов визначають і час тривання молитви, щоб відсікти поспішність і, якщо вона вкрадеться, надолужити час додатковими поклонами.

Скільки за яке молитвослів'я належить класти поклонів, у нас вказується в Слідованій Псалтирі, в кінці, і в двох пропорціях: для ревних і для лінивих або зайнятих. Старці, які і тепер у нас живуть в скитах або окремих келіях, наприклад на Валаамі і в Соловках, всі служби таким чином справляють. Якщо хочете, або іноді схочете, і Ви своє правило можете цим чином справляти. Але передусім потрудіться навикнути справляти його, як прописано. Може, і не потрібно буде це нове встановлення правила. На всяк випадок, однак ж, посилаю Вам чоточки. Вчиніть ось як. Зауважте, скільки у Вас проходить часу за ранковою і вечірньою молитвою, потім сядьте і примовляйте свою коротеньку молитовку по чотках, і дивіться, скільки раз Ви пройдете чотки на протязі часу, який Вами звичайно затрачується на молитву. Це число хай і буде мірою Вашого правила. Це Ви зробите не під час молитви, а поза нею, хоча з такою ж увагою. Правило ж молитовне здійснюйте потім таким чином, стоячи і з поклонами.

Прочитавши це, не подумайте, що жену Вас у монастир. Про молитву по чотках я сам вперше почув від мирянина, а не від монаха. І багато мирян і мирянок моляться цим чином. І Вам пригодиться це. Коли молитвослів'я за чужими вивченими молитвами стане надто звичним, без натхнення, можете цим чином помолитись день-другий, потім - знову за вивченими молитвами. І так – вперетруську.

І ще повторю: суть молитви у піднесенні розуму і серця до Бога; ці правильця ідуть у підмогу. Не можемо ми, немічні, обійтись без них. Благослови Вас, Господи!

Як досягти належної нерозсіяної молитви. Приготування до гідного виконання молитви.

Пишете, що ніяк не дасте ради думкам, все відбігають, і молитва йде зовсім не так, як хотілося б; а вдень, серед занять і зустрічей, майже і не згадаєш про Бога.

Потерпіть. Враз не можна. Треба добре потрудитись, щоб хоч як-небудь усталилися думки; а так, як ви очікували - лиш почни, тут і успіх, – ніколи не буває. Вже і те є успіхом, що Ви стали зауважувати це і вважати неналежним. Адже і раніше те саме бувало, але і горя мало, а тепер не лише зауважуєте безладність думок, але і непокоїтесь через це і бажаєте якось упоратися з ними. І будьте добрі підтримувати і розпалювати це занепокоєння, і напружувати зусилля до подолання своєї несправності.

Я вже писав, що постійність і безперервність праці над собою є неодмінною умовою успіху в духовному житті. Міцне умиротворення думок є дар Божий, але дар цей не дається без власної посиленої праці. І лише своїми трудами Ви нічого не досягнете, і Бог нічого Вам не дасть, якщо не потрудитесь старанно. Такий закон непорушний. У Вас є книга бесід святого Макарія Єгипетського. Прошу прочитати 19-ту бесіду – про те, що християнам потрібно силувати себе на всяке добро. Там пишеться, що “потрібно силувати себе і на молитву, якщо не має хто духовної молитви”, і що “в такому випадку Бог, бачачи, що людина посилено подвизається і проти волі серця упокорює себе (тобто свої думки), дає їй істинну молитву”, тобто нерозсіяну, зібрану, поглиблену, коли розум невідступно перед Богом стоїть. А тільки-но під час молитви почне розум невідступно перебувати з Богом, то потім він вже не захоче відступати від Нього, бо з цим поєднана насолода, пізнавши яку, не хочуть знати нічого іншого.

А як саме тут треба трудитись, я вже не раз згадував: не дозволяти думкам блукати довільно, а коли мимоволі відійдуть, відразу повертати їх назад, дорікаючи собі, з жалем і болем за цю безладність. Святий Лествичник на це говорить, що треба зусиллям замикає розум свій у словах молитви.

От коли вивчите напам'ять молитви, як я писав минулого разу, може, справа піде легше. Краще за все до церкви б ходити, там швидко розкрився б дух молитовний, бо там все до того направлене; але для Вас ця справа незручна. Вже трудіться вдома, звикайте молитись нерозсіяно і в інший час, скільки можете, з Богом перебувати. Заучуючи молитви, не забудьте у кожне слово вникнути і кожне відчути, тоді і на молитві ті слова будуть приковувати вашу увагу і розігрівати молитовне почуття.

Робіть ще ось що. Не відразу ставайте на молитву після домашніх клопотів, розмов і біганини, а трохи підготуйтеся до неї, наперед стараючись зібрати думки свої і скерувати їх так, щоб гідно стати перед Богом. Збудіть у собі почуття потреби в молитві, і саме в цей час, бо іншого, може, і не буде. Не забувайте також відновлювати свідомість своїх духовних потреб, а надто - нинішньої Вашої потреби: впорядкування думок у молитві з бажанням

задовольнити їх, і саме у Бозі. Коли буде на серці усвідомлення і відчуття таких потреб, тоді саме серце буде примушувати Вас благати Господа про них і не дасть Вам перебігати думками на інше. З усією силою відчуйте свою повну безпорадність: без Бога - хоч пропадай. Якщо кому загрожує біда, а він має перед собою особу, якій досить пальцем кивнути, щоб звільнити від цієї біди, чи стане він туди-сюди озиратись при цьому? Ні, впаде перед нею і буде благати. Так буде і з Вами в молитві, коли приступите до неї з відчуттям всесторонньої біди і свідомістю, що звільнити Вас нема кому, крім Єдиного Бога.

За всіма нами є немалий грішок: до всякої іншої справи, навіть маленької, приступаємо з певним приготуванням, а за молитву беремося з вітру і спішимо її відбути якомога швидше, ніби це справа якась мимохідна, додаток до справ, а не найголовніша з них. Звідки ж при цьому буде зібраність думок і почуття до молитви? От вона і йде абияк, безладно. Ні, Ви вже, будь ласка, відмовляйтеся від цього грішка і в жодному разі не дозволяйте собі легковажити щодо молитви. Мусите дійти до переконання, що таке ставлення до молитви є злочин, і злочин найтяжчий – кримінальний. Вважайте молитву першою справою в своєму житті і такою майте її в серці своїм. Тоді й приступайте до неї як до першої, а не проміжної справи.

Трудіться. Хай Бог буде Вам помічник. Але дивіться - виконуйте, що вам прописується. Якщо станете виконувати, то скоро-скоро побачите плід. Добивайтеся відчутти насолоду істинної молитви. Коли відчуєте, тоді це буде манити вас на молитву і надихати до найтруднішої і уважної молитви. Благослови Вас, Господи!

Життєві справи. Як ставитись до справ життєвих, щоб вони не відвертали від служіння Богу, а поєднувалися з ним.

Продовжую мову щодо Вашої скарги про безладність думок через життєві заняття.

Без діла як бути? Буде грішне неробство. І робити що-небудь треба, і поратися вдома. Це обов'язок Ваш. І зовнішніх стосунків розривати не можна. Треба підтримувати їх належним чином. Це обов'язок співжиття людського. Але всі справи і заняття такого роду можна і треба виконувати так, щоб вони не відбивали думки про Бога. Як же це?

Є в нас повір'я, і чи не всезагальне, що тільки-но займешся чим-небудь у домі або поза ним, то вже виступаєш із області справ Божих і Богу угодних. Тому коли народиться бажання жити богоугодно або зайде мова про те, то зазвичай з цим пов'язують думку, що коли вже так, то тікай із суспільства, тікай з дому - в пустелю, в ліс. Насправді ж, все не так. Справи життєві і суспільні, на яких тримається дім і суспільство, суть Богом визначені справи, і виконувати їх - значить не відбігати в область небогоугодну, а ходити в справах Божеських.

Маючи таке хибне повір'я, люди звикли до того, що в усьому життєвому та громадському не завдають собі клопоту думати про Бога. Бачу, що це повір'я і Вами володіє. Прошу відкинути його і бути певною: все, що ви робите по дому і поза ним, у справах співжиття, як донька, як сестра, як московка тепер, - є Божеське і Богу угодне. Бо на все, що до цього стосується, є свої заповіді. А виконання заповідей як же буде негодно Богові? Своїм повір'ям Ви справді робите їх негідними Богу, тому що виконуєте їх не з тим настроєм, з яким хоче Бог, щоб вони були виконувані. Божеські справи не по-Божеськи у Вас творяться. Вони і пропадають марно, і ще від Бога розум відбивають.

Виправте ж це, і віднині починайте всі такі справи робити зі свідомістю, що на це – заповідь є, і робіть їх, *яко заповідь Божію исполняюще*. Коли Ви так настроїтесь, то жодна справа життєва не віддалить Вашої думки від Бога, а, навпаки, наблизить до Нього. Всі ми – раби Божі. Кожному Він призначив своє місце та справу і дивиться, як хто виконує її. Він всюди є. І за Вами Він дивиться. Утримуйте це в думці і кожну справу робіть, ніби отримали доручення просто від Бога, яка б це справа не була.

Так робіть справи домашні. А коли хто до Вас приходять або самі кудись виходите, тримайте в думці в першому випадку, що Бог Вам послав цю особу і дивиться, чи по-Божому ви її приймете і до неї поставитесь, а в другому – що Бог доручив Вам справу поза домом і дивиться, чи так Ви зробите її, як Він хоче.

Якщо настроїтесь так, то ні вдома, ні поза домом – ніщо не буде відвертати розуму Вашого від Бога, а, навпаки, буде тримати при Ньому, з міркуванням, як би зробити справу, приємну Богові. Все будете робити зі страхом Божим, а цей страх буде підтримувати невідступну увагу до Бога.

А те, які справи у сім'ї і поза нею угодні Богу, це прошу з'ясувати добренько по книжках, в яких говориться про належні тут справи. Добре з'ясуйте для того, щоб у нинішніх життєвих і суспільних порядках відокремити він належного все, що внесене сюди суєтністю і пристрастями, що робиться на догоду людям і світові. Але від усього цього Ви, щоб жити богоугодно, звичайно, і без особливих нагадувань віддалитесь.

Крім вказаного повір'я, прививається до справ наших ще деяка, назву так, *неміч*. Це – турбота. Кожну належну справу треба робити з усією старанністю – це є обов'язок, підтверджений грізним застереженням: *проклят всяк, творяй дело Божие с небрежением*. Але турбота, або клопітливність понад міру, що точить серце і спокою йому не дає, є хвороба падшої людини, яка взялася сама влаштувати свою долю і кидається у різні боки. Вона не може зібрати думок навіть на тій справі, про яку клопочеться, не дає їм зосередитись. Так от, прошу вникнути і, якщо побачите, що і Вас інколи долає ця *турбота*, потрудіться прогнати її і не давати їй ходу. Ревність до справ майте і, робіть їх з усією старанністю, а успіху очікуйте від Бога, Йому присвячуючи і саму справу, якою б малою вона не була, а турботу переборюйте.

Зробіть так – і Ваші заняття і справи життєві не будуть Вас відвертати від Бога. Поможі Вам, Господи!

Продовження. Якими способами можна збуджувати в собі безнастанну пам'ять про Бога з любов'ю.

І ще слово-друге на додаток до сказаного.

Пам'ятати потрібно про Бога. Треба довести це до того, щоб думка про Бога нероздільно зріднилася з розумом і серцем і з свідомістю нашою. Щоб утвердилась така пам'ять і така думка, треба потрудитись над собою не лінуючись. Потрудитесь – Бог дасть, досягнете цього; не потрудитесь – не досягнете. А як не досягнете цього – нічого з Вас і не вийде, ніякого успіху в духовному житті не отримаєте, і самого духовного життя зовсім не буде, бо пам'ять про Бога - це воно і є. Ось як це суттєво і важливо!

Напружуючись тримати думку про Бога, тримайте її не голою, а поєднуйте з нею і всі відомі Вам поняття про Бога, Божеські властивості і дії, заглиблюючи розум то в те, то в інше. Розмірковуюйте більше про творіння Боже і промисел, про втілення Бога-Слова і здійснену Ним справу спасення нашого, про Його смерть, воскресіння і вознесіння на Небо, послання Духа Святого, заснування Святої Церкви – хранительки істини і благодаті, і про обителі Небесні, уготовлені у Царстві Небесному для всіх віруючих і для Вас самих.

Додайте роздуми і про властивості Божі: невимовну благість, премудрість, правду, всемогутність, всюдисущність, всеблаженство, вседержительство, всевідання, велич. Все це обдумуйте і під час молитви, а краще окремо, при читанні.

Коли все обміркуєте і будете ясно споглядати, то будете мати думку про Бога не голу, а таку, яку супроводжують і до якої залучаються спасенні помисли, що діють на серце і збуджують енергію духа. Можете скласти свою коротеньку богохвальну молитовку, в якій би все це поєднувалось. Наприклад: Слава Тобі, в Троїці поклоняємий, Отче, Сине і Душе Святий! Слава Тобі, сотворшому вся! Слава Тобі, що вшанував нас образом Своїм! Слава Тобі, що не залишив нас у падінні нашому! Слава Тобі, Господи Ісусе Христе, що прийшов, воплотився, постраждав, помер за нас, воскрес, вознісся на Небеса і Пресвятого Духа нам послав, Церкву Твою улаштував для нашого спасення і Царство Небесне нам обітував і улаштував! Слава Тобі, Господи, що чудесним чином влаштуєш спасення кожної особи, і цілих народів. Слава Тобі, Господи, що і мене залучаєш до спасення.

В цей останній пункт постарайтесь особливо вникнути. Доведіть себе до усвідомлення великих Божих милостей саме до Вас, і потім завжди складайте за них хвалу Богові. Будьте вдячні за те, що Він дав Вам народитися на світ, народитися серед християнського народу, від батьків благочестивих, та ще й отримати таке хороше виховання. Будьте вдячні й за те, що Він вкладає у Вас такі святі рішення, які Ви прийняли нещодавно, ще й підтримує силу цього рішення. Перегляньте все життя своє відтоді, як стали пам'ятати себе, і зауважте всі випадки несподіваного позбавлення від

біди і несподіваного отримання радостей. Багато бід ми і не зауважуємо, тому що вони обминають нас непомітно для нас. Але, озирнувшись назад, не можемо не побачити, що там і там була біда і обминула нас, а як саме обминула - сказати не можемо. Відшукайте ж у своєму житті такі випадки і сповідуйте, що то була Божа милість і любов до Вас. Відайте, що потаємних милостей Божих до нас – до кожного з нас – незліченна кількість, бо все від Бога. Сповідуйте ж ці милості і складайте хвалу Богові від усього серця. Але якщо вникнете добре в хід життя Вашого, то знайдете немало випадків і явної милості Божої до Вас. Мала б бути біда, але обминула, не знати як. Бог позбавив. Сповідуйте це і величайте Бога, Який Вас любить.

Якщо пізнання милостей, загальних для всіх, зігриває серце, тим більше зігріється воно від прозріння милостей власне до Вас. Любов запалює любов. Відчувши, як любить Вас Господь, не можете залишатись холодною до Нього: серце саме до Нього потягнеться вдячністю і любов'ю. Тримайте серце під впливом такої переконаності в любові до Вас Господа – і тепло сердечне скоро переросте в полум'я любові до Господа. Коли це здійсниться, тоді Вам не потрібні будуть ніякі нагадування про пам'ять про Бога, ніякі повчання, як цього досягнути. Любов не дасть і на хвилину забути улюбленого Господа. Це – вершина. Прошу це сприйняти розумом - і сприйняти з переконанням. І потім до цього, власне, скеровувати всю працю, що йде на утвердження в розумі і серці думки про Бога.

Самим Вам розсудити про Божі властивості і дії, може, нелегко буде. Але у Вас, здається, є писання святителя Тихона. В його келейних листах Ви знайдете собі надійну підмогу. Святитель ясно споглядає кожну Божу властивість і дію і зображає їх словом з теплотою і переконанням, які, при уважному читанні, будуть переливатися і в Ваше серце.

І ще б пунктик треба Вам пояснити, але це іншим разом.

Як перетворювати життєві справи і речі на духовну користь.

Святитель Тихон навів мене на корисну для Вас вказівку, як кожна річ може проповідувати істини Божі і нагадувати про Бога.

Ви писали, що домашні справи відхиляють думку від Бога. Я вказав Вам, як цього запобігти. Але Ви не згадали ще про одне, що може відвертати розум від Бога і справді відвертає. Це те, що кожна річ зовнішня, яка діє на почуття, привертає до себе увагу нашу і старається відірвати її від Бога. Але є і тут деякий прийом, при якому речі видимі будуть не відвертати, а притягувати до Бога. Як же це?

Потрібно Вам усі речі, які бувають у Вас на очах, переосмислити в духовному розумінні, і до цього переосмислення так привчити розум, щоб, коли дивитесь на що-небудь, око бачило річ матеріальну, а розум споглядав істину духовну. Наприклад, бачите ви плями на білому платті - і неприємно Вам, і жаль. Подумайте: як неприємно повинно бути Господу, Ангелам і святим бачити плями гріховні на душі нашій, як їм жаль її - чисту від

створення по образу Божому, відроджену в купелі Хрещення або омиту в сльозах покаяння. Або чуєте Ви, що малі діти, залишені на самоті, піднімають біганину, шум і гамір. Переосмислюйте: який здіймається шум і гамір в душі нашій, коли відходять від неї увага до Бога зі страхом Божим. Вдихаєте ви пахощі трояиди або інші - і це вам приємно, але від поганого запаху Ви відвертаєтесь і затискаєте ніс. Переосмислюйте: кожна душа має свій запах* (11): добра – хороший, пристрасна – поганый. Ангели Божі і святі, а нерідко і земні праведники відчують цей запах і за добре радіють, а за погане – сумують.

Це я кажу Вам лише для прикладу, а кожна річ може породжувати різні духовні думки, у одного одні, у другого інші. Як Вам більше підходить, так і переосмислюйте все, що Вас оточує і може зустрітися. Почніть з дому і переосмислюйте все в ньому: самий дім, стіни, дах, фундамент, вікна, печі, столи, дзеркала, крісла та інші речі. Перейдіть до мешканців і переосмислюйте батьків, дітей, братів і сестер, рідних, слуг, приїжджих тощо. Переосмислюйте і звичайний плин життя: вставання, привітання, обід, роботи, відлучки, повернення, чаювання, гостини, співи, день, ніч, сон і інше, і інше, і інше.

В підмогу собі візьміть знову ж святителя Тихона. В нього аж чотири книги таких переосмислень, під назвою “Скарб духовний, від миру зібраний”. Візьміть і почитайте. Почитавши і побачивши, як він це робить, звикніть і самі робити те ж. А то і прямо засвоюйте собі його переосмислення. Якщо, може, читання тих книг видасться Вам надто довгою справою, то у нього є і скорочене переосмислення під заголовком “Випадок і духовне від того роздумування” (том 2). Тут він коротко переосмислив сто сімдесят шість випадків. І Вам неважко буде їх уважно переглянути; між іншим, вони обіймають все, що Вам потрібно буде переосмислити. Зрештою, як знаєте, тільки неодмінно зробіть так, як Вам пропонується.

Коли це зробите, то кожна річ буде для вас, як книга свята або як стаття в книзі. Тоді і кожна річ буде наводити Вас на думку про Бога, як і кожне заняття і справа. І будете Ви ходити серед матеріального світу, як в області духовній. Все Вам буде говорити про Бога і підтримувати Вашу увагу до Нього. Якщо ж Ви будете постійно додавати до цього нагадування страх Божий і благоговіння перед Його величчю, то яких Вам ще потрібно вчителів і наставників?!

Але, звичайно, потрібні і праця, і напруження - як розумове, так і сердечне. І не жалійте себе. Пожалієте себе – погубите себе. Не пожалієте – спасете. Відкиньте хибний напрямок дій, що часто нападає майже на всіх: на кожному земну справу ми не жаліємо праці, а на справу спасення жаліємо її. Вважається нам, що тут варто лише зрозуміти і захотіти – і все готово. А насправді так не буває. Справа спасення – перша справа. А відповідно, і найтяжча. По важливості справи - відповідна і праця. Трудіться ж, Господа ради! Ось-ось і плід побачите. А не будете трудитись, залишитесь ні з чим і будете нікуди не гожі. Борони Вас, Господи, від цього!

Пам'ять про Бога повинна викликати почуття теплоти або гарячої любові до Бога.

Ви дивуетесь, що стільки часу я веду мову про одне і те ж саме. Звичайно, кажете, мені й багато іншого потрібно.

Та вже тепер закінчив. За Вами лишається тільки виконувати. Я так багато розтлумачував про пам'ять Божу тому, що в цьому вся сила. Коли утвердитесь в цій пам'яті - не голій, а з благоговійними почуттями до Господа, тоді ця пам'ять примусить Вас бути справною і у всьому іншому - настільки, що в справності цій буде у Вас якась предивна краса (бо буває справність кострубата, незграбна). Пам'ять ця буде у Вас володарем, розпорядником і будівельником усіх справ, особливо ж внутрішнього Вашого буття. В Вас тоді виповниться те, чого молитовно бажав апостол Ефесянам, а в особі їх і всім християнам, коли говорив: *да даст вам (Бог) по богатству славы Своея, силою утвердиться Духом Его во внутреннем человеке, вселится Христу верою в сердца ваша* (Еф. 3, 16-17). Це і є те, про що я все говорю. Апостол вважав це таким важливим, що, коли молився про це, то молився з особливим жаром: *преклоняю, говорить, колена... ко Отцу Господа нашего Иисуса Христа* (Еф. 3, 14). Як же нам з Вами не обговорювати це? Коли утвердитесь у внутрішній людині пам'яттю Божою, тоді і Христос Господь вселиться в Вас. Те і друге йде разом.

І ось Вам знамення, яке засвідчить, що предивна справа ця почала відбуватись у Вас, а саме - тепле почуття до Господа. Якщо будете виконувати все прописане, то почуття таке скоро почне з'являтися, і все частіше і частіше, а потім стане і безперервним. Почуття це солодке і блаженне, і з першого свого виникнення збуджує бажання і шукання його, щоб воно не відходило від серця, бо в ньому - рай.

Чи хочете скоріше вступити в цей рай? Ось що робіть: коли молитесь, не припиняйте молитви, поки не збудите в серці якого-небудь почуття до Бога: або благоговіння, або відданості, або вдячності, або звеличення, або смирення і скрушення, або благонадійності й уповання. Також, коли після молитви читати станете, не відходьте від читання, поки не доведете вчитаної істини до почуття. Ці два почуття (прийоми), взаємно зігріваючись, можуть, якщо будете уважні до себе, протримати Вас під своїм впливом і весь день. Потрудіться точно виконувати ці два прийоми – і самі побачите, що буде.

Коли річ довго лежить під променями сонця, вона сильно нагрівається; так буде і з Вами. Тримаючи себе під променями пам'яті Божої і під почуттями по відношенню до Нього, ви будете все більше і більше нагріватись неземним теплом, а потім і зовсім станете гарячою, і не гарячою лише, а й полум'яною. І виповниться на вас: *огня приидох вовреци на землю сердець людських, і нічого стільки не бажаю, як того, щоб він у всіх якнайшвидше розгорівся* (Лк. 12, 49).

Додайте до цього і таке порівняння: коли іскра впаде на горючу речовину, то ця речовина починає потроху тліти, потім спалахне, нарешті і

все займеться полум'ям. Те, що було за природою темне, стане світлим і сяючим завдяки вогню, що його охопив; так і з Вами буде. Зігриваючись потрохи, затеплитесь, спалахне вогник духовний і, проймаючи Вас помалу, всю огорне і зробить світлою, хоча самі по собі Ви – п'ятьма. Пригадайте при цьому, що спочатку було говорено про таку собі оболонку душі, а потім про осяяння душі облагодатненої* (12). Ось що буде з Вами і в Вас! Істинно так! Але спочатку потрібна праця і піт, а скільки часу – Єдиному Богу відомо, бо все від Нього.

Відайте лише, що не скривдить Бог, і не забуде труд любові Вашої.

53

Пристрасті як перешкода духу загорітись любов'ю до Бога. Гнати їх від себе.

Коли серце ваше затеплиться теплотою Божою, з того часу власне почнеться Ваша внутрішня переробка. Той вогник в Вас все перепалить і переплавить, іншими словами, все одухотворяти почне, до повного одухотворення. Без вогника цього не станеться, хоч як напружуйся на духовне. Отже, тепер головна справа - здобути вогник і на це спрямувати всі зусилля.

Але відайте, що вогник не з'явиться, поки пристрасті в силі, хоч їм і не потурають. Пристрасті - те ж саме, що сирість у дровах. Мокре не горить. Треба зі сторони принести сухих дрівець і підпалити. Вони, палаючи, почнуть просушувати сирість і, по мірі просушування, запалювати сирі дрова. Так потрохи вогонь, проганяючи сирість і поширюючись, охопить полум'ям і всі покладені дрова.

Дрова наші - суть всі сили душі нашої і всі відправлення тіла. Всі вони, поки людина не уважна до себе, насичені сирістю – пристрастями, які вперто чинять опір вогню духовному. Пам'ятаєте, зображуючи Вам, що є в нас, я писав, що є в нас якась безладна, бурхлива область, де безладно метушаться думки, бажання і почуття - як прах, що здіймається пристрастями. Ця область міститься десь між душею і тілом, а це означає, що пристрасті - не від природи, а є зайдами. Але вони не залишаються тут в проміжках, а проходять і в душу, і в тіло, заволодівають і самим духом – свідомістю і свободою – і, таким чином, панують над всією людиною. А оскільки вони пов'язані з бісами, то через них і біси крутять на свій лад людиною, яка, однак ж, перебуває в ілюзії, нібито сама собою володіє.

Виривається з цих пут передусім дух. Благодать Божа його визволяє. Дух, переповнюючись під дією благодаті страхом Божим, розриває всякий зв'язок з пристрастями і, покаявшись у гріхах, твердо вирішує догоджати віднині тільки Єдиному Богові і для Нього Єдиного жити і ходити в заповідях Його. Потім дух, з допомогою благодаті Божої, виганяє пристрасті з душі і тіла і все у собі одухотворює.

От у Вас дух вирвався з пут, які його тримали. Свідомістю і волевиявленням Ви стоїте на стороні Божій. Богу хочете належати і Йому

Єдиному догоджати. Це – точка опори для Вашої діяльності в душі. Але тоді як дух Ваш вже відновлений у своїх правах, душа і тіло залишаються ще під впливом пристрастей і терплять від них насилля. Вам залишається тепер озброїтись проти пристрастей і побити їх – вигнати з душі і тіла. Боротьба з пристрастями неминуха. Самі вони не поступляться тим, що вважають своєю власністю, хоч і незаконною.

Досі я все говорив Вам про пам'ять Божу, про те, як перебувати з Богом і ходити перед Ним. І Ви здивувались, чому вся мова - про одне? Пам'ять Божа – життя духа. Вона і богоугодну ревність запалює, і Вашу рішучість бути Божою робить непохитною. Це, повторюю знову, точка опори для життя в душі і, додаю, базис Ваших стратегічних операцій проти пристрастей.

Можете запитати: "Як же це так? Адже я і увагою, і бажанням звернувшись до Бога, які ж тут пристрасті?" Але що ж питати? Погляньте самі, вони є ще в Вас! Недавно Ви писали, що дуже розгнівались. Чи це не пристрасть? Але вона не буває сама, тут - і гордість, і сваволя, і пихатість. А перед цим згадували про свою відмову на чиєсь прохання. Це - що? Не скупість? Ще: Ви згадували, що якусь особу на дух не переносите. Це - не пристрасть? А що спати любите – це не пристрасть розніження тіла? І все це мимохідь відкрилося, а пошукайте в собі уважніше – чого тільки не знайдете!

Отож, твердо зятяйте, що пристрасті в Вас є і що їх треба вигнати, оскільки їх перебування незаконне, шкідливе і тому стоїть на заваді подальшому успіху в духовному житті. І озбройтесь проти них безбоязно. Справа ця дуже проста: два-три прийоми – і все. Але про це - іншим разом.

Про боротьбу з пристрастями.

Продовжую. *Пристрасті* в нас є, але самостійності не мають. Наприклад, розум - суттєва частина душі, і його ніяк не можна відняти без знищення всієї душі. А пристрасті не такі. Вони увійшли в єство наше і можуть бути вигнані, не заважаючи людині бути людиною. Більше того - тільки людина, звільнена від пристрастей, стає справжньою людиною, між тим як своєю присутністю вони псують її і перетворюють на особу, часто гіршу від тварин. Коли пристрасті володіють людиною і людина любить їх, то вони так споріднюються з людським єством, що здаються притаманними йому. Здається так тому, що людина, підкорена пристрастями, своєю охотою діє за їх велінням і навіть буває впевнена, що інакше не можна: мовляв, така природа.

Ні! Всі вони (пристрасті) виходять із догоджання собі, самості, самолюбства, і на них тримаються. Якщо ж, зрікшись себе, людина надихається рішучістю Єдиному Богу догоджати, то в цьому духовному акті всі пристрасті втрачають свою опору, опиняються поза свідомістю і волевиявленням, якими раніше володіли. Втративши ж опору, вони вже не

мають колишньої визначальної сили, якою людина тягнулась за ними, як ослик на мотузочці за господарем. Раніше, тільки-но з'явиться пристрасний потяг, людина всіма силами своїми прагнула його вдоволення, а тепер вже не те. Щоправда, вони і нині виникають, але, замість того щоб кидатися швидше догодити їм, людина опирається їм і проганяє геть з очей.

Тепер це і в Вас є - після того, як Ви з таким жаром вирішили, не жаліючи себе, працювати Господу. Пристрасті, правда, не встигли ще розростись і укріпитись у Вас, але всі вони були, і Ви діяли під їх впливом, не усвідомлюючи, що йдете проти себе. Навіть коли, наприклад, величалися своїм благородним обуренням або своєю благородною гордістю, Ви не думали, що і в такому, і в будь-якому іншому вигляді вони однаково неблагородні. Раніше вони інколи, майже без Вашої свідомості, оволодівали Вами; виникатимуть вони і тепер, але оволодівати Вами вже не повинні. Я б сказав: не будуть, тому що тепер Ваша рішучість *не жаліти себе для Бога* поклала край їх владі. Але не знаю, як піде у Вас ця справа, бо одного рішення замало - треба і виконувати, виконувати постійно, без найменшої поступки. Саможаління таке облесливе, а пристрасті часом такі благовидні, що не диво, коли Ви знов по-старому будете служити їм, слабо це усвідомлюючи.

Таким чином, хоч Ви вже рішились Богу Єдиному служити і достатньо усвідомили, чого вимагає від Вас свята і досконала воля Божа, Вам слід строго триматися таких правил: *блюдите... како опасно ходите, не якоже немудри, но якоже премудри, искупующе время, яко дние лукави суть* (Еф. 5, 15-16). Ці *дні лукаві* означають лукавий час, лукавий стан і лукаве становище, в якому перебуваємо через наші лукаві пристрасті. *Трезвитесь, бодрствуйте* (1 Пет. 5, 8). *Блюдите, бдите и молитесь* (Мк. 13, 33).

Що ж це пильнувати і від чого оберігатись? Пильнуйте, щоб не підкралась яка-небудь пристрась, і оберігайтеся, щоб вона не ввела Вас в оману і не змусила зробити що-небудь на догоду їй – велике чи маленьке. Хоча Ви і не підете явно на пристрасне і ненавмисне зробіть щось таке, але все ж вийде справа погана, зроблена для ворога, а не для Бога. Треба так влаштувати своє життя, щоб ворог нічим не поживився біля Вас, навіть найменшим. А для цього треба охоронятися, бути пильним, бадьорим, тверезим.

Всі ці дії означають одне: дивитись, щоб не підкрався ворог. Бути пильним і бадьорим – значить не спати, тримати і душу, і тіло в напруженні, без недбальства. Тверезитися – значить не приліпляти серця свого ні до чого, крім Бога. Бо це приліплення робить душу п'яною, і вона починає казна-що робити. Охоронятися – значить не допускати, щоб у серці з'явилося що-небудь недобре. Коли станете Ви, тримаючи сили свої в напрузі і ні до чого не приліпляючи серця, пильно дивитись за всім, що відбувається в Вас, то будете стояти на варті – тобто належним чином виконувати наведені Господні і апостольські заповіді.

Це - перше в боротьбі з пристрастями. Якщо ж прогавите і пропустите ворога, то тут вже чекай або рани, або й поразки. Викритий же ворог не страшний. Варто пригрозити – і втече. Така вже хитрість наших духовних

ворогів: тільки-но побачать, що вони викриті, відразу тікають, хоча, звичайно, і не завжди. Є й такі бешкетники, що лізуть і лізуть попри все.

Все це ми ще обговоримо. А тепер – спасайтесь!

55

Продовження про боротьбу з пристрастями.

Припустимо, Ви стережете своє серце. Але чи встережете?

По-перше, скажу, що у Вас є змога встерегти. Коли темно – і великої речі не зауважиш, а коли світло, то і маленька сама собою кидається в очі. В душі темно, доки вона не звертається до Бога, а догоджає собі; коли ж звернеться, то думка про Бога, як сонечко, все в ній освітлює. Хто живе на догоду собі, тому дарма й казати: дивись, щоб не прокралась яка-небудь пристрасть, тому що догода собі - притон усіх пристрастей; вона і приймає їх, і прикриває, і виправдовує, і угодне їм творить безтурботно. А хто до Бога звернувся і, зрікшись себе, обрав догоду Богу, той саме через це бачить і відразу зауважує все небогоугодне. Неугодне ж Богу все пристрасне, тому що всі пристрасті супротивні заповідям Божим, які волю Його виражають. От і Ви рішили, не жаліючи себе, догоджати Богові і тим розігнали пільму душевну і отримали просвітлення духа. Якщо виконуєте писане Вам про пам'ять Божу, то в Вас і сонце духовне світить. Тому і зможете вгледіти щось пристрасне, тільки-но підійде до Вас.

По-друге, скажу, що Ви й приготувались до того. Коли перед сповіддю переглядали себе і обмірковували гідний для Вас спосіб життя в майбутньому, то намітили й те, чого слід уникати – а саме область пристрастей, завжди протидіючих тому, що належить робити. Треба бути смиренним, а пристрасть навчає гордості і марнослав'ю; треба бути лагідним, а пристрасть примушує сердитись і гніваться; треба радіти добробуту інших, а пристрасть збуджує заздрість; треба прощати образу, а пристрасть розпалює помсту. Так і всьому гідному в людині протриває її пристрасне почуття і поривання. Все це Вами вияснено для себе, скріплено рішучістю і обітом робити лише належне, а все неналежне, тобто пристрасне, відкидати. Настроївшись таким чином, Ви готові не лише остерігатись, але й устерегти - зауважити всяку пристрасть, що підкрадається.

Одне тільки може завадити Вашій пильності: пристрасть не завжди з'являється у своєму грубому вигляді, а нерідко здається такою благовидною, що і не розпізнаєш її, а подумаєш, що це щось добре. Наприклад, коли розпалюється гнів, кожному видно, що це пристрасть. Але він не завжди являє свою грубу суть, а нерідко набирає вигляд благородного обурення. Так і кожна пристрасть має звичай огортатися в благовидність і уявляється як благородна. Ви – благородна і дуже легко можете потрапити на цей гачок. Дивіться ж! Треба відкидати все пристрасне, в найменших його проявах і в найтонших його рисах. Відкидати - значить, зауважувати і не пропускати всередину.

Як же ж бути, коли прокрадеться пристрасть під покровом такої благовидності!? По-перше, якщо Ви всією душею звернулись до Бога і всю себе Йому віддали, то Він ніколи не залишить Вас без напоумлення. Ангел Його, хранитель Ваш, завжди вкляде Вам остережну думку. Слухайте себе і прислухайтеся до голосу, який викриває неналежне. По-друге, коли почнете боротьбу з пристрастями – та Ви вже й почали її, – то буде у вас утворюватись - чи вже і утворюється - досвідченість духовна: вміння одразу відрізнити праве від неправого. Візьміть лише за правило не пропускати нічого, усвідомленого пристрастним, яким би малим і невинним з виду воно не здавалось. Якщо будете так чинити без жалю, то досвідченість Ваша скоро зросте. Святий Павло згадує в одному місці про почуття, навчені в *разсуждение добра же и зла* (Евр. 5, 14). Ось це і у Вас утвориться. Як смак розрізняє страви, так серце, навчене своїм почуттям, буде підказувати, що добре і що недобре.

Скажете: поки ж навчишся, а тут пристрасне все буде проникати й проникати. Правда, що так буває, і з Вами буде. Але ж Ви вже, звичайно, ніякої пристрасті не допустите в її грубому вигляді. На тому і стійте міцно. А коли щось пристрасне прокрадеться по-зłodійськи, за те Бог не питає. Він карає лише за те, що із пристрастного свідомо пропускається, а що проникає непомітно, за те не карає. Непомітно пропущене, а потім усвідомлене як неналежне очищайте покаанням перед Господом, але роздивіться, яким чином воно прокралось, і зробіть висновки на майбутнє. І через це будете навчатись, як справлятися з пристрастями і з усім пристрастним.

Але є один прийом - якщо триматись його з усією увагою, то пристрасне рідко лишається непоміченим - обмірковувати свої думки і почуття: кому схиляються вони догоджати - Богу чи собі? Визначати це зовсім не тяжко. Лише прислуховуйтеся до себе. Відайте - якщо Ви робите щось наперекір угодному собі, то тут помилки немає. Один старець казав своєму учневі: “Дивись, не тримай у себе зрадника”. “Хто цей зрадник?” – спитав учень. “Догоджання собі” – відповів старець. І справді. Воно в усіх бідах винне. Якщо розберете, то побачите, що все допущене лихо від нього походить. Значить, якщо підете наперекір йому з непоступливою рішучістю, то, будьте певні, нічого неналежного не допустите. І я з усією щирістю бажаю Вам: не тримайте в собі цього лихого зрадника.

З усього сказаного я роблю висновок, що Ви легко устережете себе, якщо не розлінуєтесь, не розпустите уваги і не послабите завзяття (пам'ятаєте Вашу фразу?) тримати себе на рівні людської гідності. Благослови, Господи!

Необхідість проганяти і найменші прояви пристрастей. Благодійний гнів.

Хочу Вас похвалити - мало того, хочу показати вигідність Вашого стану щодо пристрастей.

Ви мало жили і не встигли ще глибоко зжитися з ними. Хоча всі пристрасті є в Вас, але вони ще, як малі діти – кволі й хіба що докучливі. В цьому велика для Вас вигода, тому що Вам здебільшого досить лише зауважити пристрасне, щоб відвернутись від нього або прогнати його. Не так у тих, що довго жили і багато потурали пристрастям, які там рикають, мов леви, і люто кидаються на того, хто повстає проти них. Але є для Вас і певна небезпека – саме та, що через легкість пристрасних помислів, почуттів і поривань Ви можете байдуже до них ставитись, думаючи: не велике діло, пройде само собою, за кожною дрібницею не наганяєшся! Цей помисел, такий для Вас природний, насправді - небезпечний. Так діяти – значить пускати пристрасні почуття і поривання рости й набирати сил за їх власною волею. Незабаром вони з маленьких стануть великими і тоді вже не будуть відступати від одного Вашого несхвального погляду.

Звідси - висновок, що до пристрасного, яким би малим і слабким воно не здавалось, потрібно ставитись, як до найбільшого і найсильнішого. Коли п'єте воду, то виймаєте з неї й дрібну мушку; коли заженете скалку в палець, то, хоч вона ледь видима, ви спішите звільнитись від неї, щоб не дошкуляла; коли найменша порошинка попаде в око і мутить його, Ви дуже клопочетесь, щоб швидше очистити око. Так дійте і з пристрастями: якими б маленькими не були вони з виду, спішіть виганяти їх без жалю, щоб і сліду їх не лишилось.

Як виганяти? Неприязним до них порухом гніву, або сердитістю на них. Як тільки зауважите пристрасне, швидше постарайтесь розсердитись на нього. Це і є рішуче відкидання пристрасного, яке тримається лише співчуттям до нього, а сердитістю знищується всяке співчуття; пристрасне і відходить або відпадає при першому його прояві.

І ось де лише дозволяється благодіючий гнів. У всіх святих отців знаходжу, що гнів на те і даний, щоб ним озброюватись на пристрасні і грішні поривання серця, проганяти їх. Сюди ж відносять вони слова пророка Давида: *гневайтесь, и не согрешайте* (Пс. 4, 5), наведені потім і святим апостолом Павлом (Еф. 4, 26). Гнівайтесь на пристрасть – і не будете грішити, тому що, коли гнівом проганяється пристрасть, цим знищується всякий привід до гріха.

Озбройтесь же так на пристрасті. Гнів на пристрасті у Вас повинен бути вкорінений з тієї хвилини, як Ви вирішили ревно працювати Господу, роблячи благоугодне перед Ним. Тут у Вас укладений союз з Богом на вічні віки. Суть же союзу така: твої друзі – мої друзі, твої вороги – мої вороги. А пристрасті - що є Богу? Вороги. У всьому слові Божому виявляється повне Боже неблаговоління до них. Гордим Бог супротивиться; срібллюб'я – ідолослужіння; людиноугодників розсипа кості Бог, тощо. Тому апостол і заповів християнам про пристрасті: *ниже да именуется в вас* (Еф. 5, 3). Так ось, як правило, гнів на пристрасті мусить спалахувати у Вас, тільки-но вони виникають. Але, через наше пошкодження, не завжди буває так. Тому гнів на пристрасті потребує особливого, довільного зусилля, напруження, намірено направленої на них неприязної дії.

Після того, як зауважили в собі пристрасне, слід усвідомити і визнати його ворогом собі і Богу, причому зробити це негайно. Чому потрібно поспішити? Тому що виникнення пристрасного завжди спочатку викликає співчуття до нього. Бо догоджання собі ще довго приховано живе в нас - навіть після того, як ми явно зреклись себе, і Богу себе віддали, і не хочемо ані на йоту відступити від цього рішення. Це приховане собідогоджання, або самість, завжди прихильні до пристрасного, що виражається певним співчуттям до нього. Ось і потрібно співчуття це погасити, а гнів збудити. Цьому сприяє усвідомлення і визнання ворогом того, що з'явилося в пристрасному помислі або порусі, якими б облесливими вони не були. Коли ж ворожість пристрасті усвідомлена, розсердитись на неї вже нітрохи не важко. Це виходить само собою.

Для усвідомлення ворога в пристрасному не потрібна велика головоломна робота. Досить переконання, що до всього пристрасного не благоволить Бог; тому не благоволить і до всіх, хто приймає пристрасне і плекає його в собі. Значить, пристрасне відштовхує Бога від нас - і нас від Нього відбиває. А в цьому кінцева пагуба наша. Ці помисли і переконання миттєво спалахують у свідомості уважного й відразу відгукуються в серці неприязню до пристрасного, сердитістю і гнівом на нього. Не панькайтеся з пристрасним, придумуючи різні звинувачення проти нього: успіх від цього дуже сумнівний. В той час, як Ви перебираєте всі пункти звинувачення, підсудний – пристрасть – сидить тут же, хоча на лаві підсудних, і все ще тримається за свого адвоката – співчуття. А це значить - Ви довільно тримаєте в собі нечистоту, що небезпечно. Ні вже, тільки-но зауважите в собі щось пристрасне, - без жодних роздумувань відразу усвідомте в ньому ворога – і розгнівайтеся на нього.

Різні ступені розвитку пристрасті: пристрасні думки, почуття, бажання і дії. Боротьба з ними.

Те, що пристрасне проявляється в нас – не є неминучою бідою. Це означає, що ми нечисті, але не робить нас винними. Провиність наша почнеться, коли ми прихильно поставимось до зауваженого пристрасного, тобто не поспішимо усвідомити в ньому ворога і не озброїмось проти нього гнівом, а, навпаки, приймемо його і почнемо милуватись ним, насолоджуючись тим порухом, в якому воно з'явилося. Це покаже, що ми не проти бути приятелями пристрасному і, значить, – неприятелями Богу. Бо всіляке *мудрование плотское* – пристрасне – *вражда на Бога есть* (Рим. 8, 7).

Де починається сваволя, там починається і провинність, яка і росте по мірі заглиблення в пристрасне. Опишу Вам, як все це буває. Звичайний наш стан такий: думки блукають туди і сюди, почуття і бажання хоча і коливаються, але без певного напрямку. Так буває на кожному кроці. Іноді цілі дні минають так. Думки ці бувають здебільшого суєтні, прив'язані до

поточних життєвих справ і підручних занять. Між ними часто проривається пустомислення, або мріяння невідомо про що. І пусті, і суєтні думки товпляться здебільшого на поверхні душі. Як приборкувати і впорядковувати це сум'яття думок, яке заважає пам'ятати про Бога і речі Божеські, не раз вже Вам говорилося.

Аж ось дивіться: один предмет якимось чином став між іншими і потребує уваги. Прошу спостерегти цей моментик: став і потребує уваги. І ніколи не пропускайте його без уваги. Відразу робіть допит: хто він, звідки і чого хоче? Відповіді Ви самі відразу ж знайдете, глянувши на те, що Вам представилось. Припустимо, це обличчя людини, яка Вас колись образила. Очевидно, що хтось бажає, зайнявши Вашу увагу цією особою і її справою, довести Вас до обурення, гніву і навіть бажання помститися. Так це і буде, якщо не вживете належних заходів. Які заходи вжити, щоб прогнати це уявлення? Те, до чого воно хоче довести Вас, є поганий стан. Значить, він Ваш ворог. Ставтеся ж до нього і Ви вороже, тобто спровадьте його не з честю, але тим прийомом, про який було говорено минулого разу - гнівним відреченням.

Якщо Ви це зробите, то тим зовсім розстроїте ворожі хитрощі або тенети. Але якщо Ви зупините увагу на даній особі, то вона (думка), спочатку гола і одинична, оточиться багатьма іншими думками і образами, які намалюють у Вашій уяві дуже яскраву картину, як ця особа образила вас, з усіми подробицями того випадку. Разом з цим повстане в серці колишнє відчуття образи, обурення і гніву. Пристрасний предмет або помисел про нього породив пристрасне почуття. Пристрасне увійшло глибше. Якщо опам'ятаєтесь і усвідомите, що робите погано, дозволяючи собі розпалюватись пристрасстю, то, звичайно, і в цьому побачите ворога і поставитеся до того вороже, вигнавши з серця погане почуття, а з думок - самий предмет, що породив його. Збентеження пройде – і мир душевний відновиться.

Але якщо Ви цього не зробите, то до повсталого вже пристрасного почуття підійдуть інші і роз'ятрять його. Почнуть Вас накручувати: "Та як він смів? І що він за один? Я сама не гірша від нього. Ні, не можна, щоб це зійшло йому з рук. І не знаю, як я тоді попустила. Якщо так усім спускати, то й жити не можна. Треба конче довести, що це йому так не минеться". І це бажання відомстити – великою чи маленькою помстою, все одно, – у Вас готове. Пристрасне увійшло ще глибше. Це вже третя стадія. Якщо опам'ятаєтесь і тут, можете відігнати й бажання. Бо бажання ще не означає рішучості. Воно в одну мить прийшло, а в другу може відійти. Вчините так – добре зробите; не вчините – пристращення Ваше піде далі.

Зауважте: думка породила почуття, думка з почуттям породили бажання. Душа сповнена пристрасстю. Але все це ще розумові нечистоти і згрішення. До справи ще далеко. Між бажанням і справою завжди стоїть рішучість на справу з обдумуванням, як її здійснити. Як виникає рішучість, не завжди видно. Вона в слабкому вигляді вже є у бажанні, потім росте разом з обдумуванням справи, тобто добиранням засобів і уявленням способів і обставин. Коли все обдумане, завершується і рішучість. Тоді справа вже

здійснена всередині. Перед лицем Бога і совісті гріх вже зроблений: заповіді зневажені, совість знехтувана. Від побажання до рішучості з обдумуванням справи іноді проходить немало часу. Находить страх Божий, пригадуються і заповіді, і совість не мовчить. Але всі їх спасенні настанови відкидаються з погордою. Тому й рішучість вже містить злочин і гріх. Думка, почуття і бажання, хоча всю душу вже обсіли, але все відбувається ще нібито на поверхні душі. Нахилу до гріха ще немає, а є лише потяг до нього. Нахил починається з того моменту, коли душа стане обмислювати, чи можна задоволити пристрасть і як це зробити. Тут душа вступає вже на шлях гріха.

Коли утворилась рішучість, то свобода зв'язана і душа відчуває себе ніби змушеною неодмінно зробити задумане. Але необхідності немає жодної. Це відбувається якийсь внутрішній самообман. Вирішене може лишитись невиконаним через раптові перешкоди. Може бути залишене і тому, що здійснити його людина передумає сама, через якісь міркування або по совісті і страху Божому, якщо вони повстануть у всеозброєнні сили своєї.

Нарешті все владналось – і справа зроблена. Ви помстилися, як задумали. Пристрасть задоволена, гріх повністю зроблений. Що ж це додало до рішучості, яка визріла раніше? Ніби нічого, бо тут лише виконувався обдуманий вже план. Так видається, але по суті справи злочинність тут зростає до останнього ступеня. *Перше:* страх Божий і совість досі були лише відхилювані і нешановані, а тепер вони знехтувані. Досі справа була подібна тому, як мати вмовляє сина не робити зле, а він відводить її рукою або тікає від неї, а тепер подібна тому, як син на вмовляння матері б'є її в груди або в лице. *Друге:* тепер справа внутрішня введена в течію зовнішніх подій і повинна супроводжуватись своїми наслідками, теж зовнішніми – побутовими. Її не викреслиш із кола подій пером або запереченням. Вона тут залишиться довічно і буде завжди прикріплена до винуватця, примушуючи його вкушати і плоди свої. *Третє:* відходить благодать Божа, і людина із області Божої вступає в область ворога Божого і, значить, свого. Вона поникла - обтяжена, відчуває себе пригніченою якимось тягарем. Над ним виповнюється притча: повертається біс з сімома іншими. Морок, неспокій, тягота – це нагорода кожної задоволеної пристрасті. І се – диво! Поки пристрасть не вдоволена ділом, від вдоволення її очікується рай: *будете яко бози*. Але як тільки задовольється, облеслива полуда спадає з очей, примара розсіюється і лишає тільки пустоту, тугу, розлад і тяготу – людина бачить, що гола. Відомстила ворогові - тут і радіти б, як очікувалось, а виходить зовсім інше.

Бачите, що це за дорога - остращення себе якою-небудь пристрастю і падіння у гріх внаслідок того? Звернемось тепер до Вас. Що в Вас можливе із всього сказаного? Якщо Ваша рішучість працювати Господу щира, якщо, прийнявши таке рішення, Ви слухаєте запропоновані Вам поради – завжди пам'ятати про Бога зі страхом і благоговінням, якщо Ви строго пильнуєте себе, то в Вас неможливий ухил до задоволення пристрастного побажання з усіма його наслідками. Але можливі думки, почуття і побажання пристрастні. І це – предмети Вашої внутрішньої боротьби.

Думка, почуття і побажання – пристрасні – іноді в одну мить пробігають по душі, не даючи опам'ятатись. У цьому випадку вони не роблять нас винними, якщо ми, отямившись при виникненні хоча б лише побажання, проженемо його неприязною сердитістю. Винність наша і в помислі, і в почутті, і в побажанні залежить від нашої затримки на них, після того, як зауважимо їх і не проженемо, а зупинимось на них. Прожени думку – почуття або співчуття не буде. Прожени почуття з помислом – бажання не буде. Прожени бажання – не буде небезпеки початися і ухилу на пристрасне. Якщо, зауваживши пристрасний помисел, Ви довільно зупинитесь на ньому увагою, - Ви завинили: зайнялись тим, про кого знаєте, що він ворог Божий і Ваш. Коли ж увага мимоволі прикується до помислу, ви не винні - при умові, що відразу ж почнете відхиляти увагу від нього і проганяти його. Якщо через Вашу довільну увагу до пристрасного помислу в Вас виникне пристрасне почуття, то винність Ваша трохи збільшиться. Але якщо, зауваживши породження почуття пристрасного, Ви продовжите займатись пристрасним помислом і, значить, довільно роздмухувати почуття, то вина Ваша збільшиться вдвоє порівняно з попередньою. Якщо, зауваживши пристрасне почуття, Ви схаменетесь і відженете його разом з помислом, то винні будете лише в тому, що довільно зайнялись пристрасним помислом, в почутті ж не винні, бо воно мимоволі породжується від помислів. Якщо під дією пристрасного помислу і почуття, довільно допущених, породиться в Вас побажання пристрасної справи (наприклад, помститися), то цим теж винність Ваша ненабагато збільшиться, бо від думки і почуття мимоволі породжується побажання. Вина на Вас залишається попередня: навіщо зайнялись пристрасним предметом і, коли від того породилось пристрасне почуття, навіщо дозволили затриматися у Вас почуттю і його джерела - помислу, тобто вина подвійна. Але якщо Ви, зауваживши пристрасне побажання, дозволите і йому затримуватися в собі, а не озброїтесь відразу проти нього, то Ваша винність зросте ще на щабель – буде потрійна.

Далі цього я не йду, бо саме тут бачу межу остращення Вашого.

Самі бачите, що усій боротьбі покладете край, як відразу проженете пристрасний помисел. Не буде вже ні почуття, ні тим паче побажання. І візьміть за правило так діяти. З якого дива приймати Вам на себе зайвий труд боротьби, а часом і небезпеку, коли у Вас вже вирішено не допускати пристрасного яко богопротивного. Якщо почуття мимоволі разом з помислом заворушиться, женіть відразу і почуття з помислом. Якщо мимоволі притулиться до них і побажання, женіть відразу і побажання разом з ними. Де застанете в собі порух пристрасного, звідти і женіть його. Хай буде для Вас законом: ні помислу, ні почуттю, ні побажанню пристрасному довільно не потурати, а гнати їх з повною ненавистю відразу, як тільки зауважите. І будете Ви завжди невинні і перед Богом, і перед своєю совістю. Буде в Вас нечистота пристрасней, але при цьому - і невинність. Ви будете виконувати справу білильну (пральну), ретельно працюючи над відбілюванням душі своєї.

Благослови Вас, Господи!

*Значення молитви в справі боротьби з пристрасними помислами.
Приклади.*

Минулого разу я зобразив Вам, як від простого помислу доходять до пристрасного побажання і від нього – до справи. Насправді процес не завжди тягнеться так довго, як написано. Нерідко, якщо не у більшості випадків, всі стадії пробігаються дуже швидко, так що не встигне думка з'явитись, як відбувається вже і справа, і особливо - слово. Розбирати і розрізняти всі ці випадковості нема жодної потреби. Це не допомагає в боротьбі з пристрасними. Тримайтесь одного: тільки-но зауважите пристрасне, відразу озбройтесь проти нього гнівом і неприязню. Ця сердитість у мисленій боротьбі - як сильний поштовх в груди лихої людини при її нападі. Але оскільки удар в груди не завжди примушує тікати лиху людину, так і у розумовій боротьбі сердитість на пристрасні помисли, почуття і побажання не завжди виганяє їх з душі і завершує боротьбу з ними. Природно належало б так бути – і буває, але не завжди. Це тому, що в збудженні помислів часто беруть участь біси, а вони безсоромні. Як не гнівайся на них, вони не відв'язуються зі своїм помислом. Очевидно, що, розсердившись, потрібно звертатись ще до одного засобу. До якого ж це?

Що робить той, на кого напала зла людина? Штовхнувши її в груди, кричить: “Караул!” На крик його прибігає сторожа і рятує з біди. Те ж треба робити і в розумовій боротьбі з пристрасними: розсердившись на пристрасне, треба кликати на допомогу: *Господи, помоги! Господи, Іисусе Христе, Сыне Божий, спаси мя! Боже, в помощь мою вонми, Господи, помози ми потицися!* Звернувшись так до Господа, вже не відходьте від Нього увагою і не повертайтеся в думках до того, що в Вас відбувається, а стійте перед Господом, благаючи Його допомоги. Від цього ворог, як вогнем опалений, втече негайно. Хтось із святих сказав: ім'ям Господа Іісуса бий ратників. Проти Господа ніщо встояти не може, а Він поблизу є: *близ Господь всем призывающим Его, всем призывающим Его во истине: волю боящихся Его сотворит, и молитву их услышит, и спасет я* (Пс. 144, 18-19). Він Сам дав таку обіцянку тим, що з надією волають до Нього в час потреби: *яко на Мя упова, и избавлю и: покрюю и, яко позна имя Мое. Воззовет ко Мне и услышу его: с ним есмь в скорби, изму его и прославлю его* (Пс. 90, 14-15). Не забувайте так робити – і завжди з успіхом будете завдавати поразки і проганяти все пристрасне, що виникає в нас.

Дехто робив, а може, і зараз робить так: зауваживши пристрасне і обурившись на нього, починає розвінчувати його нікчемність. Наприклад, прийшов помисел гордості – вони починають читати: “Гордість Богу бридка; ти, земля і попіл, як не соромишся возноситись помислом, згадай гріхи свої” – і подібне. Підбирають всі думки проти гордості, думаючи, що цим прогонять гордовитий помисел. Буває, що і проганяють, але загалом цей прийом невірний. Розвінчуючи пристрасний помисел, все ж тримаємо його в розумі, а він, тим часом, ворухить почуття і збуджує бажання, тобто

продовжує поганити душу. Та й сама присутність його в думці вже є паскудство. Коли ж, не вступаючи в цю словесну бійку з пристрасним, прямо звернемось до Господа зі страхом, благоговінням, надією і відданістю Його вседії, то цим самим пристрасне вже відсторонюється від очей розуму, який споглядає Господа. Будучи відрізане від душі такою увагою, воно само собою відходить, якщо збуджується природно; а якщо тут і ворог примішується, то його поражає промінь світла розумного, що йде від споглядання Господа. І буває так, що душа відразу заспокоюється від пристрасних нападів, тільки-но звернеться до Господа і заволає до Нього.

Щоб вам ясніше це уявити, наведу один переказ. Жив старець в безмовній пустелі. Напали на нього біси видимо і почали тягнути геть з келії, щоб вигнати зовсім і з пустелі. Старець почав сам відбиватися від них, але ті пересилили його і вже до самих дверей притягнули. Ще трохи – і вони викинули б його геть. Старець побачив крайню біду і заволав: “Господи, Ісусе Христе! Чому Ти мене залишив! Поможі мені, Господи!” Як тільки заволав, відразу з’явився Господь і розігнав бісів, а старцю сказав: “Я не залишав тебе; але не приступав допомогти тобі, бо ти не кликав Мене, а думав сам управитись з ворогами. Ти сам винний, понадіявшись на себе. Закликай Мене, і завжди зустрінеш готову допомогу”. Сказавши це, Господь став невидимий. Цей випадок, що врозумив старця, для всіх нас - урок не борсатись з пристрасними помислами своєю розумовою суперечкою, а відразу звертатись до Господа з молитвою проти них.

Всі, хто розумно веде мислену боротьбу з пристрасностями, так і чинять. Святий Іоанн Колов говорив про себе: “Я роблю, як людина, що сидить під деревом і уважно оглядається навколо. Вона, тільки-но побачить звірів, які підходять пожерти її, відразу забирається на дерево, і звірі, підійшовши, походять-походять навколо і відходять. А я, тільки-но зауважу мислених звірів, які підходять до мене в пристрасних помислах, відразу тікаю розумом до Господа, а вони й підійти до мене не встигають, бо вимушені розбігатися хто куди”.

Пригадайте, що я писав вам раніше: треба утвердитись в серці увагою розуму і там безнастанно споглядати Господа і взивати до Нього. Це те ж саме, що говорить тепер: треба до Господа звертатися з молитвою, коли повстають пристрасні думки, почуття чи побажання. До Господа потрібно звертатись, зійшовши увагою розуму в серце і там взиваючи до Нього. Якщо б ми не пропускаючи виконували це невелике правильце: ствердившись розумом у серці, стояти перед Господом зі страхом, благоговінням і відданістю, – то ніколи не виникали б у нас не лише пристрасні побажання і почуття, але і голі помисли. Але наша біда, що відходимо розумом із серця від Господа і блукаємо думками на далекій стороні. В цей час і вриваються пристрасні помисли, і як зразу не хапнешся - бачиш: вже і почуття пристрасні пішли, і бажання такі ж заворушилися. От і борися з ними. А хто винуватий?! Не давати б блукати думкам – і боротьби не було б. Та хоч схибнулися ми, бо відійшли з серця від Господа і тим накликали на себе біду, принаймні тепер, коли біда вже зауважена, поспішимо знову схватись туди ж – в серце біля Господа, щоб заволати до Нього про поміч.

На цей предмет той же святий Іоанн Колов сказав таку притчу: жила в одній місцевості красуня несправної поведінки. Правитель тієї країни зглянувся на неї, що така краса гине, і одного разу сказав їй: “Облиш пустощі, я візьму тебе до себе в дім і будеш моєю жоною і володаркою багатьох скарбів. Тільки дивись, будь вірною, а то буде тобі така біда, що ти і уявити не можеш”. Вона погодилась і була взята в дім правителя. Колишні її приятелі побачили, що вона зникла десь, почали всюди розшукувати і дізнались, що вона у правителя. Правитель хоч і гроза, але вони сподівались знову переманити до себе красуню, знаючи її слабкість: "Нам варто лише підійти ззаду будинку і свиснути – вона зрозуміє, в чому справа, і відразу вибіжить до нас". Так і зробили. Підійшли ззаду до будинку і свиснули. Красуня, почувши свист, стрепенулась. Заворушилось було в ній щось колишнє. Але вона вже взялась за розум і замість того, щоб вибігти з дому, кинулась у внутрішні покої перед лице самого правителя, де відразу і заспокоїлась; нових же свистків там вже не чути було. Ті приятелі посвистіли-посвистіли і пішли собі геть ні з чим. Зміст притчі цієї ясний. Красуня ця - образ падшої душі, яка до Господа звернулась в покаянні і з ним поєдналась, щоб Йому Єдиному належати і Йому Єдиному служити. Колишні приятелі – пристрасті. Свист їх – це порухи пристрастних помислів, почуттів і побажань. Втеча у внутрішні покої – є втеча в глиб серця, щоб стати там перед Господом. Коли це відбудеться всередині, тоді пристрасте, що збентежило душу, чим би воно не було, відходить само собою, і душа заспокоюється.

Прошу затишити цей переказ і змістом його завжди керуватися. Побачите, як скоро буде відновлюватись у Вас внутрішній спокій, збурюваний появою пристрастей.

Милість Божа хай буде з Вами! Спасайтесь!

59

Вибране з преподобного Ісихія про боротьбу з пристрастями.

Про розумову брань взагалі я вже все Вам розповів. Пристрастей багато, але, скільки б їх не було, всі вони приступають так, як описано, і всі проганяються та переборюються, як сказано. Кожна пристрасть, звичайно, має свої особливості, з якими і збуджується; способи їх виникнення пов'язані з безліччю випадковостей. Але це не міняє загальних прийомів брані з ними. Робіть, як сказано, і будете успішно проганяти кожную пристрасть, з якою б силою не повстала вона в Вас.

Щоб Ви краще могли запам'ятати все це і переконатися, що так, а не інакше треба діяти, роблю виписку з преподобного Ісихія, пресвітера Іерусалимського, книжку якого, пам'ятається, я Вам надіслав.

Ось що він каже:

“Той, хто подвизається внутрішньо, щохвилини повинен мати такі чотири речі: смирення, крайню увагу, протистояння (помислам) і молитву. Смирення – оскільки супротивники його в брані суть горді демони, – щоб

Христову допомогу втримати рукою серця, бо Господь ненавидить гордих. Увагу – щоб не попускати серцю ніякого помислу, хоча б він і добрим видавався. Протистояння – щоб, тільки-но прийде (помисел), відразу з гнівом заперечити лукавому і відкинути його. Молитву – щоб після протистояння відразу заволати до Христа з зітханням невимовним. І тоді цей подвижник побачить ворога зв'язаного або гнаного, як порох вітром, уклінним іменем Ісуса, або зникаючого, як дим, з маренням своїм” (пункт 20).

Ось і ще подібне місце:

“В мисленій брані треба діяти так, як діють на (звичайній) війні. По-перше, потрібна увага; по-друге, коли зауважимо, що ворог підсунув помисел, потрібно поразити його прокляттям, з гнівом у серці; по-третє, потрібно помолитись проти нього, закликаючи в серці Ісуса Христа, щоб демонське видіння миттєво зникло, щоб розум не пішов за маренням, як дитя, зваблене яким-небудь фокусником чи фіглярком” (пункт 105).

“Якщо ти в серці своїм завжди звертаєшся зі смиренномудрістю, з пам'ятанням про смерть, з самоосудженням, з протистоянням помислам і з закликанням імені Ісуса Христа, і з цією зброєю щоденно продовжуєш тверезо вузький, радостетворний і приємний шлях мислених, то увійдеш у святі споглядання святих і просвітишся глибокими таїнами від Христа, в *Котором сокрыты все сокровища премудрости и ведения*, в Якому обитає вся полнота Божества телесно (Кол. 2, 3, 9). Бо ти відчуєш в Ісусі, що на душу твою зійшов Дух Святий, Котрий світить розуму, щоб він міг дивитись одкровенним лицем. *Никто*, говорить Апостол, *не может назвать Иисуса Господом, как только Духом Святым* (1 Кор. 12, 3). Звичайно, цим він стверджує того, хто таємно шукає” (пункт 29).

В цих та інших подібних місцях преподобний Ісихій говорить про хід мисленої брані взагалі. Більше ж в його книжці говориться зокрема про кожен з показаних прийомів брані, і особливо - про увагу до серця, перебування в ньому і мислене звертання звідти до Господа з молитвою. Прогляньте ж тепер всю ту книжку. А я випишу Вам декілька пунктів про це.

“Великий законодавець Мойсей або, краще, Дух Святий устами його говорить: *“Внемли себе: да не будет слово тайно в сердце твоём беззакония”* Втор. 15, 9). Таємним словом називає він одне лиш мислене уявлення чогось поганого (пристрасного), ненавидимого Богом, – що також отці називають прилогом, наведеним на серце дияволом, - за яким, тільки-но воно з'являється в розумі, відразу кидаються наші думки і пристрасно з ним сполучаються” (пункт 2).

“Увага є безнастанна сердечна, *вільна* від всілякого помислу безмовність, у якій душа Єдиним Ісусом Христом Сином Божим і Богом нашим завжди, неперервно дихає і Його закликає; мужньо з Ним ополчається на ворогів; Йому, Який має владу відпускати гріхи, сповідається; часто таємним закликанням припадає до Христа, Єдиного, що відає серця” (пункт 5).

“Тверезіння є тверде укріплення помислу і його стояння біля дверей серця, так що він бачить помисли, які підкрадаються, і розуміє, який образ

намагаються накреслити і відбити в розумі демони, щоб звабити ним через уяву” (пункт 6).

“Думка, яка стоїть (у серці) і прикликає Христа на ворогів, і звертається до Нього, подібна до звіра, оточеного багатьма псами, що захищається в твердині. Вона здалеку мисленно вбачає розумові засідки невидимих ворогів і, безнастанно молячи проти них миротворця Ісуса, перебуває неушкодженою ними” (пункт 8).

“Той, хто не має молитви, чистої від помислів, не має зброї на брань. Я маю на увазі молитву, яка безнастанно відбувається в глибині душі, щоб таємно діючий ворог був переможений і попалений прикликанням Христа. Бо ти повинен і гострим, і напруженим оком розуму дивитись, щоб розпізнавати пришельців, пізнавши ж, відразу запереченням розбивати голову змія і в той же час зі стогнанням волати до Христа – тоді досвідом пізнаєш Божу невидиму допомогу, тоді ясно побачиш правий стан серця” (пункт 21 і 22).

“Отак, хай уповає душа на Христа, хай закликає Його і анітрохи не страшиться: вона не сама воює, але разом зі страшним Царем, Ісусом Христом, Творцем всього сущого, тілесного і безтілесного, видимого і невидимого” (пункт 40).

Обмежуйтесь цими виписками; якщо б виписувати все, що сюди відноситься, належало б переписати половину книжки. І ці виписки я зробив, щоб поновити у Вашій пам'яті вже давно говорене про пам'ять Божу і внутрішню брань з пристрастями. Відайте, що в цьому вся суть праці для Вашого спасення.

Прочитавши це, не скажіть в собі: та що ж я, пустельниця, щоб мені дотримуватись таких правил?! Не Ви одні, а дуже і дуже багато хто так говорить, але не з числа тих, які належно взяли за працю свого спасення. Ті, що взяли за цю працю, не можуть так казати. Так і Ви, якщо хочете жити в дусі (в чому й полягає творення свого спасення), повинні невідкладно чинити так, як прописано. А якщо хочете жити абияк, то, звичайно, все це Вам не підходить. Я і почав писати про це з вірою, що Ваше рішення належати Господу було щире. У кого таке рішення щире, тому не минути прописаного шляху. Він може багато трудитись і ходити довкола, але, поки не попаде на цю стежку, пуття не буде. Я ж вказую Вам її прямо, щоб Вам не плутати манівцями. Беріться ретельніше – і скоро побачите успіх. Але — на все потрібна праця; без праці нічого не буває.

Не допускайте ж такого суєтного мудрування. В пустелі хто живе або в монастирі, або в миру творить своє спасення – кожному непорушний закон: очистити серце своє від пристрастей; очистити ж його можна не інакше, як описаним способом. Тож не відмовляйтесь і не впирайтесь ногами.

Благослови Вас, Господи!

Як діяти, якщо і при боротьбі з пристрастями прориваються до нас пристрастні думки і бажання. Очищення серця.

Милість Божа хай буде з Вами!

Думаю, що Ви взяли за справу як належить і ревно напружуєтесь пам'ятати завжди про Господа, прислухатись до свого серця і всякий неналежний порух у ньому переслідуйте неприязним відреченням, звертаючись у той же час молитовно до Господа за поміччю. Але при цьому не можу припустити, що, тільки-но взяли – тут і успіх повний: і думки у Вас геть всі чисті, і почуття та бажання святі. Тому що так ні в кого не буває. Будуть втихомирюватись помисли, будуть все рідшими пристрасні порухи почуттів і побажань. Але все ж вони будуть прориватись, і часом - з великою силою.

Прорвались – виженіть, знов прорвуться – знов виженіть. Так вже належить. Тепер я хочу тільки сказати Вам, як потрібно поставитись до цих проривів по суду совісті. Поставитись байдужо чи потужити, що так буває, і каятись у цьому Господу? Не можна байдуже ставитись до цих проривів, а після вигнання їх щоразу треба уболівати і каятись перед Господом, що так було. Навіть і тоді, як пристрасні думки, почуття, бажання прориваються раптово, без жодної участі волі, все ж вони означають, що серце нечисте і з нього *исходят помышления злая* (Мф. 15, 19). А ви зобов'язані мати серце чисте. От і жалійте, що серце нечисте, і кайтесь Господу у цій нечистоті, обіцяючи трудитись над очищенням його і молячи Його допомогти в цьому. Але ж насправді рідко не домішується сюди і своя воля. Ви через неувагу дали пристрасному помислу місце, і він встиг породити пристрасне почуття – винні, що не були уважні. Через ту ж неувагу, а то і солодке почуття, Ви не поспішили озброїтись проти нього і прогнати, і воно встигло породити пристрасні побажання – Ви винні, що відразу не озброїлись, а допустили усолодження гріховним і пристрасним. Щоб Ви дозволили бажанню породити нахил до справи, цього я у Вас не припускаю, однак Ви можете допустити побажання більш тривале і не відразу озброїтись проти нього. А це і ще більше робить вас винною. Таким чином, попущений поганий помисел – провина; попущено родитись від нього поганому почуттю – друга; із поганого почуття попущено родитись поганому побажання – третя; поганому побажання дозволено затриматись – четверта. Ось скільки провин!

І, будь ласка, не маскуйте себе, прикриваючись фіговим листям, і ховаючись в кущі від Господа, Який підходить до Вас у совісті і викриває. Визнавайте себе швидше кругом винною і просіть пробачення, не перекладаючи провини ні на кого. Розсердились, наприклад, на покоївку - не перекладайте вини на неї, тим паче якщо наговорили їй гострих слів. Хай вона схбила, але тут не в ній справа, а в тому, що Ви розсердились. Хіба не можна було виправити помилку не сердячись? Та хоч би й не можна - все взагалі треба залагоджувати миром. Тут сердитість прорвалася, там засудження, там задрощі, там марнослав'я. На все це, звичайно, були приводи ззовні. Але не приводи винні, а Ви - нащо допустили такі погані почуття? І прошу, не прикриваючись, прямо звинувачувати себе перед Господом і просити прощення. Це робіть щоразу, як, зауваживши погане, проженете його. Покаянням цим і жалем примиритесь з Господом та совістю

і будете знову спокійно споглядати Господа. А якщо не покаєтесь, споглядати так не зможете – це ж буде для Вас тяжко і небезпечно.

До вечора не лишайте не очищеними покаєнням таких пристрасних проривів, а відразу очищайте їх, як тільки проженете іменем Господа. Цілий день і міне у Вас – все в покаєнні, тому що прориви ці спочатку будуть у вас нерідкі. А увечері, перед тим як молитись, знову своїм чередом перегляньте всі пристрасні прориви і знову з жалем покайтесь. В цьому справа щоденного покаєння. Ось Вам про це знов урок преподобного Ісихія. “Щоденні наші справи ми повинні щогодини уважно зважувати і, скільки можна, неодмінно полегшувати їх тягар увечері через покаєння, якщо хочемо з допомогою Ісуса подолати пристрасні. Потрібно також дивитись, чи по волі Божій, чи перед Богом і чи для одного Бога робимо всі наші видимі справи, щоб почуття (пристрасні) не обкрадали вас, як нерозумних” (пункт 124).

Якщо будете діяти за прописаним з безжалісною до себе рішучістю, скоро побачите плід: умиротвориться серце Ваше і засяє радістю в Господі. Від чого буває немирне серце? Від того, що його гризуть пристрасні. Побийте пристрасні – і воно сприйме спокій. Один із отців уподібнює серце норі, повній змії. Змії ці – пристрасні. Коли з’являється щось пристрасне з серця – це те саме, що змія голову висовує з норі. Бий її по голові іменем Господа, і вона сховається. Друга з’явиться – бий і її. І кожну бий. Разів з десять доведеться нанести удар цій змії – пристрасні – і забуде висуватись, а то і зовсім околіє. Або, якщо завалити нору або не давати зміям поживи, вони перемруть. Так і пристрасні завмирають, якщо не давати їм поживи співчуттям до того, на що вони спонукають, а, навпаки, з гнівом відкидати їх, тільки-но з’являться.

Це Вам найкоротший шлях до очищення серця від пристрасностей. Якщо полюбили Ви цю чистоту, прямуйте до неї таким шляхом, бо іншого немає. Не погодитесь так робити – пристрасні залишаться в серці. Ви можете виправити свою поведінку, зробити її бездоганною і без цього, але серце залишиться пристрасним і не дасть Вам узріти Господа. Не забувайте юродивих дів!

Бог Вам у поміч! Спасайтесь!

Пильнування слуху і зору. Як знищити погані враження побаченого і почутого.

Минулого разу говорив я Вам, що пристрасні думки, почуття і побажання збуджуються різними причинами, на які, однак, не слід перекладати вину. Скажу тепер кілька слів про них.

Пристрасні думки, а за ними такі ж почуття і побажання інколи самі собою, не знати як, виникають в душі. Але здебільшого вони народжуються під дією зовнішніх вражень. Певні речі, особи і події збуджують і зустрічні думки такого ж роду. Від добрих народжуються добрі думки, від поганих – погані. Але може статися і навпаки: при добрих виникають погані думки, а

при поганих – добрі. Все залежить від постійного або випадкового настрою того, хто сприймає зовнішні враження. Значить, і відповідати за все - йому. Як же бути?

Перше: не давати волі своїм почуттям, особливо очам і вухам. Не дозволяйте без розбору все бачити, все чути і всього торкатись. Почуття наші подібні на вікна або двері, а більше – на черпало. Хто відкриває вікна і впускає погане повітря, погано робить. Хто відкриває двері і дозволяє входити в свій дім всякій худобі, тому не можна не докорити. Але що б ви сказали про того, хто, взявши черпало – чашку або кружку, – ходив би по брудних і нечистих калюжах, почерпав з них і себе тим обдавав? Безглуздіше за це що можна придумати? Але чи не це саме робить той, хто з цікавістю зупиняється перед нехорошим і слухає недобрі розмови?! Набереться через це недобрих помислів, від них перейде до недобрих почуттів і побажань – і ходить, весь опутаний пристрастями, немов у якомусь тумані. Отож, благорозумність і обов'язок самозбереження (внутрішнього спокою) вимагає не на все дивитись, не все слухати і не всього торкатись із того, що ненароком зустрілось. Тільки-но з'явиться будь-що, здатне розворушити пристрасті, треба відвертати від того очі, затуляти вуха або дивлячись не бачити і слухаючи не чути.

Друге: трапляється, що від чогось виникне погане враження і родяться погані думки – треба відразу спішити згладити враження і перервати думки вже відомим способом - звичайно, перервавши спочатку приплив вражень. Залишатись під поганим враженням або відкладати згладжування його і відновлення душевного миру до іншого часу - нерозумно. Залишаючись під враженням, будемо своєю охотою сприяти поганим думкам і почуттям, а затримуючи в собі це погане, даємо йому можливість глибше вкорінитися і потім довше протривати вигнанню і очищенню, а то й зовсім оволодіти душею.

Третє: зазнавши одного разу погане враження від чогось, не треба свідомо дозволяти собі нові зустрічі з предметами, які його викликали. Це означало б, що той, хто так чинить, любить насолоджуватись поганим і, отже, нечистий до глибини серця. Якщо ж потреба якась змусить зустрітись з ним, слід наперед озброїтись і підготувати серце своє устояти проти поганого враження і не допустити його до себе. Увага, посиленій опір самому собі й молитва цьому допоможуть.

Четверте: я писав уже Вам про те, щоб Ви все те, що зустрінете і що може Вам зустрітись, переосмислювали в духовному розумінні. Це потрібно зробити і відносно предметів недобрих. Після цього, при зустрічі з ними, у Вас будуть виникати не погані, а добрі думки, подібно до того, як святий Єфрем Сириянин, зустрівши вичепурену нескромну красуню, сказав учням: “Бачите, як вона турбується прикрашати тіло своє, яке скоро буде прах, – як же нам не турбуватись про прикрашення душі безсмертної?”

Цих правил досить. Належало би вказати випадковості, несприятливі для Вашого внутрішнього життя у побуті. Але я думаю, що їх немає ні у Вашій сім'ї, ні у рідні. Їх можете зустріти не інакше, як поза домом, наприклад, в товаристві, де випало Вам бути не так давно, про що Ви писали.

Відносно таких *випадковостей* прошу триматись правил третього пункту, яким надалі керуйтеся в усіх подібних випадках. І взагалі візьміть за закон міряти все дозволене тим, як воно діє всередині. Що є благотворним, те дозволяйте собі, а що розладнує, того не дозволяйте ні в якому разі. Хто, будучи в розумі, простягне руку до склянки з напоєм, куди, як він знає, влили отрути?!

Я не маю на увазі, що Вам необхідно уподібнитися на затворницю. Але хочу тільки Вашої рішучості не почерпати шкідливого для духу Вашого - після того, як Ви не лише пересвідчились, але й випробували, що лише життя в душі є справжнє життя.

Благослови Вас, Господи!

62

Після скерування до мисленої боротьби з пристрастями пропонується настанова про діяльну боротьбу з ними. Найзручніший зовнішній образ життя для боротьби з пристрастями. Закінчення бесіди про боротьбу з пристрастями.

Милість Божа хай буде з Вами!

Для настанови щодо очищення пристрастей, коли вони в Вас у малій мірі, досить сказаного. Але оскільки вже зайшла про це мова, то додам дещо: воно може стати Вам в пригоді - не в майбутньому, а вже тепер.

Прописана боротьба з пристрастями є мислена. І вона дійсна, тому що, не дозволяючи пристрастям поживитись будь-чим, тим самим заморює їх. Але є і діяльна боротьба з ними, яка полягає в тому, щоб намірено розпочинати і здійснювати справи, прямо їм протилежні. Наприклад, щоб подавити скупість, треба стати щедрим; проти гордості - обирати найнеприємніші справи; проти пристрасті веселитись – сидіти вдома і подібне. Правда, сам по собі цей спосіб не прямо приводить до мети, тому що, терплячи утиски ззовні, пристрасть може проникати всередину – або сама, або поступаючись місцем іншій. Але коли з цією діяльною боротьбою поєднується і внутрішня, мислена, то вони разом скоро побивають всяку пристрасть, проти якої скеровуються.

І ось яку я додаю Вам пораду. Потрудіться знайти свою головну пристрасть і проти неї скеруйте не лише мислену, а й діяльну боротьбу. Я не можу визначити, що саме у Вас головне. Може, воно ще не визначилось, однак ж, якщо станете строгіше стежити за порухами серця, воно відкриється Вашій увазі. Тоді, якщо Вам завгодно буде довіритись мені, разом вирішимо, як швидше упоратись з головною Вашою неміччю.

Ще нагадаю, що є круті прийоми цієї діяльної боротьби з пристрастями. Поширений у нас – відречене від світу життя в його відчуженому вигляді, коли геть все лишають і, поклавши на Господа всю надію, вступають в обитель, щоб жити в послуху безумовному, в пості строгому, в молитві трудолубній і тверезинній бадьорому. Тут неволодіння майном, відсікання своєї волі і нежаління себе скоро вимолочують з душі все

пристрасне. Після цього вселяється мир і лад серця і чистота серця – остання мета відреченого від світу життя. Я не гоню Вас із миру. Спасетесь і в ньому, якщо будете тримати себе по відношенню до нього, як не суца в ньому. Я лише нагадую про це, як про порядок життя, найбільш пристосований для очищення серця від пристрастей.

Ще додаю, що один із законів Божественного Промислу - так влаштовувати кожне життя і хід випадковостей у ньому, щоб будь хто, користуючись ними розумно, міг найшвидшим і найзручнішим чином очистити себе від пристрастей. Про це нагадую Вам тому, що колись Ви питали, чому різні долі у людей і чому вони мінливі, – і я, здається, не відповів Вам. Так ось, відповідаю, чому. Тому, що так, як влаштовує Господь, зручніше людям очищатись від пристрастей. Або тому, що Він хоче таким чином стерти на порох нашу каляну самість, наш впертий егоїзм, на яких тримаються згубні для людини пристрасті.

І ще одне додаю. Пристрасті бийте і з середини, і ззовні, а добрі сторони свої виховуйте, даючи їм простір і вправу. Головне тут – молитва. Про неї вже була мова. За нею йде труд добродіяння. І про це була мова, коли Ви замислювались про якісь там широкі цілі життя. А поряд з цим повинні йти душеспасенні читання і бесіди, і виконання чинів церковних, і подвиги самоумертвлення: відмовляти собі, коли потрібно, потрохи в їжі, в сні, в забавах і у всіляких втіхах самодогоджання; тримати себе в постійному самозапереченні і самопримушуванні. І про це була мова.

От і весь курс очищення себе від пристрастей. Все це у Вас вже в ході. Хай посприяє Вам Господь.

Клопоти домашні. Співи і музика.

Спішив я довести якшвидше до кінця мову про боротьбу з пристрасним, – хоча тут ніколи не можна дійти до кінця, – і залишав майже без відповіді багато з того, про що Ви тоді писали. На дещо є відповідь в прописаному, а на дещо буду відповідати тепер.

Пишете, що у Вас багато клопоту по дому. Робіть старанно все, що Вам наказують. Це Ваш обов'язок. Але – не клопочіться. Клопіт (турбота) супроводжується переполошенням всього внутрішнього, а це річ непотрібна. Хіба не можна все доручене обговорити спокійно, а потім і робити його без переполоху, з думкою зібраною? Якщо в побуті є щось таке, що заважає духовному життю, то це зовсім не справи і заняття, а це пуста багатотурботливість, яка точить серце, і при цьому справу навіть на волосок посунути не може, і метушня, що розмітає думки, ніби вихор. З цього завжди виходить безлад, а діло робиться, як мокре горить. Вчіться розрізняти належну старанність від неналежної турботи та поспіху і звикайте всі справи робити тверезо, не ухиляючись думкою від Господа, а, навпаки, в переконанні, що Йому всім цим догоджаєте.

Питаєте: “Як бути зі співами і грою на фортепіано та фісгармонії? Я раніше грала і співала, не звертаючи уваги на зміст п’єс, а тепер він лізе в голову. Відомо ж, що не всюди зміст хороший, хоча вони складені дуже гармонійно”. Що робити? Не можна Вам раптово все перемінити. Це відразу кинеться в очі. Співайте і грайте, що співали і грали раніше, стараючись не звертати уваги на зміст. А між тим потрохи виберіть п’єси з хорошим чи навіть лише терпимим змістом, переважно їх співайте і грайте, щоб про інші, нарешті, зовсім забули ті, що примушують Вас співати і грати. Фісгармонія дуже здатна виражати належним чином церковний спів. Дістаньте твори Турчанінова і розучіть звідти, що більше Вам сподобається. Розучіть “Боже, царя храни”, “Коль славен наш Господь в Сионе” і подібні. Якщо Ви з повним почуттям заспіваєте щось із п’єс цього роду, завіряю Вас, що це сподобається більше, ніж що інше. І тоді будуть вже просити Вас заспівати і заграти не пусті якісь п’єски, а саме ці величні твори. Давно якось Ви згадували, що хвалять Ваш голос і спів. Вони роблять свою справу, а Ви робіть свою. Коли хороше те і друге, як не хвалити? Але Вам не хизуватись цим належить, а приймати зі смиренням. Адже голос і хист до співу звідки у Вас? Бог дав. Для чого ж Бог дав?! Чесати слух інших чи на що інше?! Ні на що інше, як на те, щоб Ви обертали їх у славу Божу. А чи так Ви робили? Ні. Ви тільки себе потішали й інших, а про Бога зовсім у Вас і гадки не було. Значить, ви даром Божим зловживали, витрачаючи його на пусте. Тепер думки Ваші повернулись на догоду Богу, поверніть же туди і дар Божий. Якщо в славу Божу їсти і пити треба, то тим паче - співати і грати. Якщо ви заграєте і заспіваєте що-небудь таке, що западе на душу слухачів і примусить їх зітхнути до Господа або підняти до Нього зі славослів’ям і вдячністю, то Ви зробите те саме, що робить хороший проповідник у церкві. І це Вам - спасенний плід дару! Скеруйте ж його в цю сторону. Відберіть повчальні світські, і духовні п’єси і їх тільки виконуйте. Це - для інших, самі ж по собі ніколи не співайте нічого світського, а все лише духовне. Але знову повторюю: не враз ламайте, а помалу.

І взагалі, ні в чому не вирізняйтеся. Будьте з усіма такою ж привітною, благодушною і веселою, як і завжди. Тільки від сміху, сміхотворства і всякого пустослів’я стримуйтесь. І без цього можна бути привітною, і веселою, і приємною. Ніколи ні в якому разі не будьте похмурою. Коли Спаситель сказав постникам, щоб вмивались, голову помазували і зачісували, то мав на увазі саме щоб не хмурились.

Господь хай умудрить Вас!

Самотність. Як уникати нудьги. Читання і вивчення наук.

Милість Божа хай буде з Вами!

Пишете: “Залишилась на самоті і скучаю”. Це природне почуття. Але мені думается, що його у Вас могло б і не бути після Ваших рішень і в зв’язку з ними - того, що Вам належало робити. Якби останнє хоч трохи

прищепилось у Вас, то Ви ніяк не відчули б себе самотою, хоча й самі. Не відчули б себе самотою, тому що знали б, що близ Господь, близ і Ангел хранитель з Вами - не мислено, а дійсно. І тоді недоречно було б почуття самотності, а значить, і скучанья. Але я вважаю, що такий набіг нудьги був у вас моментальний і скоро розвіявся.

Завжди, однак ж, на майбутнє, щоразу, як доведеться Вам бути самотою, швидше відновлюйте переконання, що Господь з Вами і Ангел хранитель, і спішіть скористатися хвилинами самоти, що випали для нерозсіяного перебування з Господом і солодкої бесіди з Ним. Перебування на самоті в цьому дусі солодке. Бажаю Вам скуштувати коли-небудь цих солодошів, щоб бажати їх, як раю на землі.

На днях, гортаючи одну книгу, зустрів поради батька (графа Сперанського) своїй доньці. Тут, між іншим, говориться і про те, як уникати нудьги. Ось що радить він. У кожного є коло своїх щоденних занять, які відбуває він, наче оброк. Але є багато людей, у яких ці оброчні заняття нескладні і недовгі. Лишається від них багато часу, і якщо його нічим не наповнити, не уникнеш нудьги. Щоб уникнути її, ось тобі найвірніший засіб: влаштуй так, щоб у тебе жодної хвилини не було вільної і весь час твій був заповнений відповідними заняттями, щоб, по закінченні однієї справи, в тебе була вже наготові інша, за яку і берись. Які це справи? По-перше, естетичні заняття: музика, співи, живопис. Але це не насущний хліб, а конфети. По-друге, яке-небудь рукоділля – в'язання, вишивання і подібне. По-третє, кращий засіб проти нудьги – знайти смак у серйозному читанні і вивченні не відомих ще предметів. І не стільки читання гонить нудьгу, скільки вивчення.

Тоді ж я вирішив повідомити Вам цей рецепт про всяк випадок. А ось і потреба в ньому з'явилась. Потрудіться прийняти це до уваги і так влаштуватись. І вірно, не будете більше відчувати нудьги. Я знаю одного чоловіка, який завжди самотою – сам нікуди не виходить і у себе нікого не приймає. Питають його: “Як тобі не скучно?” Він відповідає: “Мені ніколи. Так багато справ, що, як відкрию очі після сну, роблю-роблю і ніяк не встигаю переробити, доки закрию їх”.

Для Вас зауважу, що під вивченням, про яке говорить батько доньці, він розумів вивчення або цілих наук, або яких-небудь частин їх, неповно пройдених. Цим, очевидно, виключається всяке пусте читання пустих книг. Здається, Ви і не охоча до нього. І добре. Не відступайте від цього звичаю. Читайте більше духовні книги. Це є область найсерйозніших предметів і, головне, найпотрібніших. У цій області все нове і ніколи не старіється. Чим більше будете взнавати, тим більше будете відкривати для себе не пізнаних ще предметів. І охота пізнавати ці предмети, і звичка до пізнання їх буває тільки тоді, коли хто на ділі вступить на шлях духовного життя. З того моменту, як Ви рішилися догоджати Господу, я вважаю Вас не чужою цьому шляхові. Читайте, будь ласка, і книги про те – і умудряйтеся. Благослови Вас, Господи!

Вибрані місця з преподобного Пімена про богоугодне життя, подолання пристрастей і насадження чеснот.

Хто це навів Вас на святого Пімена, що Ви бажаєте знати про нього? Але хто б не навів, я дуже радий цьому. Хто святий Пімен і як він жив, знайдете в Четві-Мінеї під 27 серпня і ще в книзі “Гідні пам’яті перекази про подвиги святих і блаженних отців”. Там знайдете і багато його повчань. Він був із простих і невчених, але досвід духовного життя і благодать Божа так просвітили розум його, що тонке і точне знання законів досягнення досконалості в душі ставить його в перший ряд учительних богомудрих отців.

Поки ви доберетесь почитати про нього, я випишу вам найважливіші пункти з його вчення і настанов стосовно того, що так довго пояснював Вам.

Початок шляху Божого – покаєння і плач про гріхи. Ось що знаходимо про це у святого Пімена. Побачив він жінку, яка сиділа на могилі і гірко плакала, і сказав: “Якби з’явилися тут усі втіхи світу, не звільнили б душі її від скорботи. Так потрібно завжди плакати і нам” (пункт 26)* (13). В пункті 27 та ж подія описана докладніше, і слова святого Пімена приведені в такому вигляді: “Запевняю тебе, що як людина не умертвить всіх жадань плоті і не буде так плакати, то не може стати єдиною з Богом. Вся душа і життя цієї жінки поринули у скорботу”.

Той, хто покався і плаче про гріхи свої, звичайно віддаляється від зла і творить благо. В такому стані він не буде чинити зла на ділі, але й не може бути вільним від поганих помислів. Тому його віддалення від зла майже виключно полягає в боротьбі з помислами. На це ось що є у святого Пімена. Прийшов один брат до авви Пімена і каже йому: “Авва! Я маю багато помислів, і я від них у небезпеці”. Старець вивів його на повітря і сказав: “Розкрий свою пазуху і не впускай вітру!” “Не можу цього зробити”, – відповів брат. “Якщо цього не можеш зробити, – сказав старець, – то не можеш зупинити і припливу помислів. Але твоя справа протистояти їм” (пункт 28).

Протистояти, але як? По-перше, будь уважним до себе і тверезися. Так, один брат, сказавши про себе, що, при зустрічах з іншими, розсіюється і повертається до себе вже не таким, яким вийшов, спитав, як йому бути. Старець сказав йому: “Чи хочеш, повертаючись до себе, знаходити себе таким, яким вийшов? Тримай сторожу біля себе вдома, тримай сторожу і поза домом” (пункт 137). І взагалі, часто говорив авва Пімен, потрібніший за все для нас тверезий розум (пункт 135).

Тільки-но, сторожуючи за собою, зауважиш пристрасне, відразу молись, і воно відійде. Питав один брат авву Пімена про боротьбу з повстаючими помислами, і старець відповів йому: “Ця справа подібна тому, як коли б у людини з одного боку був вогонь, а з другого - чаша з водою. Коли почне палити вогонь, вона бере води з чаші і гасить вогонь. Вогонь – це навіювання ворога (пристрасті), а вода – ревна молитва до Бога” (пункт 146).

Щоб менше страждати від пристрасних помислів, потрібно уникати приводів до збудження їх. Потрібно уникати всього пристрасного, говорив авва Пімен. Людина, близька до того, що може породити пристрасть, неначе стоїть над глибокою прірвою, і ворог людини може легко скинути її у цю прірву. А той, хто уникає всього, що може збудити пристрасть, неначе стоїть далеко від прірви. Хай ворог потягне його, щоб скинути в безодню, але доки буде з примусом тягти його, він заволає до Бога, і Бог допоможе йому (пункт 59).

Головне – всіляко ухитрайся не піддаватись помислам. Для підтвердження цього в переказах про святого Пімена читаємо: брат спитав його: “Чи може людина завжди стримувати свої помисли і в жодному не поступатись ворогові?” І старець відповів: “Є людина, яка десять утримує, а в одному поступається”. Той же брат спитав про те ж авву Сисоя, і він сказав: “Дійсно є людина, яка ні в чому не поступається ворогові” (пункти 88 і 89).

І ще: авва Анувій спитав Авву Пімена про нечисті помисли, які народжуються в серці людському, і про суетні побажання. Авва Пімен відповів йому: *Еда прославится секира без секущаго ею?* (Іс. 10, 15). Не подавай їм руки – і вони нічого не зроблять”.

Що ж вийде з такої непоступливості? Пристрасті замруть. Це сказав авва Пімен авві Ісайї, коли той спитав його про нечисті помисли, говорячи: “Якщо сундук з платтям буде залишений без догляду, то плаття з часом зітліє; так і помисли, якщо не будемо виконувати їх на ділі, з часом зникнуть або як би зітліють” (пункт 20).

Авва Йосиф спитав авву Пімена про те ж, і він сказав: “Якщо хто покладе в глечик змія і скорпіона і закриє його, то, звичайно, гади з часом здохнуть; так і погані помисли, які походять від демонів, замруть, якщо з терпінням будемо протистояти їм і не давати їм поживи” (пункт 21).

Але, уникаючи зла через такий безжалісний опір пристрасним помислам і побажанням, в той же час треба творити благо, насаджуючи в собі різні чесноти. Одним і другим скоро очиститься серце. І про насадження чеснот багато уроків у святого Пімена. Ось найголовніші. Наводить він вислів авви Іоана Колова, який говорив: “Я бажаю, хоча в якійсь мірі, мати всі чесноти” (пункт 46). А далі пропонує свій урок про це, кажучи: “Коли людина має намір будувати дім, то збирає багато матеріалів і різного роду речовин, щоб можна було поставити дім. Так і ми повинні здобути, хоча в якійсь мірі, всі чесноти” (пункт 130).

Але є чесноти основні і керуючі, на які й треба направити все своє старання. Їх нерідко вказує святий Пімен. Ось: оберігання себе, увага до самого себе і розсудливість – ось три чесноти, які керують душею (пункт 35).

Падати в поклонах перед Богом, упокорювати себе і відмовляти від своєї волі – ось діяльні засоби душі! (пункт 36).

В Письмі сказано: *аще будут сии трие мужие...Ное... Даниил и Иов... живу Аз... тиш... во правде своей спасутся, глаголет... Господь* (Іез. 14, 14, 20). Ной - образ нестяжання (безкорисливості), Іов – терпіння, Даниїл – розсудливості. Якщо ці три чесноти є в людині, то Господь живе в ній (пункт 60).

Страх Божий, молитва і благодіяння ближньому – ось три основи досконалості (пункт 160).

Авва Пімен змушує мирянина сказати: “Не вмію говорити від Письма, а скажу вам притчу. Один чоловік сказав своєму другу: я бажаю бачити царя, ходімо зі мною. Друг відповів йому: пройду з тобою половину дороги. Сказав він і другому: піди проведи мене до царя. Він сказав: доведу тебе до царського палацу. Сказав він і третьому: підемо зі мною до царя. Ходімо, – відповів третій друг, – я доведу тебе до палацу, введу до нього, скажу про тебе царю і представлю тебе йому. Спитали його: що значить ця притча? Він відповів: перший друг є подвижництво, яке доводить до істинного шляху; другий – чистота, що сягає небес; третій друг – милостиня – яка з відвагою приводить до Самого Царя – Бога” (пункт 109).

Таким чином, коли, з однієї сторони, не поступаються пристрастям, з другої – насаджуються чесноти, серце мало-помалу пом’якшується (пункт 182), зігрівається і приймає в себе божественний вогонь, який тільки бережи – і будеш в безпеці. Авва Пімен говорить про це: “Коли горщик знизу підігрівається вогнем, то ні муха, ні інша яка комаха не може торкнутись його; коли ж простигає, тоді вони його обсїдають. Те ж буває і з душею: доки вона перебуває в духовній роботі (горінні духа до Бога), ворог не може поразити її” (пункт 111).

Досить з Вас і цих виписок. Самі знайдете у святого авви й інше, потрібне і цінне для Вас. Я лиш хотів цими виписками відновити у Вашій пам’яті все, що говорив раніше. Тут весь шлях, на який Ви вступили. А втім, якого б отця не взяли читати, у кожного знайдете по суті те саме, хоча в різному зображенні і поясненні.

Умудряйтесь! Благослови Вас, Господи!

Подорож у Сергієву Лавру. Настанова богомольцям.

Так ось хто навів Вас на святого Пімена?! Той, що з захопленням говорить про божественні речі. Це, напевно, Ви з ним були у мене. Дуже радий цій новині – радий, що хтось може так говорити з Вами. Користуйтеся цим і щоразу, як він буває у Вас, наводьте його на такі теми, все повитягуйте з нього і засвоюйте собі.

Збираєтесь у Сергієв Посад! Добре. Бог благословить. Та ще й пішки! Двічі і тричі добре! Щоб не базікали інші, можна якось це приховати. А не можна – хай говорять. Але ви даремно думаете, що це буде приємна прогулянка. Верст п’ятдесят, може, пройдете не без приємності, а потім почнете відчувати не те, що очікуєте. За два дні дійдете. На першій ночівлі визнаєте, що значить пішохідство, якщо не знали його раніше. Не забудьте взяти скляночку горілки з сіллю, на ніч натрете нею ноги. Бо увечері вони вже будуть не свої. Натрете, до ранку вони трохи відійдуть. Зранку вже не так підете, як з Москви, але розійдетесь. Назад можна і залізницею, а то навряд чи зможете ще два дні пройти. Але робіть так, як бажає серце. Праця

- для Господа, Він дасть і силу. І потім що-небудь дасть, помітно чи непомітно. І преподобний Сергій що-небудь дасть. Святим Бог дає здатність бачити, що роблять для них віруючі, і чути їх прохання. Тільки б все йшло з серця. Як телеграф в одну мить дає знати з Москви у Санкт-Петербург і далі, так і те, що в серці зароджується – в одну мить дає про себе знати тому, до кого звертається. Преподобний Сергій, як тільки Ви загадали сходити до нього, вже позирає на Вас; коли вирушите в путь, то більше буде дивитись, а ще більше - коли до нього прийдете в обитель після трудів подорожі, перенесених благодушно і з радістю. Так благослови, Господи! Тільки неприємностей чекайте, а втоми, мозолів, ломоти в костях. Готуйтеся принести жертву, а не отримати задоволення.

В дорозі твердіть безнастанно коротеньку молитовку, про яку я Вам писав, а то думки занесуть Вас на просторі невідомо куди. Вони можуть занести Вас і до того, про що взагалі не личить думати, тим паче паломникам. Коли втомитесь твердити молитовку, беріть який-небудь псалом і читайте його напам'ять з роздумуванням. Читайте “Помилуй мя, Боже...”, або “Боже, в допомогу мою вонми...”, або інший, який знаєте. Та не про те турбуйтеся, щоб прочитати його з початку до кінця, а щоб обдумувати і відчувати зміст його. В кожне слово вникайте - навіщо воно сказане і до чого веде Вас. Заглиблюючись так, Ви і не зауважите, як будуть минати верста за верстою. Читати в дорозі напам'ять псалми з обдумуванням - правило перших великих отців, Антонія і Пахомія. У них було законом, щоб кожен, хто поступає до них в учні, неодмінно заучував декілька псалмів напам'ять. Хто не вмів читати, той, перш ніж навчався читати, вивчав псалми зі слів іншого. Вивчивши декілька псалмів, він потім мусив читати їх за роботою, і особливо - йдучи куди-небудь. Отож, спробуйте наслідувати древніх.

Не забудьте в обителі посповідатися і причаститися Христових Таїн. Труд подорожі буде замість трудів говіння. Тепер Вам не важко посповідатись після минулої, такої докладної сповіді. Не приховуйте ні малого, ні великого, якщо того не схвалює совість. Але не пропустіть головного – сльозинки скрушення. Одна сльозинка – і будете як після купелі чи бані.

Про таку сльозинку я і раніше хотів вам дещо написати, та забув. Пропишу тепер. Ви берете в бібліотеці книги для читання. Візьміть Жуковського і прочитайте статтю “Пері і Ангел”. Вона, здається, у п'ятому томі. Надзвичайно повчальна. Вона велика. Переповім коротенько її зміст. Пері, дух з числа тих, що відпали від Бога, опам'ятався і повернувся у рай. Але прилетівши до дверей його, знаходить їх закритими. Ангел, сторож їх, каже йому: “Є надія, що увійдеш, але принеси гідний дар”. Полетів Пері на землю. Бачить: війна. Вмирає доблесний воїн і в сльозах предсмертних молить Бога за свою вітчизну. Цю сльозу підхопив Пері і приніс, але двері не відкрились. Ангел каже йому: “Хороший дар, але не сильний відкрити для тебе двері раю”. Це виражає, що всі чесноти громадянські хороші, але самі по собі не ведуть у рай. Летить Пері знов на землю. Бачить мор. Помирає красень. Його наречена самозречено доглядає його, але заражається і сама. І

тільки-но встигла закрити йому очі, як і сама впала мертвою на його груди. Були сльози і тут. Пері підхопив одну і несе, але двері раю і за цю не відкрились. Ангел каже йому: “Хороший дар, але і він не сильний відкрити для тебе Небо”. Це значить, що сімейні чесноти самі собою теж не приводять у рай. Шукай! Є надія. Пері - знов на землю. Знайшов когось, хто каявся. Взяв його сльозу і несе. І не встиг наблизитись, як всі двері раю були вже відкриті для нього. Так ось яку сльозинку маєте принести Господу. Радість буває на Небі, коли хто плаче й бідкається, відчуваючи себе грішним. І це для нас – найбільш благонадійний шлях: *покайтесь и веруйте во Евангелие* (Мк. 1, 15).

Благослови Вас, Господи!

67

Втіха богомольця. Повчання про ретельну сповідь. Коротенькі молитовки і безнастанна увага до Бога.

Здійснили ви свою подорож! Слава Богу! От бачите, виповнилось моє провіщення Вам втоми і ломот. Виповнилось і те, що обіцялось душі Вашій. Господь потішив Вас радістю від Святого Причастя, а святий Сергій прогнав ваше збентеження.

Пишете: “Піднялось в душі сильне і тривожне збентеження, я звернулась до святого Сергія – і збентеження миттєво розсіялось, воно замінилось тихим і приємним спокоєм”. Як бачите, волення з серця відразу чується на Небі і вмить надсилається звідти відповідь на нього. З цього навчайтеся, де треба шукати заспокоєння і напоумлення.

Але недобре вийшло, що Ви на сповіді якогось гріха не сказали. Велике чи мале, діло чи слово, але, якщо совість говорить, що то гріх, треба очищатися сповіддю і покаванням. Суть таїнства покавання полягає в прощенні висказаного гріха. Невисказаний гріх не розрешиться, залишиться на душі і з нею піде на той світ. Буде чорна пляма, ще помітніша на білому платті. Хитромудрість там не допоможе. Треба зробити, як встановлено не людьми, а Самим Господом. Господь каже: *Глаголи ты беззакония твоя прежде, да оправдишися* (Іс. 43, 26). І в утіху нам, і в полегшення цієї не завжди легкої справи законоположив: *елика аще свяжете на земли, будут связана на небеси: и елика аще разрешите на земли, будут разрешена на небесех* (Мф. 18, 18). Затвердіть добренько і до серця прийміть, що все не розрішене богоданним порядком на землі залишається нерозрішеним і на Небі. І поспішіть заповнити цю прогалину. Тепер потрібно, каючись у гріху, пропущеному на сповіді, каятись і в тому, що Ви пропустили його свідомо.

Добре ви робили, що майже всю дорогу не полишали коротенької молитовки. Та й завжди вчіться бути з нею нерозлучно. Вона буде збирати увагу, відбивати пустомислення й суємислення, і підтримувати у Вас здатність одержувати в слухний час напоумлення від Господа через Ангела-хранителя. Маленька молитовка - це великий скарб. Ніщо не рівне їй в духовних трудах. Старайтесь при цьому стояти увагою в серці і не слова

лише безнастанно промовляти, але і пам'ять про Господа тримати, поєднуючи з нею благоговійний страх.

Бог всюди є. Думаєм чи не думаєм про Нього. Він там, де і ми, і все бачить. Якщо судити по-людськи, то Йому прикро, коли не звертають на Нього увагу, хоча Він всіх утримує, про Всіх турбується і всіх забезпечує всяким добром. Виключіть себе з числа цих неуважних і не забувайте звертати до Господа око свого розуму або хоча б у відчутті тримайте, що Він близько, як відчуваємо, що сонце - над нами і гріє, хоч і не дивимось на нього. Розумне звернення до Бога із серця, з благоговінням, є вже молитва. Робіть так при всякій нагоді. А про те, що не випадає ставати вдень перед образами і класти поклони, не турбуйтеся багато. Зате години ранкові і вечірні всі віддавайте Господу. Тут і почитайте, і подумайте, і помоліться довше. Нібито спите, а між тим, пробудившись раненько, вставайте хутко і ведіть з Господом солодку бесіду. Налагодитесь зранку добренько – весь день піде добре. Пам'ять Божа, читання Євангелія і Апостола та інших книг, корисних для душі, будуть розкривати і стверджувати для Вас поняття про належне. Совість візьме ці поняття під свою опіку і почне провадити в життя, не дозволяючи Вам ухилятися від справ, ними вказаних. І піде життя світле. Лише майте за закон ніколи нічого (ні великого, ні малого) не робити проти совісті, а якщо щось прорветься, відразу вдовольнити її покаєнням – своїм внутрішнім, домашнім. Перед духівником потім посповідаєтесь. Совість – велике діло. Вона - голос Всюдисущого Бога в душі. Хто в мирі з нею, той в мирі і з Богом.

Благослови Вас, Господи!

Чутки й розмови людські. Потреба в доброму порадинові. Постійна небезпека зі сторони ворога.

Милість Божа хай буде з Вами!

Як боляче відгукнулось у мене в серці Ваше слово “пішли чутки”! О, який страшний і їдкий вогонь розмов і підозрілих очей людських! І зрозуміло, чому в псалмах святий пророк Давид часто з сердечним болем просить Бога в молитві позбавити його від язика людського.

Де Вам знайти втіху і опору? У свідченні Вашої совісті. Тримайте в розумі і серці усвідомлення моральної гідності ваших вчинків перед Богом та всіма розсудливими людьми. Так Ви мужньо зустрінете будь-які розмови. При цьому ставтесь до всіх так, ніби нічого не знаєте.

В життєвому побуті не можна зовсім зневажати те, що скажуть або що говорять. Найрозумніше - вести справи так, щоб не збуджувати розмов і не дратувати очей людських. Далі ж заходити не треба - скажімо, до відкладання обов'язкових справ.

Так чим же Ви досі вирізнялися?! Невже тим, що сходили до преподобного Сергія?! Але ж це було зроблено без розголосу, і тут Ви сховані були за своїми. Чи тим, що у всі недільні і святкові дні ходите до

церкви на всенощну і на літургію?! Але це є обов'язок, вірно виконуваний усіма християнами, які пам'ятають, що вони християни. Від виконання його може звільняти лише крайня потреба, без лінощів і забування свого християнства. На погані звичаї панночок московських не дивіться і мови їх пустої не слухайте. Сьогодні-завтра смерть. Вона не дивиться на красунь – косить і їх. А після смерті – відразу звіт. І мудрування панночок там не візьмуть до уваги.

Так не переймайтеся балачками. З Вашого боку робиться все, щоб не збуджувати їх. Якщо, попри все, вони пішли, то нехай собі. Для втіхи і підкріплення Вашої мужності досить, як сказано, свідчення совісті перед Богом. Хоча б і всі засуджували, але, якщо Бог виправдовує через совість, всі ці пересуди - ніщо. Оповідав мені один спостережливий, що поговор людський, коли не чіпляється за що-небудь справді погане, постоїть-постоїть над людиною, як хмара безводна, і відходить. І сліду його не буде, і ніхто вже не згадає про нього. Те ж саме, думаю, буде і стосовно Вас. Від душі бажаю Вам цього. Тримайтеся рівно, як завжди, ніби нічого не зауважуєте.

Замість строгості подвижницької, неможливої у Вашому побуті, візьміть страх Божий і пам'ять смертну – і вони навчать Вас всьому.

Пишіть про все. Потаємність в життєвому побуті непогана річ, але в духовному житті – найнебезпечніша. Неодмінно треба мати кого-небудь, з ким можна було б радитись про все - і зовнішнє, і особливо внутрішнє. Коли вже у нас з Вами зайшла про те мова, то і пишіть. Є біля нас і в нас якась недобра сила, яка різними ілюзіями добра вводить нас в оману і плутає справи наші, наводячи то на пусте, то навіть і на погане. Сидить ворог під боком і все підштовхує під руку. Проти нього немало помагає розсудливість: не відразу робити кожну справу, яка видається хорошою, а наперед всебічно обміркувати її. Коли почнете обмірковувати, примарність добра, якою огортає ворог свої навіювання, відразу розсіється. Але своя розсудливість не завжди може це зробити, тому що ворог нерідко і її заплутує своїми підказками (наші старці прозвали це підсадами). Пишіть же і все розповідайте. А якщо там знайдете когось, то частіше з ним все обговорюйте.

Спаси Вас, Господи, і помилуй! Жити треба вчитися.

Спостерігайте за собою. Помилки покажуть, як надалі вчинити справніше.

Нудьга і побоювання. Невинні розваги. Розрив спілкування з людьми поганями. Англійський апостол із секти духоносців. Його брехливість.

Милість Божа хай буде з Вами!

Ваша нудьга з побоюваннями є щось незрозуміле. Чого Вам? Все у Вас в порядку: і в домі, і в справах душі Вашої. Перетерпіть. Що робити? Богу моліться і Йому свою долю і долю всіх своїх віддавайте. Це найнадійніший шлях до спокою! Турбуйтеся про одне: щоб чимось Бога не прогнівити. Від цього і надію будете мати міцну, і спокій твердий.

Це нічого, що є деякі приємні сімейні розваги. Лише не захоплюйтесь. Бога не забувайте і за все дякуйте, приймаючи кожен втіху як би із рук Його. Зате на самоті з усією щирістю припадіть до Господа, просіть Його бути Вашим порадиником і дороговказом. Але нерідко навіть приємні розваги породжують нудьгу, тому що, хоча вони й не грішні, та все ж не можуть вдовольнити серце. А втім, нам властива мінливість почуттів. Її потрібно зносити і перетерплювати, дбаючи лиш про те, щоб не змінювалось, а завжди було в силі головне рішення – обрана Вами мета життя.

Хіба ось що може бути?! Бог просить серця Вашого повністю, а серце хоче Бога. Бо без Бога воно ніколи не буває сите, все скучає; огляньте себе з цієї сторони. Може, тут знайдете двері в покої Божі.

Дуже добре, що Ви розійшлись душею з приятелькою, яка своїм симпатичним і вкрадливим норовом мала на Вас вплив, зовсім несумісний з метою Вашого життя. Ви згадували колись про цей вплив, але я чомусь не застеріг Вас. Ну, і слава Богу! Тепер справа сама собою владналася. Однак не слід допускати в серце неприязні. Обмежтесь тим, щоб більше їй не довіряти і не брати до серця її солодку мову. Дотримуйтеся мирних та рівних стосунків.

Запитуєте, що думати про якогось англійського апостола * (14). Але ж у Ваших словах є і відповідь на це. Він каже, що Господь йому з'являється і наказує йому, що зробити і що говорити. Невже не бачите чи у Вас там не бачать, що він брехун? Якби Господь йому з'являвся, то послав би його не до нас, а, наприклад, до турків або до якихось інших невірив. Нашу віру Сам Господь багато разів стверджував і стверджує чудесами, святими мощами, явленнями Своїми і святих Своїх. Нас нема чому вчити. Навпаки, йому самому треба у нас повчитися. Апостол цей - не загальноанглійської віри, а особливої якоїсь, із недавніх. Недавно з'явилась там секта духоносців. Комуś спало на думку, що в Церкві Христовій повинно повторюватись те ж, що було з Апостолами, тобто щоб Дух Святий видимо сходяв і видимо діяв у віруючих. Декілька осіб йому повірили – здебільшого красуні. Почали думати, як би цього досягнути. Думали-думали – і надумали. Не знати як, вони переконались, що Дух Святий справді в них діє, і стали інших в цьому запевняти. Повигадували кілька темних чудес і стали розголошувати всюди. Так набралось біля них немало легковірних. Вони відокремились від інших, завели свої церковні порядки. І ось секта!

Із їхнього ж середовища і Ваш апостол. Він все розводиться про Святий Дух, що кожному неодмінно треба виповнитися благодаті Його, щоб спастися. Цілком вірна думка. Я розкривав її Вам у перших листах. Але тільки і є правди в його словах. Дальше все брехня! Він кричить: віруй-віруй, і Дух Святий прийде. Це головна його брехня! Віра справді є неодмінною умовою до отримання дару Духа Святого, але саме отримання дару буває не по одній лише вірі, а по вірі через богоустановлені таїнства. Так було і в часи Апостолів. Ось випадок! Святий Павло прийшов до Єфесу і, зустрівши там деяких віруючих, спитав їх, чи прийняли вони Духа Святого. Ті відповіли, що вони не чули навіть про Дух Святий. Виявилось, що вони були хрещені лише хрещенням Іоанновим. Тоді святий Павло охрестив їх Христовим

хрещенням, а після хрещення поклав на них руки, і вони виповнилися Духа Святого. Хрещенням вони були оновлені, але не отримали дару Святого Духа. Він був даний їм через апостольське покладання рук, а хрещення зробило їх тільки здатними до прийняття дару і гідними того. Як з цими віруючими було, так бувало і з усіма: і при Апостолах, і після них. Так це і досі буває в Церкві Божій, саме через Святе Миропомазання, яке Апостолами ж введене замість покладання рук.

Ми всі, хрещені і миропомазані, маємо дар Святого Духа. Він у всіх є, але не у всіх діє. Як досягнути того, щоб він став діючим, зображено в моїх перших листах. Потрудіться знову переглянути. Тут додаю лише, що іншого шляху до цього немає.

Зверніться тепер до англійського апостола і спитайте, чи має він сам дар Святого Духа. Не має. Бо у англійців немає таїнства миропомазання, без якого, як без покладання рук апостольських, Дух Святий ніколи не сходить і не сходять. У англійців лише два таїнства: хрещення і причастя, а таїнства миропомазання немає. Немає, значить, в них і дару Святого Духа. Немає його і в цього апостола. Отже, він пояснює про те, чого не знає, і проповідує про отримання того, чого сам не має. В словах його ви не зауважте і згадки про те, як приймається Дух Святий. Він балакає лише про необхідність мати його і потім закликає: віруй! Подібно на те: роззяв рот – і Дух Святий влетить.

Як підходять до цього апостола слово Господа: *врачу, исцелися сам!*

Прошу з цим погодитись і передати мої думки іншим, а особливо - тому, хто у Вас захоплено говорить про предмети віри. Через нього такий погляд на апостола може поширитись.

Благослови Вас, Господи! Спасайтесь!

Про читання духовних і світських книг.

Милість Божа хай буде з Вами!

За Вашим бажанням надсилаю Вам святого Антонія. Читайте і заглиблюйтесь. І дивуйтесь. Він не був вчений і книг вчених не читав, лише співав Псалтир і прочитував Євангеліє з Апостолом. Благодать Божа розкривала споглядання в розумі його, і ось дивіться, які премудрі в нього повчання. Очевидці стверджують, що, коли він починав говорити, мова його текла, як ріка і, виходячи з його серця, наповнювала серця всіх слухачів. Іноді цілі ночі проходили в таких бесідах, і ні він, ні слухачі його не знали втоми і не морилися сном. От і у нас отець Серафим Саровський теж був невчений, але досвід життя духовного, заглиблення в слово Боже і писання отців зробили його мудрішим з мудрих. В духовному житті книги – лише керування. Пізнання ж набувається ділами. Навіть те, що пізнається читанням і виглядає ясним і ґрунтовним, сприймається зовсім в іншому світлі, коли випробовується ділом. Життя духовне – особливий світ, в який не проникає мудрість людська. Ви самі це відчуєте або вже відчули. Трудіться над собою і пильнуйте себе. Мало-помалу – і Ви дійдете до того,

що почнете вести премудрі розмови - хоч сідай і записуй. Благослови Вас, Господи!

Пишете: “Багато читаю; чи добре це?” Буває і погано, і добре, дивлячись по тому, що читаєте і як читаєте. Читайте з обдумуванням і те, що читаєте, перевіряйте неоманливою істиною нашого сповідання. Що згідне з ним, те приймайте, а що незгідне, відразу відкидайте як богопротивну думку, і книгу, в якій такі думки, кидайте. Ви взялись вивчати духовне життя. Це предмет і багатоосяжний, і величний, і солодкий для серця, яке не може не бачити в ньому остаточного свого блага. Взались за це – і вивчайте з книг, а надто - ділом. Які книги читати - вже знаєте, і як настроїться на відповідне життя - відаєте. Якщо серйозно бажаєте вступити на цю стежу, то у Вас не буде часу звертатись до вивчення інших предметів. Вже вчились і загальні поняття про все маєте – і досить з Вас.

Скажете: та так відсталою вийдеш? Що ж за біда! Відсталою в одному, а успішною - в іншому, набагато вищому. Був би збиток, якщо б, відстаючи в людських мудруваннях, Ви не переважали в премудрості Божій. Але оскільки успішною в останній Ви, без сумніву, будете, взявшись за справу як слід, то не збиток потерпите, а більшу перевагу здобудете. Бо людське мудрування не можна порівняти з мудрістю духовною.

Я не хочу тим сказати, що нічого іншого вже почитати не можна, але без нього краще обійтись, тоді як, схилившись на інше, можна багато втратити у головному. За двома поженетесь, з жодним не впораєтесь.

Але питання все ще лишається відкритим: так чи можна читати щось інше, крім духовного? Крізь зуби кажу Вам, ледве чутно: зрештою, можна, лише небагато і з розбором. Ось Вам прикмета: коли в доброму духовному настрої станете читати якусь книгу і той добрий настрій почне відходити - кидайте ту книгу. Це основний для Вас закон.

Але і книги з людськими мудростями можуть жити дух. Це ті, що в природі і в історії відкривають нам сліди премудрості, благості, правди і всебічного промислу Божого про нас. Такі книги читайте. Бог відкриває Себе в оточуючій природі і історії людства так само, як і в слові Своєму. І вони - книги Божі для тих, хто вміє вірно їх читати.

Сказати “читайте такі книги” легко, але де їх взяти? Цього я Вам вказати не можу. Нині більше виходить книг на теми природознавства. Але майже всі вони з хибним напрямком - а саме намагаються пояснити походження світу без Бога і всі морально-релігійні та інші прояви в нас духовного життя – без духа і душі. І до рук їх не беріть. Є природничі книги без таких мудрувань. Ті можна читати. Добре з’ясувати для себе будову рослин, тварин, особливо людини, і закони життя, яке в них проявляється. Велика у всьому цьому премудрість Божа! Недослідна! Які саме є книжки такого роду, спитайте в того, хто захоплююче говорить про предмети віри.

А повісті і романи?! Є і між ними хороші. Але щоб взнати, чи вони хороші, треба їх прочитати, а прочитавши, наберетесь таких історій і образів, що боронь Боже! Засмітите свою чистеньку головку. Потім спробуй вичистити. Яка ж потреба накликати на себе такий труд?! Тому, думаю,

краще не читати їх. Хіба коли хто з благонамірених читачів порекомендує якусь повість, можете прочитати.

Є хороші краєзнавчі твори. І їх можна почитати. Але всього потрохи і лише для розмаїття. Свою справу тримайте і від неї уваги не відвертайте.

Благослови Вас, Господи!

71

Охолодження до молитви. Неуважна і спішна молитва. Як уникати цього. Читання молитов напам'ять.

Милість Божа хай буде з Вами!

Пишете: “Щось погано йде молитва моя”. Що молитва йде погано, в цьому не молитва винна, а той, хто молиться. Старайтесь молитись як належить, і молитва буде йти добре. Хто погано пише, на того гримнуть і насваряться – і він починає писати справно. Прошу гримнути на себе і налякати судом Божим – і почнете молитись як слід. Людські справи виконуємо ми ретельно, тому що люди побачать і дорікнуть, а справу Божу робимо абияк, тому що Господь мовчить, не відразу докоряє. Служіння Собі Він довіряє старанності дітей Своїх, так Ним облагодіяних. О, як це гірко буде, коли доведеться зізнатись винними у недбалості перед Самим Господом.

Та куди ж це поділась молитва Ваша?! Адже вона пішла було добре, і Ви відчували вже благу її дію в серці. А я скажу Вам, куди вона ділась. Помолившись раз і два щиро, з теплою і відчувши у святого Сергія таку швидку допомогу через молитву, Ви подумали, що молитва Ваша вже встановилась і тому не варто про неї багато турбуватись: сама піде добре. Допустивши таку думку, Ви, стаючи на молитву, стали вичитувати її неуважно і спішно, перестали дивитись за думками. Від цього увага розсіювалась, думки розбігались у різні сторони – і молитва була не в молитву. Раз-два вчинили так – і молитва зовсім пропала. Починайте знову набувати молитву і випрошувати її собі у Господа.

З цього навчіться, що ніколи не потрібно вважати усталеною ніяку духовну справу, а тим більше молитву, а завжди як би вперше приступати до неї. Що робиться вперше, тому віддається і перше завзяття. Якщо, приступаючи до молитви, будете себе настроювати, що Ви ніколи не молились як належить і тепер лиш вперше хочете зробити це, то завжди будете молитву свою творити з першим завзяттям. І вона буде йти добре.

Думаю, що Ви стали виконувати своє молитовне правило з поспіхом - абияк, лиш би скінчити. Вважайте віднині для себе законом ніколи не молитись абияк. Ніщо так не ображає Господа, як це. Краще не всі належні молитви вичитуйте, але зі страхом Божим і благоговінням, ніж всі - абияк. Краще навіть одну молитву яку-небудь прочитати або навіть своїм словом, впавши на коліна, помолитись, ніж так робити. Стали так молитись, от і плоду немає. Прошу добренько пожуриати себе за таку неуважність. Відайте,

що ніхто з уважних і ревних не відходить від молитви, не відчувши її дії. О, якого блага позбавляємо ми себе, дозволяючи собі недбало молитись!

Чому поспіх буває в молитві? Незрозуміло. За іншими справами години проводимо, і не здається довго, а тільки-но станемо на молитву, як вже думаємо, що не зна скільки простояли. І ну поганяти себе, аби швидше закінчити. От і не буває ніякого толку від молитви. Як же бути? Дехто ось як робить, щоб не піддаватись такій самоомані: призначає собі чверть години на молитву, або півгодини, або годину, як кому зручніше, і так підганяє своє стояння на молитві, щоб удар годинника – за півгодини чи годину – давав їм знати про кінець стояння. Потім, стаючи на молитву, вже не турбуються про кількість прочитаного, а лише про те, щоб гідно підвестись до Господа в молитві на протязі всього відведеного часу. Або так: визначивши собі час для молитви, вираховують, скільки разів за цей час можна пройти чотки, неспішно їх перебираючи. Потім, стаючи на молитву, неспішно перебирають чотки певну кількість разів, а розумом у цей час Господу предстоять - або в бесіді з Ним своїм словом, або прочитуючи які-небудь молитви, або просто благоговійно вклоняючись Його безмежній величі. І так звикають молитись, що хвилини стояння на молитві бувають для них солодкими хвилинами. І вже рідко буває, щоб вони стояли на молитві лише відведений час, але збільшують його вдвоє і втрьох. Оберіть і собі якийсь із цих прийомів. І тримайтеся його незмінно. Нам з Вами не можна обійтись без точних правил. Для ревних же молитвеників жодні правила не потрібні.

Я Вам писав уже, щоб Ви завчили молитви і, стаючи на молитву, напам'ятають читали їх, не беручи до рук Молитовника. Це куди як добре! Стаючи на молитву, читайте завчену молитву або псалом, і кожне слово його обіймайте не думкою лише, але і відчуттям. Якщо при цьому від якогось-небудь слова псалма або молитви почнуть народжуватись свої молитовні звернення, не переривайте їх, хай ідуть. Адже Вам не мусово прочитати стільки і стільки, а треба лише простояти на молитві належний час, який викажеться сам або чотками, або годинником. Немає для чого спішити читанням молитов. Хай один псалом або одну молитву прочитаєте за весь цей час. Хтось розповідав, що йому нерідко випадає за весь відведений у нього час для молитви прочитати одне “Отче наш”. Тому що кожне слово у нього перетворюється на цілу молитву. Інший розказував, що коли розтлумачив йому хтось, що так можна молитись, то він всю утрєню простояв у благовійній молитві, читаючи “Помилуй мя, Боже”, і не встиг докінчити псалма.

Прошу навикати і собі так молитись і, Бог дасть, скоро виховаєте в собі молитву. А там вже і правил ніяких не потрібно буде. Трудіться, інакше нічого не вийде з Вас. Якщо в молитві не будете мати успіху, не ждїть його і ні в чому іншому. Вона - корінь всього.

Благослови Вас, Господи.

Обіт зречення світу. Як вести себе після принесення обіту до його виконання.

Милість Божа хай буде з Вами.

Невимовну радість приніс мені останній Ваш лист. Отож, остаточно рішаєтесь життям своїм служити Господу, не оплітаючись життєвим побутом. Хай прийме Господь милостиво цю жертву і хай благословить добре рішення Ваше! Вирекли перед Господом - тримайтеся ж його і віднині утверджуйтесь в думках своїх, що Ви вже відрізані від світу. Я і раніше чув від Вас, що Ваша душа не лежить до цього побуту, то через слабкість здоров'я, то через страх невдач, які випадало Вам зауважувати в інших сім'ях. Але то була одна мова, а тепер – інша. Справа одна, але душа в ній інша. То було незадоволення життєвим через життєві міркування, а тепер Ви відсікаєте себе від життєвого, щоб цілковито належати Господу. Чимало людей живе безсімейно, але живуть так само, як і сімейні, з тими ж турботами і розрахунками. Ваше рішення - не в цьому дусі. Воно зовсім з іншого джерела, до іншого порядку життя належить і Вас зобов'язує. Зігривайте ж той дух, в якому виречене ваше рішення.

Рішення промовлене, але коли і як його виконати, на це потрібно терпляче очікування. Не можна рвонутися раптово при Ваших обставинах, коли все, як чекаєте, буде всупереч. Батьківське благословення – перша умова. Його потрібно виждати. Ждіть і моліться. Господь, вклавши у Вас такий благий намір, Сам приведе його у виконання непомітним чином, як під гору скочуються санки. Нічого не кажіть, а, з одною думкою в душі, все моліться Господу, щоб привів у виконання Ваш намір, як знає Його премудра воля.

При цьому самі в собі настраюйтесь до того роду життя – не зміною зовнішніх порядків, а внутрішнім ладом. Під цим я розумію не щось особливе, а те ж саме, про що було так багато писано раніше і що вже почали Ви робити. Візьміться за все вказане більш рішуче тепер. Основа покладена, будуйте дім.

Стали Ви спиною до життєвого, не повертайтеся більше до нього лицем.

Тепер Вам можна зовсім відмовитись від усіх розважальних втіх і бути більше вдома на самоті, за якоюсь справою, а між нею – і за заняттями в дусі Вашого настрою. Тепер Вам можна рішучіше діяти в цьому напрямку.

Згадаю і про головне. Зрікаючись життєвого, до Бога потрібно більше приліплятись. Це знаєте, але блаженні будете, якщо і творити те станете. Думайте ж більше про Бога і справи Божі. Пам'ять про те, що Господь всюди є: і з Вами, і в Вас – цю пам'ять нав'яжіть на свій розум і з нею будьте нерозлучно: працюйте, сидіть, спіть і не спіть. Поєднуйте з цією пам'яттю й іншу – пам'ять про смерть і про те, що після смерті: про суд і вирішення участі вічної. Ці дві пам'яті – два могутніх сторожа всякого добра. Вони самі Вас усьому навчать, зігріваючи в Вас спасенний страх Божий – джерело божественної премудрості.

Це все Ви вже знаєте. Згадую мимохідь, щоб Ви рішучіше взяли за це. Особливо ж потрібне Вам тепер слово - благослови, Господи! Але виконання чекайте з терпінням.

73

Продовження. Раз даний обіт безиллюбності треба тримати твердо. Висота дівства.

Спішу і ще додати Вам дещо про те ж саме.

Святий апостол Павло, який запровадив віру Христову в Коринфі, остерігаючись, як би коринфяни не ухилились на який-небудь неправий шлях, писав до них: *ревную... по вас Божиєю ревностію: обручих бо вас Единому Мужу деу чисту представити Христови. Боюся же, да не како, якоже змій Еву прельсти лукавством своим, тако истлеют и разумы ваши от простоты, яже о Христе* (2 Кор. 11, 2-3). Ревную Божою ревністю і я за Вами, як бачите з самого початку наших бесід. Ось стоїте Ви перед Христом Господом – діва чиста, яка себе Йому віддала! Але обручення Ваше з Господом не мною здійснене. Воно влаштувалось поза моїми зусиллями і навіть намірами. Пишучи до Вас, я хотів лише настроїти Вас на істинно християнський лад життя, – лад міцний, в якому, мов на безпечному човні, могли б Ви перепливти невірне море тимчасового життя. Відбулося, однак ж, більше. І слава Богу! Нахил до цього був у Вас від природи – Бог дав. Повіяла на нього Божа благодать. І ось – рішення!

Рішення! Але справа ж іще далеко. Скільки може зустрітися випадковостей, які можуть все перевернути вверх дном. Не можна тому не боятись, щоб не стлів і Ваш розум від простоти, щоб не звабив і Вас ворог лукавством своїм, як колись змій Єву. Господь хай позбавить Вас від цього. Однак ж, якщо і завжди рабам Христовим необхідно тверезитися і не спати, пильнувати і молитися, тим паче необхідно це для Вас тепер, після прийнятого Вами наміру. Певного нічого не можу Вам сказати, крім як: будьте на сторожі. Миттєво може напасти ворог. Пишіть тоді якомога швидше. А тим часом стійте.

Поглибше вкореніть те переконання, що спосіб життя, Вами обраний, є Богом благословенний. Його схвалив Спаситель словом про скопців заради Царства Небесного. Йому Він дав перевагу, сказавши про Марію, яка лише слухала слово Його біля ніг Його, що вона благу частину вибрала - єдине на потребу. Світлі приклади його - в особі багатьох пророків і апостолів, святого Предтечі Господня, надто ж Пречистої Владичиці Богородиці – хранительки і джерела чистоти. Покров Її Материнський хай осіняє Вас завжди. Невинні діви – особливий предмет її опіки.

Діви, як і дівичі, усталились у Церкві Христовій ще в часи Апостолів і відтоді постійно в ній перебувають і будуть перебувати, поки стоїть Свята Церква, тобто до кінця світу. Бо цей рід життя і природі нашій не чужий, і сприяє духу віри Христової. В Коринфі багато дів не хотіло виходити заміж, бо всією любов'ю возлюбили Христа Господа – всім душам єдиного мужа.

Батьки звернулись до святого Павла з запитанням, як їм чинити. Святий Павло порадив їм дати донькам свободу працювати Господу, не примушуючи їх виходити заміж. Батьки послухались його поради, і діви залишилися дівами. Приклад коринфян наслідували інші Церкви, і дівство зацвіло всюди. В деяких місцях діви збирались для проживання в одному домі – працювали і Богу молились, без спілкування з іншими. Багато з таких увінчались і вінцями мученицькими, як свідчать їх достовірні житія.

Бачите, в який сонм ви вступаєте, по чийх стопах йдете, чийм покровом осіняєтесь і чийх слів слухаєте. Дивіться ж, взявшись за рало, не повертайте назад. Затвердіть слова Апостола про тих, що відмовились від шлюбу, і часто згадуйте їх: *непосягши*, тобто та, яка не вийшла заміж, *печется о Господних, како угодити Господеви, до будет свята и телом и духом* (1 Кор. 7, 34). Про святість тілом нема що говорити. Але про святість духом не можна не говорити і не турбуватися багато. Можна її миттєво згубити. *Блюдите убо, како опасно ходите* (Еф. 5, 15). Що берегти? Серце, щоб воно ні до чого не приліплялось: не до особи тільки (про це й мови нема), але ні до якої речі. Кожне таке приліплення буде порушенням Вашого заручення з Господом, невірністю Йому. А Він – ревнивий. І строго питає з невірних Йому сердець.

Пишу це не для того, щоб застрахати Вас. Страхання - вже що за *охрона!* Але нагадую на той випадок, що Вам, може, часом доведеться наставляти саму себе на розум страхом, якщо інші напоумлення не подіють. На нашу ревність і постійність покластися не можна. Нині так, а завтра - хто знає, що буде. Так ось і відайте, як погано буде, якщо відступитесь від наміреного.

Благослови Вас, Господи!

74

Настанови для тих, хто рветься до монастирського життя. Різні види подвигу безшлюбного життя. Терпляче очікування і домашнє приготування до монастирського життя.

Милість Божа хай буде з Вами!

Пишете: “О, коли б скоріше! Зараз би полетіла куди-небудь в пустелю, щоб нічого не бачити і не чути”. Ні, ні. Спішити ніяк не можна. Де поспіх і такий запал – скоріше та скоріше, – там не Боже діло. Бентежні бажання, навіть добрі - не є добрими і не ведуть до добра. Боже йде тихенько, непомітно, але твердо.

Моліться і з терпінням чекайте, видивляючись, чи не відкриються двері до виходу. Господь так влаштує, що і самі не здогадаєтесь, як все влаштується. З Господом заручіться тепер – самі в собі перед Ним Єдиним. А вже коли поступити в хор наречених Його – це вирішувати Йому. Віддайтесь цілковито в руки Його.

Ви обираєте монастир. Але монастир - не єдине місце для тих, що не хочуть пов'язуватись сімейними путами. Спочатку і зовсім не було

монастирів. Ті, що рішались працювати Господу, не пов'язуючись життєвими клопотами, в своєму ж домі влаштували собі окрему каютку і жили в ній відчужено від усього в постах, молитвах і вивченні Божественного Письма. Вже згодом, досить пізно, коли стало незручно жити в домах, деякі почали виходити з міста і села і жили - хто в природній печері, хто в гробницях, хто в келії, подібній до намету. А після них вже завелись і монастирі, щоб жити спільно і спільними силами, і утримувати себе, і творити діло спасення в особливих подвигах. Але і при них дехто, рішившись присвятити Господу життя в безшлюбності, не вступали до монастиря, а віддавали себе на служіння братам і сестрам в лікарнях, богадільнях і приймальнях для прочан. Всі ці роди життя, які утворились від самого початку в Христовій Церкві, вже не переривались, а існували завжди і досі існують. І тепер одні безшлюбні вдома спасаються, другі йдуть у монастир, а треті беруться доглядати хворих як сестри милосердя.

І Вам можна обрати будь-який з цих родів життя. А який саме, треба зачекати і подивитись, на що Бог вкаже. Ви вірно сказали, що в монастирі зручніше спасатись. Там швидше можна очистити серце і досягнути стану радості в Дусі Святому. Все там для цього пристосовано. Мені думається, що і за станом Вашого здоров'я монастир є найпридатніше для Вас місце. Тому і не лишайте думки попасти туди в свій час, який Господь вкаже. А до того потерпіти треба. До того подвизайтесь першим родом – тобто живучи вдома. Маєте свою кімнату – майте її як келію монастирську і ведіть там життя, ніби в монастирі. Нехай тато і мама будуть для Вас замість ігуменії, свої всі – замість сестер монастирських, а Ви – для всіх незмінна послушниця.

Ви спішіте в монастир, ніби на свободу і в рай. Справді, там повна свобода для духа, але не для тіла і зовнішніх справ. В цьому відношенні там повна пов'язаність, закон неодмінний – не мати своєї волі. І рай там є, але його знаходять, не завжди прямуючи уквітчаною дорогою. Він справді там знаходиться, але загороджений тернами і колючками, через які треба до нього добиратись. Цього ніхто не досягає, якщо не поколеться і подряпається. Це і майте на увазі, і виправте уявлення свободи і раю, яких очікуєте від монастиря.

Чекайте ж терпляче. Пам'ятайте гувернантку!* (15). Вона сім років чекала, випробовуючи силу свого наміру. Зате і вийшла полум'яна монахиня.

Що спішити? Монастирі не втечуть. Встигнете попасти в який-небудь. Тимчасом Ви і в намірі укріпітьесь, і тілом зміцнієте. У Вас вдома всі порядки благочестиві. І батьки Ваші, і рідні – люди богобоязливі. Нічого Ви не можете терпіти такого, що б суперечило Вашому рішенню Господу себе присвятити. Тож дозрівайте серед такої атмосфери і в такому розсаднику.

Так вирішено: чекайте. Життя ж і навички свої потрохи підлагоджуйте під монастирські.

Благослови Вас, Господи!

Хитрування ворога, щоб відхилити від світозреченого життя. Як боронитися.

Милість Божа хай буде з Вами!

Пишете: “Сумно мені, ніде немає спокою. Щось тисне мене, на серці тяжко і темно. Раптом охопило”.

З нами хресна сила! Мужайтесь і стійте. Це ворог здогадався, що Ви зовсім хочете втекти з того кола, де йому вдається пожитись біля християн, і от зустрічає Вас такою тугою і томлінням. Не Ви одна, всі переживають такі напади, але не всі - одні й ті самі. Вас морить тугою; другого охоплює боязкість; у третього в думках нагромаджує перешкоди, як гори; іншому малює в голові безглуздість початої справи. До кожного підходить, як йому зручніше: наводить потоки думок, розтривожує серце, збурює його всередині. І це - раптово, мов порив бурі. Такі вже виверти у ворогів наших. Вони – безладний народ. Вештаються всюди. Бачать, що двері відкриті і сторожів немає, вдираються до нашої домівки – і все шкереберть. Накапостили – і втекли. А ти потім справляйся, як знаєш. Але ж біди від цього ще ніякої немає. Ми не винні в тому, що вороги набігають; не винні і в тому внутрішньому нашому розладі, який вони спричиняють; не винні і в тих думках і почуттях, які при цьому ними збуджуються. І Бог не винить нас у цьому. Лише не треба ні з чим згоджуватись, а перетерпіти – і все мине.

Ви не визначили жодною рисою вашого томління, мабуть, тому, що воно справді невизначене; ця невизначеність більш за все і викриває, що тут ворожі нападки. Стійте ж! Господь попустив Вам таке випробування, щоб Ви показали, що не жартуєте словом обіту. Поставтеся ж до того, що Ви переживаєте, як до посланого від Господа і говоріть, як Іов: буди ім'я Господнє благословенно! Було спокійно, а тепер туга! *Благодаріння* Господу за спокій, *благодаріння* і за цю тугу. Скажіть Господу: буду терпіти, буди воля Твоя! Поможі тільки, Господи, перетерпіти. І все припадайте до Господа. І Матір Божу закликайте.

Ви терпите напад. Це – нагода показати своє вміння стояти в доброму, як воїну – нагода відзначитись, коли нападає ворог. Хай б'є ворог. Ви стійте непохитно в доброму. Говоріть навіть вголос: не зміню ні йоти в своєму намірі і рішенні. Не хочу нічого з того, що навіює ворог; і називайте, що саме навіює, відкидаючи і проклинаючи те. І Господа кличте на поміч. Все пройде. На одного доброго мирянина напав дух хули і невір'я. Він розповідав: “Чую, як у вухах туркочуть вороги: нема Бога, нема Христа. А я тільки твердив: вірую, Господи! Вірую, вірую, вірую! – І відігнав ворога”. От і Ваша справа така. Волайте: не хочу того, не хочу другого, не хочу третього – нічого не хочу того, що навіює ворог. Одного хочу - того, що вирекла перед Господом у серці своєму.

Говорите: “Мабуть, я велика грішниця, і Господь мене карає”. Що грішницею себе відчуваєте, це добре. І якщо це відчуття зростатиме - не переступите належної межі.

Всі ми – великі і неоплатні грішники. Якщо і цей випадок будете виводити зі своєї гріховності, біди не буде. Тільки внутрішніх своїх рішень

не відмінуйте і у розпач не впадайте. Що попускає Господь (і всередині, і зовні), все скеровує до нашого очищення і спасення. Сам же близько є і помагає. І коло Вас є. Воскресіть таке уповання – і, терплячи, моліться.

Це і подібне Господь попускає заради вінців. Хто встоїть, той переможець і тому вінець. Ми всім, хто нас оточує і з нами зустрічається, можемо добувати вінці. Тільки увага потрібна, мужність і те, щоб все від Бога приймати і до Бога відносити.

Будьте ж благодушною і не допускайте жодних вагань. Благослови Вас, Господи!

76

Спокуси зі сторони невір'їв. Відхилення їх суємудрих міркувань.

Милість Божа хай буде з Вами!

Ну от! Не встигла відійти перша навала, як готова вже і друга – найтонша і найнебезпечніша. Хто це у Вас там просторікував?! Адже скільки набрехав і скільки паскудного мотлоху накидав він Вам в голову. Мав на меті віру похитнути і не тільки від Христа Господа відхилити, але і зовсім безбожничею зробити. Це ворог підіслав Вам такого мудрагеля - розумного.

Ви добре вирішили всіляко уникати розмов з невірами і будь-якої зустрічі з ними. Лихі бесіди розтлівають добрі настрої душі. Починай потім знову боротись і відновлювати розладнане. Але ж не остережешся. Ці лихі створіння шаستاють всюди. Дивишся – він тут як був. Так надалі ось як чинить: коли ненароком доведеться почути щось супротивне вірі, всіляко старайтесь не допускати до серця чутого, а скеровувати те з одного вуха в друге. В той же час, відхиляючи увагу від мови невіра, тримайте в серці переконання, що віра наша безумовно істинна у всіх своїх пунктах і якщо хтось противиться їй, то це від нерозуміння. Заперечувати можна все, навіть наше існування. Відновлене в серці переконання і думка про недалекість розуму і *недосконалість* серця того, хто так говорить, зробить душу Вашу каменем, від якого погані розмови будуть відскакувати без сліду. Якщо все ж таки щось недобре западе в душу, негайно вдайтеся до молитви, як зробили у преподобного Сергія: волайте до Ангела хранителя, Матері Божої, особливо ж до Самого Господа Спасителя. І вони розвіють навіяний морок. Потім або самі обміркуйте непорозуміння, яке запало в душу, або в книзі якій шукайте спростування його, або поговоріть з кимось, але неодмінно зробіть так, щоб і сліду не залишилось в душі, бо він все буде її каламутити, ніби на ходу підкидати камені під ноги.

Пишіть і до мене. Ви добре зробили, що записали все почуте. Хоч у Вас і не було вагання і вже відійшло все, що засіло було в думці від розмов тих, скажу, однак ж, проти них слово-два.

“Віру виховання набиває”. Не набиває, а розвиває і дає їй певний вигляд. Кожен новонароджений вступає в суспільство, яке має віру. Віра суспільства стає його вірою, як і все інше. Але здатність до віри і потреба в ній душі не суспільством формується. Так само, як і у пізнанні: суспільство

через виховання передає своєму новому члену добуті їм пізнання, але не дає йому здатності пізнавати. Ця здатність є невід’ємна властивість душі. Так і віра в буття Бога і Його вседержительство є невід’ємна властивість духа, яка з силою і виявляється у кожного, тільки-но розвинуться його здібності. Суспільство передає лише образ своєї віри, а не саму віруючу силу і потребу в ній.

"Суспільство через виховання набиває віру". А в суспільство ж звідки вона зайшла?! Що б не увійшло в суспільство, все те виходить з душі. Воно є сховище, як би басейн, куди стікає все, що виходить з душі. Таким чином, в суспільстві є віра, тому що вона від початку є в душі. З душі вона вийшла і осіла в суспільстві. Віра старша за суспільство і сім’ю, а значить, і за саме виховання. Виховання віддає новонародженому те, що раніше внесено в сім’ю і суспільство з душі.

Так прошу міцніше тримати в розумі переконання, що виховання розвиває лише те, що є в природі людини, але нічого не вкладає нового. Якщо воно розвиває віру, то лише тому, що вона в природі людини. Знати Бога і поклонятися Йому ніхто б не міг навчити, якби в душі людини це не було незаперечним законом. І от бачимо, що у всьому роді людському є віра. І у найдикіших вона є, тому що без неї людина – не людина. Якщо не вірить дехто із багатовчених, то це не значить, що вони зробили крок далеко вперед або високо махнули вгору, а значить, що вони випали із природи людської, викривили себе і спотворили, як би хто очі собі виколов або відрізав ніс. Якщо всі мають віру, – з цього слідує, що норма людського життя неодмінно містить і віру. Значить, той, хто не має віри, відступає від цієї норми і є моральною потворою – такого рангу суть всі невіри.

“Людина, яка з дитинства потрапила в коло тварин, робиться і сама такою ж, як вони”. Це писалось у французьких повістях і романах кінця минулого століття. Чи було насправді щось подібне, не знаю. Людина – всюди людина. Хай і між тваринами вона виросте, все своє вже візьме вона неодмінно. Але хай і бувало так, як говорять; візьміть ту людину, яка виросла серед тварин, і штуки дві з цих тварин і введіть у своє коло. Через тиждень побачите, як далеко відійде людина від тварини. Чому? Тому, що в ній є зародок вищого життя. І віра в неї з’явиться. Вона в ній вже є, але темна, забита. З перших же вказівок прокинеться і скоро набере силу. Тварини ж усі залишаться тваринами.

Невірам, що випали з норми людської природи, властиво для обґрунтування свого невір’я посилатись на ненормальності. Так, крім вигаданого ними ненормального виховання людини серед тварин, наводять як приклад дурнуватих від природи. І чого-чого вони при цьому не наговорять?! І Бога немає, і душі немає. Але ж, якщо мислити тверезо, з цих випадків нічого виводити не слід, тому що самі ці випадки ще не пояснені. От як раджу міркувати про них. Душа в них є, як і у всіх людей, але не має змоги виявляти себе повністю: зв’язана. Пояснюйте це ось якими діями Промислу Божого. Буває, що кому-небудь загрожує небезпека від майбутніх обставин, які мають скластись, якщо він буде в них задіяний. Бог посилає йому хворобу, і, поки він лежить в постелі, обставини ті минають без його

участі. Так спасається він від біди. А будучи здоровим, він неодмінно втрутився б у справи і потрапив у біду. Так думайте і про дурників від природи. У них душі зв'язані на весь період земного їх буття, тому що, якби розв'язати їх, це б спричинило чимало бід – і людям, і їм самим. В іншому житті відкриється, що це так. Їх душі перейдуть туди, як душі померлих немовлят. Виправдається таке вірування чи ні, побачимо на тому світі. *Але на тому світі буде розяснення будь-якої обставини. А на цьому нічого з таких випадків виводити не можна.*

Інших почутих Вами нісенітниць не торкаюся. Ви самі їх добре зрозуміли. *Блюдите убо, како опасно ходите, не якоже немудри, но якоже премудри* (Еф. 5, 15).

Благослови Вас, Господи!

77

Спокуси зі сторони домашніх неприємностей. Покірність батькам як приготування до монастирського послуху.

Милість Божа хай буде з Вами!

Ось і ще! То невіркою хотів Вас зробити ворог, а тепер робить бунтівницею, і проти кого ж? Проти батьків.

Боже мій, скільки нарікань у листі Вашому! А що там таке сталося?! Мабуть, блоха вкусила. Одначе здогадуюсь, що це якась нічого не варта дрібниця. А в голові Вашій вона так збільшилася, що й оком не осягнеш. Все ворог, все ворог. Він гонить Вас з-під стріхи батьківської, щоб звернути Вам голову. Ось і роздмухує з усякої дрібниці гору, яка придавлює Вас. Ви описати не можете, що це таке. Я Вам скажу наперед, що і описувати нічого. Це звичайна ворожа уловка – заплутувати розум наш невизначеностями. І прикрощі, ним збуджені, і дурнуваті його втіхи він вміє так закривати примарністю, що, хоч і нічого в них не бачать певного, думають, однак, що вони є щось велике. А станеш розбирати – все розлетиться: ні горя, ні втіхи немає там, де їх, здавалося, були гори. Все омана. І тепер для Вас влаштував він оману. Прошу перехреститись і плюнути на ці поради ворога.

Неприємності, неприємності! Я впевнений, що їх зовсім немає. Та хоч би й були насправді, хіба тікати від них потрібно?! Їх треба переносити благодушно і з вдячністю Господу. Адже це ворог розпалює Вас. Коли воїн зустрічає ворога, хіба йому тікати потрібно? Треба воювати. І Вам теж. Ви ж - що? Ворог тільки роги показав через якісь неприємності, а Ви - вже й тікати. І не думайте. З домівки батьківської, після прийнятого Вами наміру не зв'язувати себе щлюбом, Вам тільки два виходи: або в монастир, або в сестри милосердя; те чи інше – з благословення самих батьків. Поки ж не влаштувалось ні те, ні інше, сидіть вдома і все терпіть. Зараз же станьте перед Господом, щиро покайтеся у своєму дурному збентеженні і вимовте тверде рішення: буду чекати, буду все зносити благодушно. Хай на все буде воля Твоя, Господи!

Не можу зрозуміти, як можете ви розходитись з батьками в чому-небудь? Якщо це стосується суджень про що-небудь, то чому б Вам не поступатися, щоразу - зі смиренням? Вони старші від Вас і досвідченіші. Помилку в судженні Вам слід швидше за собою визнати, ніж передбачати її у них. Так і думайте: мабуть, я погано бачу – і погоджуйтесь з їхньою думкою. Якщо це стосується якихось розпоряджень по дому, знов робіть по-їхньому, і кінець. Якщо не можете чогось зробити, поясніть, що не можете, і теж кінець. Якщо попри все вони будуть наполягати, робіть як можете. І не можу я придумати ні в чому у Вас такого розладу, щоб його не можна було залагодити. Все ворог з мухи слона робить.

Та чи Ви, бува, не хотіли, щоб все пішло по-Вашому? Ото гордячка! Це незаконно не тільки стосовно домашніх справ, але навіть і стосовно Вас самих. Мусите приректи себе на повну покірність батькам і все робіть на догоду їм, щоб заспокоювати їхній дух. Це і буде попереднім приготуванням до майбутнього монастирського послуху або ретельності в общині сестер милосердя. От Апостол для всіх поклав за закон коритись один одному в страсі Божому (Єф. 5, 21). А Ви батькам перечити беретесь і розходитесь з ними, Бога не боячись. На що це подібне? В чийй школі навчилися Ви такої мудрості?!

Блюдите же, повторюю вам ще, како опасно ходите! Благослови Вас, Господи!

Спокушання від сторонніх через несправедливість і обмови. Терпіння їх. Попередження тим, хто хоче піти з дому батьків на свободу.

Милість Божа хай буде з Вами!

Знову?! Несправедливості, обмови! Це вже, мабуть, звідкись ззовні. Але звідки б вони не були, скажу Вам: не тільки мужайтесь і кріпіться, але й радійте. Значить, Ваша справа душевна йде добре. Господь веде Вас до очищення, а ворог зустрічає в Вас сильну суперницю. Стійте ж міцно на своєму. Несправедливостями і обмовами нема чого бентежитись. Хто їх спричиняє, тому Бог суддя, а той, кому їх спричиняють, має терпіти їх благодушно і Богові дякувати. Не забувайте, що є друге життя, в якому відгукнеться все теперішнє, в похвалу або в докір. Перенесете несправедливість? Похвала буде. Не перенесете? Докір. Там не скажете: несправедливо. Справедливо чи ні, скажуть: не твоє діло судити. Ти - чому не терпіла?!

Несправедливості не походять від Бога, але попускаються Ним на благо тому, кому попущені. Істинно на благо! Це не просто фраза, а так є насправді. Наведу Вам у приклад мучеників. Вже як їх не тиранили. А Господь що? Він тут же був, видимо з'являвся їм, втішав їх, полегшував страждання, але все ж залишав їх у муках – терпіти до кінця, щоб увінчатись повним вінцем. Так і кожна неправда і кожна обмова вінець готує. Але тому, на кого вони падають, треба їх перетерпіти. От ця потреба тепер і Вас

зустріла. І мусите благодушно терпіти, що б там у Вас не було. Того хоче від Вас Бог для Вашого ж блага.

Ви кажете: страшно віддати себе неправдам на цілий вік. Звичайно, страшно. Для цього й говорять тому, хто йде вслід Господа: мужайся і хай кріпиться серце твоє! Попереду - хрест. Виходить, що нічого більше не лишається, як віддати себе скорботам, нестаткам і обмовам. В цьому *відданні*, скажу Вам, *початок істинного шляху*. Віддасте себе на це? В ту саму хвилину, коли віддасте, ступите вслід Господа. Прошу все це обміркувати і вирішити по-Божому. Від належного вирішення цього пункту - весь успіх.

А Ви рвонулись було з-під батьківської стріхи, та ще й не знати куди, нібито через якийсь утиск зі їх сторони. Обов'язок батьків - оберігати Вас; вони і оберігають, я думаю, як зіницю ока. Якщо це іноді йде проти Ваших бажань, треба коритися. Несправедливо бачити в них лише бажання поставити на своєму, а природніше бачити тут бажання охоронити і оберігати Вас від усього. А це є плід любові. Впевненістю в цьому і усолоджуйте гіркоту покори, якщо відчуваєте її через свою непокірність.

Цією покірністю ви повинні відплачувати за те, що отримуєте в сім'ї. Їжа, одежа, домівка – це хоч і немало, але не головне. Головне - є захист від неприємностей ззовні. Орлині крила покривають Вас. Дзьоб і кігті орла готові поразити всякого, хто наслідиться заподіяти Вам образу або неприємність. Це благо нічим не замінити. Як тільки орла, що покриває Вас, не стане, так заклюють Вас. Тепер ніхто не підступиться, а тоді всі накинуться. Який великий жах беззахисності - Ви уявити не можете, бо не пережили. І не дай Бог пережити його. Є захист? Бережіть його або не рвітьесь з-під нього. З-під нього Вам треба перейти теж знову під захист – або в стінах обителі, або в общині сестер милосердя. А одній вступати в боротьбу – ні, ні, ні. Заклюють, і місця не знайдете.

Що означає так сильно виявлений у Вас порив до свободи? Це лихий з лихих порив. Ваша дорога вже визначена. Куди ж рватись? Та чи визначили Ви, чого хочете, так бажаючи собі свободи? Внутрішньої свободи нема чого шукати, бо вона вже є як невід'ємна властивість духа. Її ніхто відняти не може. Виходить, Вам бажана зовнішня свобода. Але прошу розсудити, наскільки можна допустити таку свободу і досягнути її? Куди не кинетесь, всюди будете оточені такими ж свободами, як і Ваша, рівноправними з Вашою свободою. Що б ми не задумали робити, завжди повинні співвідносити свої дії з діями інших людей та ними обмежувати себе і, значить, утискувати свою свободу. Що не крок, то утиск свободи. І притому законний, якого власна свідомість не може заперечувати. Якщо це так, то порив на свободу є гонитва за райдугою, гірше того – бажання схопити примару. Так це взагалі, а у Вас - в тисячу разів безглуздіше.

Вгамуйте ж, будь ласка, свої пориви. Діти хай слухають своїх батьків і їх порадою хай влаштовують справи свої і життя своє, підкоряючись їм добровільно. Ось Вам закон свободи! А Ви що вигадуете? Зірвусь туди, зірвусь сюди, і слова ніхто не скажи. Справжня еманципатка! Та подивіться, чи не хворі Ви, бува, на гордість? Всі еманципатки – гордячки.

Зірватись абикуди – діло нехитре. Безнастанно бачимо тих, що зірвались, от тільки щасливими нікого з них не бачимо. Який же сенс в таких поривах? Ніякого, саме лиш фанфаронство: уступись! Я так хочу! Хто мені указ? І прямують ці безуказні необачно, і під ноги не дивляться, аж поки не бухнутья в невилазну прірву. Прошу взяти це до уваги при поривах "я те зроблю, я на те рішусь".

Один з Ваших намірів дуже хороший. І чи не є він вказівкою на те, як влаштуватись Вам у житті? Я маю на увазі - поступити в сестри милосердя. Але те, що він з'являється серед таких безладних поривів, це не добре. Ще не видно, як Вам влаштуватись. Очікуйте, як я вже не раз писав. Господь все влаштує. Гніздечко Ваше тепле і затишне. Сидіть у ньому, поки прийде час випурхнути.

Благослови Вас, Господи!

79

Останні тривоги і хвилювання. Віддання своєї долі в руки Божі з молитвою і мужністю проти ворога, який наводить спокуси.

Милість Божа хай буде з Вами!

У Вас все ще тривоги. І скажіть, звідки би їм у Вас бути?! Зовнішнє Ваше добре, внутрішнє все нами переглянуте, владнане і Вашим рішенням скріплене. Звідки ж бути тривогам?! Все ворог, все ворог. Нізвідки більше.

Хіба ось що ще може бути. Чи не думаєте Ви самі собою, своїми силами і своїм умінням влаштувати своє життя, хоч і за прописаним?! Придивіться і, якщо це хоч на волос вірно, негайно виправляйтеся, бо інакше не уникнути збентежень. Так ось що! Прошу переглянути або думками повторити все прописане - і те, що в Вас відбувалося, і як Ви нарешті вирішили справу життя свого - і скеруйте цей перегляд так, щоб в кінці його вийшло міцне рішення, що Ви долю свою безповоротно повинні віддати в руки Божі. Потім станьте на молитву і, ревно помолившись, промовте перед Господом з серця: "В руки Твої, Господи, віддаю долю мою. Як Тобі завгодно, так і влаштовуй життя моє, з усіма його стиканнями і випадковостями. Віднині полишаю всіляку про себе турботу, приймаючи лише одну – творити завжди благоугодне перед Тобою". Скажіть так та вже і справді остаточно віддайте себе в руки Божі, ні про що не турбуючись і всяку подію приймаючи спокійно, як Богом навмисно для Вас влаштовану, приємна вона чи неприємна. Турбота Ваша повинна полягати лише в тому, щоб у кожному випадку чинити по заповіді Божій. Це - єдине Вам на потребу.

Якщо так настроїтесь, всім хвилюванням кінець. Тепер Ви самі піклуєтесь про себе і всі випадковості хочете влаштовувати і повертати по-своєму. Оскільки все не клеїться, то Ви і мучитесь, що те не так, інше не так. А коли все віддасте Господу і будете приймати це як таке, що від Нього виходить і для Вашого блага, то ніякого хвилювання мати не будете, а лише будете позирати навколо - що посилає Господь, щоб згідно з тим і діяти.

Кожен випадок може під заповідь підійти. І підводьте, і по заповіді робіть, стараючись догодити Богу, а не задовольнити своє бажання. Вникніть добренько, про що говорю, і намагайтесь досягти такого настрою. Вчитись потрібно, враз не можна. І моліться про це.

Молюсь Господу, щоб визволив Вас із того становища, яке Ви вважаєте для себе неприємним, однак, додаю: якщо це угодне Його святій волі і спасенне для Вас. І визволить - звичайно, у свій час. Огорніться цією вірою і терпіть. Споглядаючи поточні справи, бачимо, що вони безперервно міняються. Ніщо не стоїть. Зміниться і те, що вас обтяжує. Настануть дні, коли будете вільно дихати, і не лише дихати, але й пурхати, як метелик по квітах, треба тільки перетерпіти належний для терпіння термін. Господиня ставить у пічку пиріг і не виймає його, аж поки не пересвідчиться, що він спікся. Владика світу посадив і Вас у піч і тримає в ній, чекаючи, поки спечетесь. Терпіть же і чекайте. Як тільки спечетесь, і хвилини не будете довше сидіти в печі. Відразу виймуть Вас геть. Якщо зірветесь самі геть, будете те саме, що недопечений пиріг. Озбройтесь же терпінням. Ще скажу: по вірі нашій, хто благодушно переносить зустрінуті неприємності, приймаючи їх, як від руки Господньої, той буває причасником мучеництва. Прошу добренько це зятямити і тим втішати серце своє.

Без почуттів жити не можна, але піддаватись почуттям - незаконно. Треба освіжати і обмежувати їх розмірковуванням і давати їм належний напрямок. Ви вразливі, і серце заливає у Вас голову. Робіть так, як я вже писав Вам: передбачайте, де і якого почуття можливе збудження, і вступайте в ті обставини, пильнуючи себе від хвилювань серця, або міцно тримаючи серце в руках. В цьому треба вправлятись, і тим можна дійти до повної влади над собою.

Але все від Бога. До Нього і звертатись треба. А Ви пишете, що не молитесь. Розумниця! Що ж Ви, в басурманки записались, чи що?! Як не молитесь? Ви не всі готові молитви читайте, а й своїми словами оповідайте Йому, що у Вас на душі, і просіть допомоги. Бачиш, Господи, що у мене? І те, і те. Справитися з собою не можу. Помози, Всемиловитий! І кожную частку своєї потреби перекажіть, і на все просіть відповідної допомоги. І це буде найсправжнісінька молитва. Можна і завжди молитись своєю молитвою, не читаючи друкованих молитов, аби тільки не потурати лінощам.

Але нащо Ви слухаєте того, хто Вам навіює: кинь молитву? Чи не бачите, що це ворог? Явно ворог. Він у вуха дзижчить: кинь; а іноді, ніби охопивши все тіло, тягне скоріше в постіль. Все це його хитрування. Але він свою справу робить, від доброї справи відвертаючи. А нам треба свою справу робити, від доброї справи не відступаючи, поки не закінчимо. Так прошу озброїтись мужністю і ворога не слухати, і жодної уваги не звертати на його дзижчання. А ще краще розсердитись на ворога. Це – те саме, що в груди когось пхнути. Відразу відлетить.

Від усієї душі бажаю Вам врешті заспокоїтись.

Благослови Вас, Господи!

Заспокоєння після здійсненої ворогом бурі спокус. Збори на батьківщину. Остання порада.

Милість Божа хай буде з Вами!

Ну, ось і слава Богу! Стали з молитвою перечити своїм тривогам а, вірніше, ворогові, який здіймав їх, – і настав спокій. Поможі Вам, Господи, продовжувати так діяти.

Так бачите, яку бурю перенесли Ви! Над вами здійснилось слово Господа: сатана просить сіяти Вас як пшеницю. Куди-куди він Вас не кидав?! Господь попустив, і він сіяв Вас: то в одну сторону кине, то в іншу. Яка милість Божа, що, нарешті, здихались! От і вчіться. Наука життя досвідом добувається. Пригадайте добренько, що з Вами було на протязі всього цього поганого стану, і якомога точніше визначте його. Весь цей час Ви були під нападами ворога. І знаєте тепер, які ці напади, як вони з'являються і як відходять. По цьому і надалі пізнавайте, коли попадете під ворожий обстріл. Ворог завжди маскує себе видимістю правоти. Але Ви не на це дивіться, а на те, що буває на душі, а саме: безнастанна тривога і гнітюча невизначеність. По цьому відразу можете догадатись, що підійшов ворог, – і женіть його безжалісно відцуранням і молитвою. А Божий вплив завжди несе світло. Це Ангел хранитель вкладав Вам у вуха слово втіхи. Звикайте його слухатись, і він вчитиме Вас усьому.

Дуже радий, що Ви стали на свою дорогу. І прошу трудитись над собою, готуючись туди, куди задумали. Ворог спонукає спішити. Він завжди полошить, щоб заплутати справу. А Боже йде мирно й тихо. Не можна без очікування. На все свій час. Прийде - і мов на санках під гору скотитесь, як я вже писав.

Збираєтесь в село і мрієте про насолоду сільського життя. Добре, добре! Те життя істину має. В містах, а надто в столицях, немає істини. Тут всі комедії грають. Дай, Господи, якнайшвидше і благополучно дістатись Вам до місця, де Ви так спокійно росли і виховувались. Чим згадаєте перебування в древній столиці?! Все ж вона дала Вам хорошу науку, особливо під кінець - добряче припекла Вас на сковороді.

В селі будьте анахореткою. Приєдную до Ваших мрій дещо своє. Знайдіть природну печеру або викопайте її своїми руками. З одного боку, якщо можна, хай буде маленьке джерело, з другого – якесь фруктове дерево; спереду – невеличка клумба. До дерева і квітів привчіть кілька співучих пташок. Вставайте раніше і, приходячи сюди самотою, разом з пташками співайте славу *Сотворшему всяческая!*

Благослови, Господи, дорогу Вашу!

Примітки

- 1 Святий Андрій поговорив сам на сам з цим іереєм, привів його до розкаяння, і той виправився.

- 2 Що далі було, нам тепер не потрібно. І юнак, і волхв
навернулись до Христа. Див. Четві Мінеї.
- 3 Мнас (ц.-сл.) – міна, монета в 100 драхм.
- 4 Упокоїлася вже матір'ю Магдалиною в Єлецькому жіночому
монастирі. Про неї – див. “Странник” за 1876 рік.
- 5 Це детально розкрито в брошурі єпископа Феофана “Семь слов
в недели, приготовительные к посту». М., 1902.
- 6 Лист 27 (в кінці).
- 7 Ухиляння може бути на десну сторону і на шую (направо і
наліво). Перше є ревність не по розуму, друге – лінощі.
- 8 Листи 9, 11-13.
- 9 Можна ще додати маленьку збілочку «О трезвении и молитве
из святых отцов».
- 10 Листи 20-21.
- 11 Апостол говорить: *мы Христово благоухание (2 Кор. 2, 15)*.
- 12 Листи 13-14, 27.
- 13 «Достопамятные сказания о подвижничестве святых и
блаженных отцов».
- 14 Згадується Редсток.
- 15 Див. лист 28.

Зміст.

1. Вступне нагадування про дану обіцянку вести листування про
духовне життя. Очікувана від цього користь.
2. Відгук про причину мовчання. Необхідна відвертість і
простота в листуванні. Суєта світського життя.
3. Пустота і односторонність світського життя.
4. Світське життя віднімає свободу і відданих йому тримає в
тяжкому рабстві. Лицемір'я і егоїзм як постійні властивості
світського життя.
5. Три сторони людського життя. Перша сторона: життя тілесне,
його органи і потреби; нормальна і надмірна турбота про тіло.
6. Друга сторона людського життя: життя душевне – і три
головні його функції. Перша функція: сторона розумова з її
видами. Знання і наука. Нормальне функціонування розуму і
пусте блукання думок.
7. Бажаюча сторона душевного життя. Її функції. Правильний і
безладний стан здатності бажати.
8. Сторона почуття – серце. Важливе значення серця в житті
людини. Вплив пристрастей на серце.
9. Третя сторона людського життя: життя духовне. Головні
прояви духовного життя: страх Божий, совість і жадання Бога.
Гідність людини.
10. Загальність віри в буття Боже як прояв духовного життя.

11. Дія духа на душу людини і похідні від цього явища в області розумовій, діяльній (волі) і почуттєвій (серце).
12. Висновки зі сказаного про три сторони людського життя. Можливість переходу з одного стану в інший і перевага тої чи іншої сторони життя. Перевага душевності і плотяності як гріховний стан. Домінування духовного життя як норма істинного життя людини.
13. Істинне щастя людини – життя по духу. Найтонша оболонка душі - посередниця між душею й тілом, засіб спілкування душ між собою та зі світом ангелів і святих. Світлий і темний стан оболонки душі.
14. Оболонка душі буває світлою чи темною відповідно до внутрішнього настрою. Приклади. Затьмарену душу бачать біси.
15. Як святі чують наші молитви. Доповнення про молитву.
16. Істинна мета життя. Відповідний меті спосіб життя.
17. Внески в небесну скарбницю. Богоугодне життя. Мріяння прогресисток про загальне благо людства і їх оманливість.
18. Значення духовних потреб серед інших сторін людського життя. Єдине на потребу. Панування духа як природна гармонія всіх потреб, яка може дати мир і спокій. Відсутність цього спокою в людстві. Загальна суєта і руйнування духу. Зародок цього сум'яття отримується разом з народженням.
19. Первородний гріх як джерело внутрішнього збентеження і безладу. Можливість загоєння пошкодженого гріхом стану людини.
20. Продовження. Пояснення розладу, внесеного в природу людини гріхом прабатьків. Спілкування з Богом служило джерелом панування духа над душею та тілом. Через порушення заповіді людина відділилась від Бога і втратила панування над душею та тілом, і підкорилась пануванню пристрастей. Зображення людини, яку після падіння роздирають пристрасті.
21. Необхідність возз'єднання з Богом для спасення. Сама людина не в силах зробити це. Дух Божий здійснює це в нас заради жертви, принесеної Сином Божим.
22. Продовження про відновлення падшої людини викупленням. Участь всієї Святої Троїці в нашому спасенні. Порядок збудження в людині, яка спасається, добрих почуттів від Духа Божого. Участь у цій справі самої людини. Ревність про спасення як перша умова досягнення його.
23. Ознаки істинної духовної ревності на відміну від ревності душевної.
24. Новорічні побажання. Необхідність оновлення і самоочищення. Це робить в нас ревність духовна.

25. Думки у свято Хрещення Господнього. Потаємна дія благодаті, отриманої нами в таїнстві Хрещення.
26. Продовження про потаємну дію в людині благодаті Хрещення. Пояснювальні порівняння благодаті з закваскою в тісті і вогнем у залізі. Досягаючи дорослого віку, людина повинна укріпити в собі благодать Божу своєю волею. Небезпека зупинитися на півдорозі. Повна гаряча рішучість служити Богу.
27. Продовження про ревність і рішучість жити по благодаті. Внутрішня центрозібраність. Просвітлення оболонки душі. Різні ступені цього просвітлення.
28. Пояснення притчами і прикладами вільної рішучості жити по благодаті.
29. Рішучість жити по благодаті не повинна обмежуватися лише бажанням, а повинна супроводжуватися готовністю до праці і боротьби, прагненням неодмінно досягнути бажаного. Рішившись, треба відразу починати справу і продовжувати з терпінням і постійністю.
30. Опис словами Макарія Великого внутрішнього стану, просвітленого благодаттю. Способи збуджувати і посилювати рішучість до доброго життя.
31. Як підтримувати розпочате прагнення до доброго життя. Духовне читання і розмірковування. Записування добрих думок. Як уникати блукання думок при читанні і молитві. Безнастанне пам'ятання про Бога і смерть. Самодокорання.
32. Той, хто рішився стати на шлях доброго життя, повинен поговіти. Настанови про належне говіння. Поведінка говіючого в церкві.
33. Далі про говіння. Поведінка говіючого вдома.
34. Далі про говіння. Приготування до сповіді. Перегляд життя.
35. Продовження. Перевірка настрою серця. Визначення головного характеру або духу свого життя.
36. Всестороннє приготування до таїнства покаяння і причастя. Почуття, необхідні тому, хто кається. Корисне нагадування про блаженну Феодору і ходіння її по митарствах.
37. Пробуджена рішучість бути справним має ясно визначитись як прагнення у всьому чинити згідно з волею Божою. Мир і радість рабів Божих. Застереження від неповної рішучості жити по Богу. "Ні теплий ні холодний" буде відкинутий Богом.
38. Необхідна рішучість говіючого присвятити себе Богу розглядається як свідоме оновлення обітів, даних за нас при хрещенні.
39. виправлення життя полягає в зміні не зовнішніх порядків, а в душі, з готовністю боротися з перешкодами. Різні способи,

якими ворог старається відхилити тих, що стають на шлях істинного життя.

40. Побоювання охолодження в майбутньому. Різні причини охолодження до духовного життя. Як поводитись при виникненні охолоджень.
41. Останні поради перед сповіддю і причастям.
42. Поздоровлення і побажання причаснику Святих Христових Таїн. Тому, хто вступив на шлях істинного життя, потрібне безнастанне пам'ятання про Бога.
43. Той, хто вступив після покаяння і причастя на шлях істинного життя, повинен встановити мир у собі. Правила для відігнання внутрішнього безладу: безнастанна пам'ять про Бога, рішучість у великому і малому чинити по совісті, терпляче доживання успіхів.
44. Застереження тому, хто вступив на істинний шлях. Буяння життя весною. Чому багато постників не виправляються повністю.
45. Головне заняття того, хто вступив на істинний шлях, – молитва. Настанови про нерозсіяну молитву.
46. Загальні правила слідування шляхом істинного життя.
47. Молитовне правило для ведення богоугодного життя. Вивчення псалмів. Заміна довгих молитов короткими. Чотки.
48. Як досягти належної нерозсіяної молитви. Приготування до гідного виконання молитви.
49. Життєві справи. Як ставитись до справ життєвих, щоб вони не відвертали від служіння Богу, а поєднувалися з ним.
50. Продовження. Якими способами можна збуджувати в собі безнастанну пам'ять про Бога з любов'ю.
51. Як обертати життєві справи і речі на духовну користь.
52. Пам'ять про Бога повинна доводити до почуття теплоти або гарячої любові до Бога.
53. Пристрасті як перешкода духу загорітись любов'ю до Бога. Гнати їх від себе.
54. Про боротьбу з пристрастями.
55. Далі про боротьбу з пристрастями.
56. Потрібно проганяти і найменші пориви пристрастей. Благотворний гнів.
57. Різні ступені розвитку пристрасті: пристрасні думки, почуття, бажання і дії. Боротьба з ними.
58. Значення молитви в справі боротьби з пристрастними помислами. Приклади.
59. Вибране з преподобного Ісихія про боротьбу з пристрастями.
60. Як діяти, якщо і при боротьбі з пристрастями проникають в нас пристрасні думки і бажання. Очищення серця.
61. Пильнування слуху і зору. Як знищити погані враження побаченого і почутого.

62. Після настанови до мисленної боротьби з пристрастями пропонується настанова про діяльну боротьбу з ними. Найзручніший зовнішній образ життя для боротьби з пристрастями. Закінчення бесіди про боротьбу з пристрастями
63. Клопотання по дому. Співи і музика.
64. Самотність. Як уникати нудьги. Читання і вивчення наук.
65. Вибрані місця з преподобного Пімена про богоугодне життя, перемагання пристрастей і насаджування чеснот.
66. Подорож у Сергієву Лавру. Настанова богомольцям.
67. Втіха богомольця. Настанова про ретельну сповідь. Коротенькі молитовки і безнастанна увага до Бога.
68. Чутки і розмови людські. Потреба в доброму порадникові. Постійна небезпека зі сторони ворога.
69. Нудьга і побоювання. Невинні розваги. Розрив спілкування з людьми поганими. Англійський апостол із секти духоносців. Його брехливість.
70. Про читання духовних і світських книг.
71. Охолодження до молитви. Неуважна і спішна молитва. Як уникати цього. Читання молитов напам'ять.
72. Обіт відречення від світу. Як вести себе після прийняття обіту до його виконання.
73. Продовження. Раз даний обіт безшлюбності треба тримати твердо. Висота дівства.
74. Настанови для тих, хто рветься до монастирського життя. Різні види подвигу безшлюбного життя. Терпляче очікування і домашнє приготування до монастирського життя.
75. Хитрощі ворога, щоб відхилити від світозреченого життя. Як боронитися.
76. Спокуси зі сторони невірів. Викриття їхніх суємудрих міркувань.
77. Спокуси зі сторони домашніх неприємностей. Покірність батькам як приготування до монастирського послуху.
78. Спокушання від сторонніх через несправедливість і обмови. Терпіння їх. Попередження тим, хто хоче піти з дому батьків на свободу.
79. Останні тривоги і хвилювання. Віддання своєї долі в руки Божі з молитвою і мужністю проти ворога, який наводить спокуси.
80. Заспокоєння після здійсненої ворогом бурі спокус. Збори на батьківщину. Остання порада.